Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

63 म
―――
२२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या 63म / 29

पञ्जिका-संख्या 20200 / 8.4.20

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस आणि त्याचे विचार.

CHECKED 1973
Initial ....
LIBRARY, GURUKULA KANGRI.

लेखक:-

गोविंद गोपाळ टिपनीस.

635
21
20200
V.1.2001

प्रकाशक:-

मनोरंजन छापखान्याचे मालक,

गिरगांव-मुंबई.

किंमत ०-८-०.] सर्व हक्क स्वाधीन. [सन १९१५.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Printed and Published at the Manoranjan Press,
1, Girgaon Road, Bombay, by K. R. MITRA.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाची ईशप्रार्थना.

परमेश्वरा ! आमचें कल्याण खरोखर कशांत आहे आणि अकल्याण कशांत आहे, हें आह्मांला समजत नाहीं. तूं सर्वज्ञ आहेस, तुला तें सर्व विदित आहे; ह्मणून ज्या गोष्टींत आमचें कल्याण आहे, त्या गोष्टी आह्मीं तुजपाशीं मागितल्या नसल्या तरी तूं आह्मांला दे, आणि ज्या गोष्टींत आमचें अकल्याण आहे, त्या गोष्टी, आह्मीं तुजपाशीं मागितल्या तरी तूं आह्मांला देऊं नको.

झेनोफन.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रस्तावना.

या पुस्तकाचे सामान्यतः दोन भाग असून, त्यांपैकीं पहिल्यांत स्वतंत्रपणें लिहिलेलें साक्रेटिसाचें अल्प चरित्र दिलें आहे; आणि दुसऱ्यांत, **झेनोफन**च्या '**मेमारेबिलिया**' नामक पुस्तकाच्या आधारें त्याचे विचार दिले आहेत. झेनोफन हा साक्रेटिसाचा शिष्य आणि मित्र होता. एकदां साक्रेटिसाची आणि त्याची रस्त्यांत गांठ पडली असतां 'शिधा कोठें मिळतो?' असें साक्रेटिसानें त्याला विचारलें. झेनोफननें या प्रश्नाचा सरळ जबाब दिल्यानंतर 'ज्ञान कोठें मिळतें?' असा दुसरा प्रश्न साक्रेटिसानें त्याला केला. आपला प्रश्न ऐकून झेनोफन घोंटाळ्यांत पडला असें पाहून 'माझ्या मागून ये; म्हणजे मी तुला या प्रश्नाचें उत्तर देतों,' असें साक्रेटिसानें त्याला सांगितलें. हीच या गुरुशिष्यांची पहिली भेट होय. झेनोफन साक्रेटिसाबरोबर गेला आणि त्यानें पाजलेल्या ज्ञानामृताचें प्राशन करीत आमरण त्याच्या सहवासांत राहिला.

साक्रेटीस आपले विचार श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत जे बिंबवी ते बहुधा त्यांच्याशीं निरनिराळ्या विषयांवर संभाषणें करून बिंबवीत असे. यांपैकीं त्याचीं जीं संभाषणें झेनोफननें स्वतः ऐकलीं होतीं, तींच त्यानें आपल्या पुस्तकांत जशींच्यातशीं लिहून काढिलीं असल्यामुळें, त्यांच्या खरेपणाबद्दल संशय घेण्याचें कारण रहात नाहीं.

झेनोफन हा एक अगदीं सामान्य मनुष्य होता; त्यामुळें केवळ व्यवहारिक विषयांवरील साक्रेटिसाचे जे संवाद त्यानें ऐकिले, तेच फक्त त्यानें या पुस्तकांत लिहिले. तत्त्वज्ञानासारख्या गहन विषयावरील त्याच्या संभाषणांचा समावेश त्यानें या पुस्तकांत केला नाहीं. अर्थात्, आह्मीं या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांत दिलेले '**साक्रे**-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रस्तावना.

टिसाचे विचार' सामान्यतः सर्व लोकांनां समजण्यासारखे असून सर्वांनां त्यांचा अत्यंत उपयोग होण्यासारखा आहे; तसेंच ते सर्वांच्या मनांत ठसण्यासारखे असून, सर्वांनीं ते आचरणांत आणण्यासारखे आहेत; परंतु साक्रेटिसाचें खरें महत्त्व त्याच्या तत्त्वज्ञानांत आहे. अशा तत्त्वज्ञ साक्रेटिसाची ओळख वाचकांनां त्याच्या या विचारांवरून होणार नाहीं. ते त्याचे तत्त्वज्ञानविषक विचार त्याचा विद्वान् शिष्य प्लेटो यानें असेच संवादरूपानें लिहिले आहेत.

मनोरंजन छापखान्याचे मालक श्रीयुत मित्र यांचें प्रोत्साहन नसतें, तर आज या व्यवहारचतुर साक्रेटिसाची आणि महाराष्ट्रवाचकांची ओळख करून देण्याचा सुयोग मला लाभला नसता. हा साक्रेटीस महाराष्ट्रीयांनां आवडतो, त्याचे विचार त्यांनां ग्राह्य आणि संग्रहणीय वाटतात, आणि त्याची व्यवहारोपयोगी सल्लामसलत घेण्याकरितां तो नेहमीं आपल्याजवळ—अगदीं आपल्या घरांत असावा:—ह्मणून ते सारखी धडपड करितात, असें जर श्रीयुत मित्र यांनां दिसून आलें, तर प्लेटोचें मर्म जाणणाऱ्या कोणातरी विद्वानाच्या हस्तें, तत्त्वज्ञानी साक्रेटिसाची आणि महाराष्ट्रवाचकांची ओळख करून दिल्याशिवाय ते रहाणार नाहींत, अशी माझी खात्री आहे.

तत्त्वज्ञानी साक्रेटिसाचे प्लेटोनें लिहिलेले संवाद आपल्या अंगच्या स्वाभाविक तेजानें सर्व जगाचें वाङ्मयरत्नभांडार सुशोभित करीत असतां आमच्या सरस्वतीमंदिरांत त्याची आज जी उणीव भासत आहे ती ईश्वरीकृपेनें लौकरच नाहींशी होवो असें इच्छून, आमचे वाचक आणि '**साक्रेटीस आणि त्याचे विचार**' यांच्यामधील हा पडदा दूर करितों.

महाड,
ता. ३१ जुलई, १९१५.

लेखक.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस.

"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते."

आपल्या ज्ञानामृतानें, भूपृष्ठावर सर्वत्र चैतन्य उत्पन्न करणारा महात्मा गौतम आमच्या आर्यावर्तांत होऊन गेल्यास पुरीं शंभर वर्षें झालीं असतील नसतील, तोंच ग्रीस देशाला ललामभूत असा साक्रेटीस नांवाचा महात्मा, तेथें अथेन्सनजीक आलोपेसी नामक परगण्यांत इसवीसनापूर्वी ४६९ व्या वर्षी जन्मास आला. साक्रेटिसासारखा जगद्विख्यात महात्मा ग्रीस देशांत आजवर जन्मलाच नाहीं, असें ह्मटलें असतां चालेल. असें असतांहि, त्याच्या चरित्राविषयक माहितीची उणीव असावी, हें खरोखरच मोठें दुर्दैव होय!

साक्रेटिसाच्या बापाचें नांव सोफ्रोनिस्कस असें असून तो दगडी पुतळे खोदण्याचें काम करीत असे. त्याच्या आईचें नाव फेनॅरिटी असें होतें, आणि ती सुईणपणाचा धंदा करीत होती. सोफ्रोनिस्कस जरी मूर्तिकार होता, तरी तत्कालिन प्रसिद्ध मूर्तिकारांत त्याची गणना झालेली दिसत नाहीं; आणि सुईणपणाच्या धंद्यांत फेनॅरिटीला परोपकारजनित पुण्याईवांचून दुसरा कांहीं लाभ झाला असेल, असें वाटत नाहीं. एकंदरींत पहातां, साक्रेटीस अठरा विश्वे दारिद्र्यांत जन्मला होता, ही गोष्ट उघड आहे. त्याचें घराणेंहि त्या वेळच्या प्रसिद्ध घराण्यांत मोडत नव्हतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या अंगच्या दातृत्व आणि शौर्यादि गुणांनीं सकल महाभारताला भूषणास्पद झालेल्या कर्णाच्या हीन कुलाचा उच्चार करून अश्वत्थाम्यानें त्याला चिडविलें असतां, वेणी संहार नाटकांत, तो भरसभेंत त्याला ह्मणाला—

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
दैवाधीनं कुले जन्म ममाधीनं च पौरुषम् ॥

" मी सारथी वा सारथीपुत्र किंवा कोणीहि असो ! जन्म हा मनुष्याला त्याच्या दैवाप्रमाणें मिळत असतो; पण पौरुषाचें तसें नाहीं. तें दाखविणें आपल्या स्वतःच्या हातचें आहे."

साक्रेटिसाचा जन्म जरी अगदीं सामान्य कुळांत, दरिद्री आईबापांच्या पोटीं झाला होता, तरी या प्रतिकूल परिस्थितीला न जुमानतां आपल्या अंगच्या असामान्य पौरुषानें त्यानें आपली कीर्ति जगांत अजरामर करून ठेविली आहे.

ज्या समाजांत मनुष्याच्या जन्मजात कुळावरून अथवा जातीवरूनच मनुष्याची योग्यता ठरविण्यांत येते, अशा समाजांतील हलक्या मानलेल्या जातींत जन्मलेला मनुष्य थोड्याशा योग्यतेला चढला असतां, आपल्या वाडवडिलांचा धंदा सांगण्यास शरमतो, त्याला त्या धंद्याची मोठी लाज वाटते; पण साक्रेटिसाचें तसें नव्हतें. तो मोठा होऊन लोकांत जिकडेतिकडे त्याची मान्यता वाढल्यानंतरहि तो लोकांनां ह्मणत असे, कीं, "मूर्तिकार आपल्या कौशल्यानें अचेतन पाषाणाला मनुष्याचें सादृश्य आणितो; पण आह्मी मनुष्यें पाषाणाशीं असलेलें आपलें सादृश्य ज्ञानादि साध-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नांनीं घालविण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, हें केवढें आश्चर्य आहे ? आणि असें आहे ह्मणूनच माझ्या वडिलांच्या मूर्तिकाराच्या धंद्याबद्दल मला मोठा अभिमान वाटतो. माझी आई जसा बायकांचा सुईणपणा करीत असे, तसा मी लोकांच्या मनाचा सुईणपणा करून, तेथें गुप्तरूपानें असलेले अनेक सद्गुण उदयाला आणितों." साक्रेटिसानें प्रसंगोपात्त काढिलेल्या या उद्गारांवरून, त्याला त्याच्या आईबापांच्या धंद्याबद्दल लाज वाटत नसून, उलट मोठा अभिमानच वाटत होता; ही गोष्ट वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

या वेळीं ग्रीस देशांतील शिक्षणक्रमांत, मल्लविद्या, गायनवादनादि ललितकला, तत्त्वज्ञान, गणीत, ज्योतिष, तर्क, नीतिशास्त्रें आणि वक्तृत्वकला इत्यादि, नागरिक बनविण्याला अवश्य अशा विषयांचा समावेश झालेला होता. परंतु हा सर्व शिक्षणक्रम पुरा करण्याला जरूर त्या द्रव्याचा अभाव असल्यामुळें, सोफ्रोनिस्कसनें आपल्या मुलाला साधारण जरूरीपुरती मल्लविद्या आणि गणीत यांचें शिक्षण झाल्यावर आपल्या हाताखालीं मूर्ति घडविण्यास बसविलें. ॲक्रापोलीस नामक अथेन्सच्या किल्ल्यांत, पाजेनियस राजाच्या वेळीं साक्रेटिसाच्या हातच्या मर्क्युरी आणि ग्रेसस या देवतांच्या मूर्ति ठेविलेल्या होत्या. यावरून थोडे दिवस आपल्या वडिलांच्या देखरेखीखालीं काम करून, साक्रेटिसानें या कलेंत चांगलेंच प्राविण्य संपादिलें होतें, असें दिसतें. गणीत विद्येंत तर त्याची चांगलीच प्रगति झालेली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होती, आणि सर्व आयुष्य या गणीतशास्त्राला वाहून घेण्यापेक्षां तें यापेक्षांहि अनेकपट उपयुक्त विषयांत खर्च करणें अधिक श्रेयस्कर आहे, असें त्याचें मत नसतें, तर साक्रेटीस खरोखरच आज मोठा गणीती ह्मणून प्रसिद्धीला आलेला असता. शिल्प आणि गणीत या दोनहि विद्यांत जरी साक्रेटीस चांगला निष्णात झाला होता, तरी मनापासून तत्वज्ञान शिकण्याची त्याची फार इच्छा होती.

आपल्या लहानशा शिल्पशाळेंत बसून, एकदां तो एक मूर्ति घडीत असतां क्रीटो नांवाचा एक श्रीमंत गृहस्थ तेथें गेला. साक्रेटिसाचें आणि त्याचें बराच वेळ बोलणें झालें. त्यावरून क्रीटोला वाटलें, कीं, केवळ पैशाच्या अभावीं या बुद्धीवान् मुलानें, आपली सर्व संग्राहक बुद्धिमत्ता, दगड फोडण्यांत खर्च करावी हें चांगलें नाहीं. लागलीच त्यानें सोफ्रोनिस्कसची परवानगी घेऊन साक्रेटिसाला आपल्याबरोबर नेलें, आणि अॅनक्झगोरस आणि आर्किलस यांच्याकडून त्याला तत्वज्ञानाचें शिक्षण देवविण्याला आरंभ केला. हाच क्रीटो पुढें साक्रेटिसाचा मोठा भक्त, शिष्य आणि हितकर्ता झाला.

साक्रेटिसाच्या तत्वज्ञान शिक्षणाला कसा आरंभ झाला, त्याची ही वरील हकीकत त्याच्या कांहीं चरित्रकारांनीं दिली आहे. झेनोफनप्रमाणेंच—पण त्यापेक्षां फारच महत्त्वाचें—साक्रेटिसाचें संवादात्मक चरित्र त्याचा सुप्रसिद्ध शिष्य प्लेटो यानें लिहिलें आहे. त्यापैकीं 'फीडो' नामक संवादांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाचें ह्मणून जें भाषण दिलें आहे, त्यावरून तो अॅनक्झेगोरसचा प्रत्यक्ष शिष्य नसून, त्यानें, केवळ त्याच्या ग्रंथांचा अभ्यास केला होता, असें दिसतें. दुसऱ्या एके ठिकाणीं साक्रेटीस कॅलिअसला थट्टेनें ह्मणाला कीं, "तूं खूप पैसा खर्च करून तत्वज्ञानी झालास, आणि मी केवळ माझ्या मनाशीं विचार करून स्वतःचा गुरु स्वतःच बनून तत्त्वज्ञान शिकलों." यावरून पहातां साक्रेटीस कसा तत्वज्ञानी बनला हें एक जरी गूढच राहिलें आहे असें दिसतें, तरी पहिल्या माहितीपेक्षां ही दुसरीच माहिती अधिक विश्वसनीय वाटत असल्यामुळें, तो स्वतःच्या परिश्रमांनीं आणि विलक्षण प्रतिभासंपन्नत्वानें, स्वतःसिद्ध तत्वज्ञानी झाला होता, असें मानण्यास हरकत दिसत नाहीं.

साक्रेटिसाच्या चरित्रांतील पुढील गोष्टी समजण्याकरितां ग्रीस देशाची तत्कालिन राज्यव्यवस्था समजणें फार जरूरीचें आहे. या देशाचा विस्तार अवघा २९ हजार चौरस मैल असून लोकसंख्या जवळ जवळ २४ लक्ष आहे. यावरून पहातां, आमच्या इलाख्यांतील दोनतीन जिल्ह्यांपेक्षां, तो फारसा मोठा नाहीं, ही गोष्ट वाचकांच्या सहजच लक्ष्यांत येईल. राजाच्या दृष्टीनें एकछत्री राज्य, किंवा लोकांच्या दृष्टीनें एकराष्ट्रीयत्व, असें ज्याला ह्मणतां येईल तशा प्रकारची राज्यव्यवस्था, साक्रेटिसाच्या काळीं किंवा त्यापूर्वीं केव्हांहि ग्रीस देशांत नव्हती. प्रत्येक मनुष्याला आपल्या राज्यव्यवस्थेंत सामील होतां येऊन, मोठ्या राष्ट्रां-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तील व्यक्तींस ज्या राजकीय सुखाचा अनुभव मिळण्याचा संभव नसतो, तें सुख आपल्या राज्यांतील सर्व व्यक्तींस मिळावें अशी प्राचीन ग्रीक लोकांची समजूत असल्यामुळें ग्रीस देशांत या वेळीं प्रांतिक अथवा नागरीक राज्यव्यवस्था होती. अथेन्स, स्पार्टा, कारिंथ वगैरे प्रत्येक प्रांत आपआपलें राज्य स्वतंत्रपणें चालवीत असे. त्यांचें हें पृथःकरण इतकें विलक्षण होतें, कीं, एका प्रांतांतील मनुष्याला दुसऱ्या प्रांतातील जमीन अथवा घरदार विकत घेतां येत नसे, दोन प्रांतांतील वधुवरांचें लग्न होत नसे, आणि या प्रांतांतील मनुष्यास त्याप्रांतांतील न्यायसभेपुढें दावा आणितां येत नसे. असें जरी होतें, तरी, सर्व ग्रीक लोकांचें कुल एक होतें. त्यामुळें कुलाभिमानानें ते एकमेकांस सूज्ञ समजून, ग्रीकेतरास रानटी ह्मणत असत. त्यांची भाषा एक होती, त्यांचा धर्म एक होता, देवता एक होत्या आणि राष्ट्रीय उत्सवहि एकच होते. या सामाजिक बंधनांनीं बद्ध झाल्यामुळें, परकीय शत्रु आला असतां ग्रीस देशांतील संस्थानें आपसांतील दुही विसरून त्याला जेरीस आणण्याकरितां एकत्र होत. साक्रेटिसाच्या जन्मापूर्वीं कांहीं वर्षे, ह्मणजे इसवीसनापूर्वीं पांचशें वर्षांच्या सुमारास इराणचा बादशहा दायरस यानें ग्रीस देशावर स्वारी केली असतां, वर लिहिल्याप्रमाणें सर्व संस्थानें एक झालीं, आणि त्यांनीं इराणी लोकांच्या अवाढव्य सैन्याचा आणि विस्तीर्ण आरमाराचा मेराथान येथें चांगलाच पराभव करून दायरस बादशहाला ग्रीस देशाच्या हद्दीपार हांकून लाविलें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतका पराभव झाला तरी, दायरसची खूमखूम जिरली नाहीं. त्यानें ग्रीसदेशावर स्वारी करण्याची पुनः तयारी चालविली; पण ईश्वरी संकेत कांहीं वेगळाच होता. त्याची ही तयारी पुरी झाली नाहीं तोंच, कृतांत महाराजांचें त्यास निकडीचें निमंत्रण येऊन त्याला परलोकची वाट सुधारावी लागली. त्याच्यामागून त्याचा मुलगा जर्कसिज, हा गादीवर बसला, आणि बापाची मरणसमयींची इच्छा पूर्ण करण्याकरितां त्यानें ग्रीस देशावर स्वारी केली. पुनः ग्रीक संस्थानें एकवटली आणि त्यांनीं दायरसप्रमाणें जर्कसीजला पराभूत करून ग्रीस देशाबाहेर पिटाळून लाविलें.

परकी लोकांच्या स्वाऱ्या अशा वारंवार होऊं लागल्यास, त्यांचा प्रतिकार करण्याकरितां वारंवार नवें एकीकरण करीत बसण्यापेक्षां ग्रीस देशांतील सर्व संस्थानांनीं आपसांतील दुही विसरून जाऊन कायमचें एकीकरण करावें, असा विचार ग्रीक पुढाऱ्यांच्या आणि मुत्सद्यांच्या मनांत येऊन त्या दृष्टीनें प्रयत्न होऊं लागले. स्पार्टा संस्थानचे लोक मोठे रणबहाद्दर होते, तेव्हां या कायमच्या एकीकरणांत स्पार्टाला मुख्य स्थान असावें असें कांहीं लोकांचें ह्मणणें होतें; पण आरमारी युद्धांत अथेन्सचा हात धरणारे कोणी नसून, ग्रीस देशांतील सुप्रसिद्ध वक्ते, तत्त्वज्ञानी, चितारी आणि मूर्तिकार यांची अथेन्स हीच जन्मभूमि असल्यामुळें, मुख्य स्थान अथेन्सलाच मिळालें पाहिजे, असा कांहीं लोकांचा आग्रह पडला. शेवटीं बरीच भवतिनभवति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होऊन, सर्वानुमतें संयुक्त ग्रीस देशांत, अथेन्सला अग्रस्थान मिळालें. हें अग्रस्थान वस्तुतः व्यवस्थेकारितां असून, संयुक्त संस्थानांनीं एकमेकांशीं समान हक्कानेंच वागावयाचें, असा ऐक्य करतेवेळचा खरा हेतु होता; पण मूळ हेतूचा विपर्यास जसा बहुधा सर्वत्र आणि सर्वच बाबतींत झालेला दिसतो, तसा तो या संयोगाच्या बाबतींतहि झाला. कांहीं वर्षें इतर संस्थानांनीं ठरलेल्या रकमा आणि लढाऊ जहाजें यांचा पुरवठा अथेन्सला करितांच, महत्त्वाकांक्षी अथेन्समधील लोकांची बुद्धि फिरली, आणि ते आपल्या दोस्त संस्थानांना आपलीं मांडलीक संस्थानें समजून त्यांच्याशीं उद्धटपणानें वागूं लागले. दुसऱ्या संस्थानांनां अर्थातच अथेन्सची ही दांडगाई खपली नाहीं, आणि त्यांनीं स्पार्टाला पुढारी नेमून त्याच्या नेतृत्वाखालीं अथेन्स संस्थानाशीं युद्धाला सुरुवात केली. हें युद्ध राहून राहून सत्तावीस वर्षें चाललें होतें. याला 'पेला पोतिशियन युद्ध'असें ह्मणतात. या युद्धामुळें अथेन्स जें एकदां पारतंत्र्याच्या खाड्यांत पडलें, तें कायमचेंच पडलें! पुनः त्याचें डोकें वर निघालें नाहीं.पेला पोतिशियन युद्ध सुरू झालें, तेव्हां पेरिक्लीज हा अथेन्सच्या प्रजासत्तात्मक राज्याचा मुख्य होता. तो इ. स. पूर्वीं ४२९ व्या वर्षीं अथेन्समध्यें उद्भवलेल्या महामारीच्या भयंकर सांथीला बळी पडला. हा अॅनॅक्झेगोरसचा शिष्य असून केवळ आपल्या आंगच्या अलौकिक वक्तृत्वशक्तीनेंच, अथेन्सचा राज्यसूत्रचालक झाला होता. पेलापोतिशियन युद्ध याच्याच चिथावणीनें आणि आग्रहानें चालू झालें, असें पुष्कळ इतिहासकारांचें मत आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथेन्सच्या प्रजासत्तात्मक राज्यांतील सर्व पुरुषांनीं लष्करी शिक्षण घेऊन, कांहीं मुदतीपर्यंत मोहिमेवर हजर असलेंच पाहिजे, असा कायदा असल्यामुळें, पेला पोतिशयन युद्धांतील पोटीडा, डेलीयम आणि ॲंफीयोलीस या तीन लढायांत साक्रेटीस, अथेन्सचा एक योद्धा ह्मणून हजर राहिला होता. यापैकीं पोटीडाचा वेढा दोन वर्षे चालून त्यांत अथेन्स विजयी झालें; पण बाकी दोनहि ठिकाणीं अथेन्सचा सपशेल पराभव होऊन, त्याच्या सैनिकांना आणि सेनापतींना भीतीनें आणि लज्जेनें आपलीं तोंडें खालीं घालावीं लागलीं.

पोटीडाच्या लढाईतील, साक्रेटिसाच्या वर्तनासंबंधानें 'सिम्पाझिअम' नामक संवादांत प्लेटोनें अलिसबायडीसच्या तोंडीं घातलेले उद्गार फारच महत्त्वाचे आहेत. तो ह्मणतो— "पोटीडाच्या लढाईंत साक्रेटीस आणि मी एकेच ठिकाणीं जेवीत होतों. त्याची ती श्रमसहिष्णुता पाहून मला खरोखरच फार आश्चर्य वाटलें. अन्नाचा तुटवडा पडण्याचे प्रसंग लढाई मध्यें नेहमीं येतातच, तसा प्रसंग यावेळीं आमच्यावर आला आणि कांहीं दिवस आह्मांला अन्नावांचून काढावे लागले. या प्रसंगीं साक्रेटिसानें दाखविलेला धीम्मेपणा, मलाच काय पण सर्व सैन्यांत एकालाहि दाखवितां आला नाहीं. पोटी-डाचा हिंवाळा कोण भयंकर! तेथें कित्येक दिवस बर्फाचा सारखा वर्षाव होत होता. आह्मी कोणी बहुधा बाहेर पडत नसूंच; आणि जरूरीच्या कामाकरितां बाहेर पडणें भागच झालें, तर पायाला लोकरीचे पट्टे गुंडाळून, चांगले मजबूत बूट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घालून, आणि एकावर एक चढविलेल्या पुष्कळशा कपड्यांनीं सर्व शरीर चांगलें आच्छादून घेऊन मग बाहेर पडत असूं; पण साक्रेटिसाचें तसें नव्हतें. बर्फाची वृष्टि जोरानें होत असतां तो आपल्या नेहमींच्या अगदीं साध्या पोषाकांत, अनवाणी बर्फ तुडवीत जातांना पाहून आश्चर्यचकित झाला नाहीं असा एकहि मनुष्य आमच्या सैन्यांत आढळणार नाहीं!"

डेलियम येथें बिओशियन्स लोकांशीं लढाई झाली त्या मोहिमेवर साक्रेटीस आपखुषीनें गेला होता. लढाईंत अथेन्सचा पराभव होऊन तो नेहमींप्रमाणें शांत आणि गंभीर मुद्रेनें रणमैदानावरून परत येत असतां, घायाळ होऊन पडलेला सेनोफन त्याच्या दृष्टीस पडला. लढाईंत पराभव झालेला आणि शत्रु लांडगेतोड करीत पाठीस लागलेला अशा स्थितींत आपले प्राण कसे वांचतात ही एकच गोष्ट मनांत घोळून प्रत्येक सैनिक पळ काढीत असतां, साक्रेटिसानें झेनोफनला आपल्या खांद्यावर घेतलें, आणि शत्रूच्या टप्प्याआड आणून त्याच्या औषधपाण्याची व्यवस्था केली. साक्रेटीस अँफिपोलिसच्या लढाईवर गेला होता. अथेन्सचा पराभव होऊन या लढाईवरून तो परत आल्यावर आमरणांत त्यानें अथेन्स शहर केव्हांहि सोडलें नाहीं.

समरांगणावर उभे राहून शत्रूशीं लढत असतां वेळोवेळीं साक्रेटिसानें दाखविलेलें प्रसंगावधान आणि धैर्य, एकाद्या सेनानायकाला शोभण्यासारखें असून त्याच्या मुद्रेवर सदा शांतता दिसत असे, असें या तीनही लढायांत हजर असलेल्या एका अधिकाऱ्यानें आपलें मत लिहून ठेविलेलें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या पुस्तकाच्या ३८ व्या पृष्ठावर ‘ साक्रेटिसाची रहाणी ’ ह्मणून जो संवाद दिलेला आहे, त्यावरून लढाईवर असतांनां साक्रेटिसानें दाखविलेल्या सहिष्णुतादि सद्गुणांचें इंगित वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. ‘वासनाक्षयाच्या योगानें मनोजय साधून शीतोष्ण सुखदुःखादि द्वंद्वांवर विजय मिळवावा, ’ असा उपदेश ज्ञानेश्वरादि महात्म्यांनीं वारंवार केलेला आहे; पण व्यवहारज्ञ ह्मणून प्रौढी मारणारे पुष्कळ लोक हा उपदेश संसारी माणसांच्या कांहीं उपयोगाचा नाहीं, ज्यांनां परमार्थ साधावयाचा असेल, संसार सोडून ज्यांनां देवाचें ध्यान करीत गिरीकपाटीं बसावयाचें असेल, त्यांच्याच तो उपयोगाचा आहे, असें ह्मणतांना वारंवार आढळतात. साक्रेटीस उपरिनिर्दिष्ट संवादांत, हाच उपदेश ॲान्टीफानला करीत आहे, आणि त्या उपदेशाप्रमाणें स्वतः त्याची रहाणी असल्यामुळेंच त्याला या लढायांच्या प्रसंगीं, एकाद्या सेनाध्यक्षालाहि आश्चर्य वाटण्यासारख्या रीतीनें वागतां आलें. त्यानें आपली रहाणी साधी ठेवून आपल्या वासनांचा क्षय केला होता, मनाच्या अनिवार वृत्ति आपल्या ताब्यांत आणल्या होत्या, आणि ह्मणूनच लढाईवर अन्नाचा तुटवडा पडला असतां, त्याला कधीं भुकेचा उपद्रव झाला नाहीं. एक आंगरखा घालण्याची आणि अनवाणी चालण्याची नेहमींचीच सवय असल्यामुळें, बर्फाची वृष्टि होत असतांहि त्याला लोकरीचे कपडे आणि बूट घालण्याची कधीं इच्छा झाली नाहीं. ‘मरण देहाला असतें, आत्मा अजरामर आहे ’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असें आमच्या संतांप्रमाणेंच त्याचें तत्वज्ञान त्याला सांगत असल्यामुळें, रणमैदानांवर शत्रूच्या अगदीं माऱ्याखालींहि भीतीनें त्याच्या काळजाला कधीं स्पर्श केला नाहीं. 'स्वतःच्या प्राणापेक्षां परोपकाराची किंमत जास्त आहे', असें आमच्या संतांप्रमाणेंच या ग्रीक तत्वज्ञान्याला वाटत असल्यामुळें, पाठलाग करीत येणाऱ्या शत्रूची पर्वा न बाळगतां त्यानें झेनोफनचे प्राण वांचविण्याचें धाडस केलें. संतांचा उपदेश एकदेशी आहे, व्यवहारी माणसाला त्याप्रमाणें वागतां यावयाचें नाहीं, आणि कोणी वागलाच तर त्याचा व्यवहारांत कांहीं उपयोगहि नाहीं, असें ह्मणणारे आमच्या समाजांत जे कोणी असतील, त्यांनीं साक्रेटिसाचा हा उपदेश, त्याचें त्या उपदेशाप्रमाणें वर्तन, आणि लढाईसारख्या व्यावहारिक गोष्टींत झालेला त्याचा उपयोग, या गोष्टींचा विचार करून आपल्या मताच्या सत्यासत्यतेचा निर्णय करावा, इतकीच आमची त्यांनां विनंति आहे.

आमच्या तुकाराममहाराजांच्या आणि साक्रेटिसाच्या विचारांत जितकें साम्य होतें, त्यापेक्षांहि त्यांच्या गृहस्थितींत अधिक साम्य होतें. सोफ्रोनिस्कसला मूर्तिकाराच्या धंद्यांत जरी विशेष प्राप्ति होत नव्हती, तरी त्यानें मरते- समयीं दोन हजार रुपयांची माया आपला मुलगा साक्रेटीस याला आपल्यामागें राखून ठेविली होती; परंतु मुलगा या मायेंत सांपडण्यासारखा नव्हता. त्यानें ती रक्कम आपल्या एका गरजू मित्राला दिली, आणि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्या कामाकरितां त्यानें ती घेतली होती तें काम फसलें असें पाहून साक्रेटिसानें ती रक्कम त्याजपाशीं परत मागितली नाहीं. तुकारामबोवांनीं आपले कर्जरोखे असेच इंद्रायणीला अर्पण केल्याची आख्यायिका आहे. साक्रेटिसाच्या घरांतील सर्व चीजवस्त मिळून १२० रुपयांवर नव्हती. तुकारामाच्या घरांतील गाडगींमडकीं आणि फाटक्या गोधड्या इतक्या किंमतीच्या तरी होत्या किंवा नाहीं, याची शंकाच आहे. शिवाजीमहाराज आणि तुकाराम यांच्यासंबंधानें जी एक दंतकथा आहे, तशीच एक अगदीं हुबेहुब गोष्ट साक्रेटिसा-विषयीं घडल्याची हकीकत त्याच्या चरित्रकारांनीं लिहून ठेविली आहे. साक्रेटिसासारखें नररत्न आपल्या संग्रहीं असावें असें वाटून, मासिडोनिया प्रांताचा राजा आर्चिलेअस यानें बऱ्याच मोठ्या नजराण्यानिशीं आपला वकील त्याला आणण्याकरितां त्याजकडे पाठविला; पण नजराण्याला न शिवतां साक्रेटिसानें त्याची ताबेदारी पतकरण्याचें नाका-रिलें. लोकांपासून पैसे घेऊन किंवा पैशाकरितां लोकांची ताबेदारी पतकरून आपल्या तत्त्वज्ञानाचा विक्रा करावा, अशी कल्पना साक्रेटिसाच्या मनाला कधींहि शिवली नाहीं. “आशाबद्ध वक्ता लोकांनां ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगत असतां, हा आपल्याजवळ केव्हां कसली याचना करील, याच विचारानें श्रोत्यांचीं मनें भांबावून गेलेलीं असतात. तो काय सांगतो, इकडे त्यांचें मुळीं लक्षच नसतें. लोभाचें मांजर होऊन घरोघर भीक मागणारा तो वक्ताहि तोंडानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मज्ञान बडबडत असतो इतकेंच; पण त्याचें सर्व लक्ष्य आपल्याला कोणाकडून काय मिळतें यांत गुतलेलें असतें. सारांश, आशाबद्ध वक्त्याचा उपदेश, आणि तो ऐकणारे श्रोते, ह्मणजे बहिऱ्यामुक्यांचाच कारभार," असें सांगून तुकारामबोवा ह्मणतात

"माप आणि गोणी, तुका ह्मणे रितीं दोन्ही"

पैसे घेऊन तत्त्वज्ञान शिकविणाऱ्या झोफिस्टांविषयीं साक्रेटीस नेहमीं असेंच बोलत असे, ही गोष्ट या पुस्तकांतील कांहीं संवाद वाचून वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल. घरीं अठरा विश्वे दारिद्र्य, आणि मनांत येतांच दारिद्र्याला घराबाहेर काढून लक्ष्मीला दासीप्रमाणें आपल्या घरीं राबावयाला लावण्याचें अंगांत सामर्थ्य असतां, तुकारामाप्रमाणेंच साक्रेटिसानेंहि अनेकवार पायांशीं चालत आलेल्या संपत्तीला झिडकारून दारिद्र्यामध्यें आनंदानें दिवस काढले.

तुकारामाच्या पत्नीप्रमाणेंच साक्रेटिसाची पत्नी झॅन्थीपी हिची कर्कशा ह्मणून प्रसिद्धि आहे. पुरुष सुशिक्षित आणि स्त्रिया अशिक्षित अशी स्थिति ज्या समाजांत आहे, त्या समाजांतील स्त्रिया गृहकार्यांत दक्ष असतात, मुलाबाळांचें संगोपन कसें करावें याची माहिती परंपरेनें त्यांनां झालेली असते, त्यांची दृष्टि बरीच संकुचित राहिल्यामुळें आपल्या संसारापलीकडे त्यांनां कांहीं दिसत नाहीं, यामुळें त्या मोठ्या संसारदक्ष आहेत असें आपणाला वाटतें; पण सुशिक्षित नवऱ्याच्या आचरणांतील रहस्य पुष्कळ वेळां त्यांनां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न समजल्यामुळें नवऱ्याशीं त्यांचे पटत नाहीं, आणि ह्मणूनच नवऱ्याच्या मैत्रीला त्या अंतरतात. स्त्रीशिक्षणाचा अभाव हें आजहि आमचा संसार निःसार होण्याचें कारण आहे. साक्रेटिसाच्या वेळीं ग्रीस देशाची स्थिति अशीच होती. अर्थात्, तुकारामाच्या पत्नीप्रमाणेंच साक्रेटिसाच्या पत्नीला त्याच्या आचरणांतील रहस्य जाणण्याचें ज्ञान नव्हतें. आपला नवरा संसारांत लक्ष्य घालीत नाहीं, सोन्यासारख्या मुलांबाळांचे कोडकौतुक पुरवीत नाहीं, चार पैसे कमवून आणून उत्तम घरदार, चांगलें भांडेकुंडें, उंची वस्त्रप्रावरणें यांची जोड करीत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर घरीं चालत आलेल्या लक्ष्मीला घराबाहेर खेंचून काढितो, हें पाहून त्या दोघींनांहि, त्या महापतिव्रता असतांहि, आपापल्या पति-राजांचा फार संताप येत असे, आणि त्यांजविषयींचें अंतः-करणांतील प्रेम घटकाभर बाजूला सारून त्या त्यांनां तोंडाला येतील त्या शिव्या देऊन त्यांची निर्भर्त्सना करण्यास मागें-पुढें पहात नसत. त्यांतून हे दोघेहि आपल्या मित्रमंडळींनां घरीं जेवावयाला बोलवीत. घरांत कांहीं नसावें, आणि अशा वेळीं चार पैसे न मिळविणाऱ्या नवऱ्यानें आपल्याबरोबर आपले चार स्नेही जेवावयाला आणावे, मग त्या बायकोला राग कां बरें येऊं नये? अशा वेळीं साक्रेटीस आपली पत्नी सॅन्थीपी हिला ह्मणे "आपल्या घरीं चार मंडळी जेवायला आली, तर त्यांत आनंद मानावा; उगाच रागानें जळफळ-ण्यांत काय अर्थ आहे? आपले पाहुणे जर विचारी असले,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर आपण जें वाढूं त्यांत ते समाधान मानतील; आणि ते जर अवीचारी असले तर ते कांहीं जरी ह्मणाले तरी त्याबद्दल पर्वा करण्याचें आपल्याला कांहीं कारण नाहीं."

एकंदरींत पहातां तुकाराम आणि साक्रेटीस यांच्या विचारांत, आचरणांत आणि चरित्रांत बरेंच साम्य दिसतें. त्यांच्या स्त्रियांच्या कर्कशपणाबद्दल त्यांच्या चरित्रकारांनीं पुष्कळ लांबलचक वर्णनें लिहिलीं आहेत; पण त्यांच्या शिक्षणाचा विचार केला ह्मणजे त्या साध्वी स्त्रियांनां कांहीं दोष देतां येईल असें वाटत नाहीं. ते दोघेहि आपापल्या गृहस्थितींत समाधान मानून रहात असत. इतकेंच नाहीं, तर या पुस्तकाच्या ५९ व्या पृष्ठावरील 'मातापितरांचा सन्मान' हा संवाद, आणि तुकारामानें आपल्या पत्नीला केलेला उपदेश, वाचला असतां त्या दोघांनांहि आपल्या स्त्रियांविषयीं राग किंवा तिटकारा वाटत नसून कींवच येत होती, असें ह्मणावें लागतें.

ज्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांनां भवानी प्रसन्न असून ती वेळोवेळीं त्यांनां 'अमुक करा, अमुक करूं नका,' असें सांगत असे अशी समजूत आहे, त्याप्रमाणेंच साक्रेटिसाला एक 'डीमन' सांगत असे, अशी समजूत आहे. 'तुझ्या ज्ञानाचा उपदेश तूं लोकांनां कर,' अशी या डीमनचीच आज्ञा त्याला होती, असें ह्मणतात. प्लेटो आणि झेनोफन यांनीं साक्रेटिसाच्या तोंडीं या डीमनसंबंधानें घातलेल्या उद्गारांवरून असें दिसतें, कीं, त्याला तें कधीं प्रत्यक्ष दिसलें नव्हतें. विशेषतः अमुक गोष्ट करूं नको अशी निषेधार्थी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आज्ञा ते आपणाला करीत आहेत, असा त्याला भास होई; इतकेंच नव्हे, तर तसे शब्द त्याच्या कानीं पडत. साक्रेटिसाच्या डीमननें त्याला लोकशिक्षणाचें काम करावयाला सांगितलें असो, किंवा त्यानें आपल्या मनाशीं पूर्ण विचार करून ती कामगिरी आपणावर घेतली असो, पण इतकी गोष्ट खरी, कीं, साक्रेटीस सरासरी आपल्या वयाच्या चाळिसाव्या वर्षीं या कामाला लागला.

वृद्धांचीं अंतःकरणें पारा उडालेल्या आरशाप्रमाणें असतात. या आरशांत जसें त्याच्यामागें बसविलेल्या फळीवांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, तसें वृद्धांच्या अंतःकरणांत त्यांच्या दृढमूल झालेल्या विचारांवांचून कांहीं दिसत नाहीं. तरुणांचें तसें नसतें. त्यांच्या अंतःकरणरूपी नव्या आणि स्वच्छ आरशापुढें जे जे विचार मांडावेत, त्यांचें त्यांचें प्रतिबिंब त्यांत सहज रीतीनें पडूं शकतें. वठलेल्या झाडाला पाणी घालणें ह्मणजे फलपुष्पाच्या लाभावांचून पाणी घालणाराचे श्रम मातीमोल करणेंच आहे. राष्ट्राचा अभ्युदय इच्छिणारानें जुन्या लोकांशीं माथेकूट करीत न बसतां नवीन पिढीचीं मनें सुसंस्कृत करणें इष्ट आहे, असा विचार करून साक्रेटिसानें आपल्या ज्ञानाचा प्रसार भावी पिढींत करण्याचा उपक्रम केला.

ज्ञानदान करण्याकरितां साक्रेटिसानें कांहीं कोठें शाळा काढली नव्हती, किंवा श्रोत्यांकरितां बांकें आणि खुर्च्या मांडून आपणाकरितां त्यानें कोठें एकादें व्याख्यानपीठहि तयार करून ठेविलेलें नव्हतें. त्याच्या उपदेशाची वेळ ठरलेली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नव्हती, किंवा अमुक वेळेला अमुक विषय शिकवावयाचा असें त्यानें कांहीं वेळापत्रकहि तयार केलेलें नव्हतें. उपदेशाबद्दल तो कोणा विद्यार्थ्यांजवळ कांहीं वेतन मागत नसे, किंवा कोणापासून कांहीं बक्षीस उपटण्याचाहि विचार त्याच्या मनाला कधीं शिवला नव्हता. तरुण पिढीनें ज्ञान संपादन करावें, आणि आपल्या जन्मभूमीचा नांवलौकिक कायम राखावा, हीच काय ती त्याची एक इच्छा होती. "अहो येतां जातां उठत बसतां कार्य करितां" इत्यादि श्लोकांत वामन पंडितांनें, भगवन्नाम केव्हां घ्यावें, याला जसा कांहींच निर्बंध ठेविला नाहीं, तसा साक्रेटिसाच्या उपदेशाला देखील कशाचाहि निर्बंध नव्हता. उठतांबसतां, जेवतांखातां, हंसतांखेळतां साक्रेटिसाला तुह्मीं केव्हांहि पहा, असतील तितक्या श्रोत्यांनां तो उपदेश करीत असलेलाच तुह्मांला दिसेल. परमेश्वर जसा सगळें जग व्यापून राहिलेला आहे, तसें सगळें अथेन्स शहर त्याची शाळा बनून राहिलेलें होतें. बाजाराच्या जागा, तालमींचे आखाडे, मुलांच्या शाळेजवळचीं मैदानें या सर्व साक्रेटिसाच्या शाळाच होत्या. फार काय, पण मरणाची शिक्षा होऊन तुरुंगांत पडल्यावर तेथली कोठडी देखील त्यानें आपली शाळा बनविली होती. खरोखर, केवढी ही शिक्षणाची हौस आणि काय हें स्वदेशावरील निस्सीम प्रेम!

तरुणांनां उपदेश करणें हा साक्रेटिसाचा जरी मूळ उद्देश होता, तरी साक्रेटिसाच्या या शाळेंत शिष्याच्या वयाची मर्यादा मुळींच नव्हती; आणि शिक्षणाबद्दल पैसा घ्यावयाचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नसल्यामुळें, श्रीमंतांच्या मुलांनां लक्ष्यपूर्वक शिकवावयाचें, आणि गरीबांकडे दुर्लक्ष्य करावयाचें, असा भेदाभेदहि नव्हता. लोहार, सुतार, सोनार, महार, चांभार कोणताहि धंदा करणारा लहानथोर, श्रीमंतगरीब कसाहि मनुष्य ज्ञान-लालसा धरून साक्रेटिसाकडे गेला आणि त्यानें त्या माण-साला चार गोष्टी शिकविल्या नाहींत, असें कधींहि झालें नाहीं.

कोणाहिजवळ संभाषण करितांना, साक्रेटिसाचा उद्देश त्याला शिकवावें इतकाच नसून, साधल्यास दोन गोष्टी आपणहि त्याजपासून शिकाव्या असा असल्यामुळें, त्याच्या विद्यार्थ्यांनीं भक्तिपुरस्सर त्याला 'गुरुजी' ह्मटलेलें देखील त्याला आवडत नसे. तो ह्मणे "रोज नवींनवीं माणसें माझ्याकडे येणार, तीं माझ्यापासून जसें कांहीं शिकणार, तसें मीहि त्यांच्यापासून कांहीं शिकणार. तेव्हां अशा स्थितींत मी त्यांचा गुरु कसला, आणि ते तरी माझे शिष्य कसले?" असें होतें, तरी देखील अथेन्समधील, किंबहुना अथेन्स-बाहेरील सुद्धां पुष्कळ तरुणांनां साक्रेटिसाचे शिष्य ह्मणवून घेण्यांत मोठें भूषण वाटत असे. साक्रेटिसाचे गहन विषया-वरील विचार संवादरूपानें लिहून ज्यानें सर्व जगाला आपलें ऋणी करून ठेविलें आहे, तो प्लेटो नामक विद्वान्, सरासरी दहा वर्षेंच त्याच्या सहवासांत होता. मरणसमयीं ईश्वराची प्रार्थना करून तो ह्मणाला "देवा, माझ्यावर तुझे अनंत उपकार आहेत. प्रथम तूं मला विचारी अशा मनुष्यजन्माला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घातलेंस हा माझ्यावर तुझा मोठाच उपकार आहे. हा मनुष्य-जन्म जर तूं मला एकाद्या अडाणी देशांत दिला असतास, तर तो मिळून न मिळून सारखेंच झालें असतें; पण तूं मला ग्रीससारख्या सर्व प्रकारांनीं सुधारलेल्या देशांत जन्म दिलास, हा माझ्यावर तुझा दुसरा मोठा उपकार होय. ग्रीस देशांत जन्मूनहि साक्रेटिसासारख्या सद्गुरूचा सहवास जर मला घडला नसता, तर हें सारेंच व्यर्थ झालें असतें; ह्मणून साक्रेटिसाच्या हयातींत तूं मला जन्माला घातलेंस हा तुझा माझ्यावर सर्वांत मोठा उपकार झाला, असें मी समजतों." यावरून साक्रेटिसाच्या ठिकाणीं त्याच्या शिष्यांची किती भक्ति होती, हें वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.

विचारमाधुर्य आणि संभाषणाची शैली या जादूच्या दोन कांड्यांनीं ग्रीस देशांतील तरुणांचीं मनें साक्रेटिसानें अगदीं भारून टाकिलीं होतीं. अथेन्सनजीक मैगारा ह्मणून एक संस्थान होतें. साक्रेटिसाच्या वेळीं अथेन्स आणि मैगारा यांचें इतकें वैर होतें, कीं, मैगारांतील कोणीहि मनुष्य अथेन्समध्यें आल्यास त्याला देहांतशिक्षा द्यावी, असा अथेनियन लोकांनीं कायदा केलेला होता. अशा स्थितींत मैगारांतील युक्लिड नांवाच्या तरुणाला साक्रेटिसाचें उपदेशामृत प्राशन करण्याची इतकी उत्कंठा झाली, कीं, तो मरणाला न जुमानतां स्त्रीवेष घेऊन संध्याकाळच्या वेळीं अथेन्समध्यें गेला, आणि रात्रभर साक्रेटिसाच्या उपदेशामृताचें आकंठपान करून पहाटेला पुनः स्त्रीवेषानेंच आपल्या गांवीं परत आला. असें त्यानें अनेक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

63 ग/29 20200
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8.9.2002

वेळां केलें. कित्येक तरुणांनां ज्या दिवशीं साक्रेटिसाचें भाषण ऐकिलें नाहीं, तो आयुष्यांतील दिवस अगदीं फुकट गेला असें वाटत असे. तें मधुर आणि ज्ञानप्रचुर भाषण ऐकण्याला अडथळा येतांच कित्येकांनां अन्नाचा घांस गोड लागत नव्हता. केवढी विलक्षण ही साक्रेटिसाच्या भाषणांतील जादू !

आपण मोठे रागीट आहों, करारी आहों, आणि आपलें मत अमान्य केल्यास मोठा अनर्थ होईल, असें भासवून शिष्यांनां आपलीं मतें गृहण करावयाला लावणाऱ्या गुरूंपैकीं साक्रेटीस नव्हता. अगदीं सहजपणें आणि शांतपणें अत्यंत मधुर भाषण करून बोलतांबोलतां तो आपणाशीं भाषण करणाराच्या मनांतील कुकल्पना नाहींशा करी, आणि आपल्या मतांचा खरेपणा त्याच्या अंतःकरणांत बिंबवी. या पुस्तकाच्या प्राक्कथनांत सांगितल्याप्रमाणें सर्वमान्य सिद्धांताविषयीं कांहीं प्रश्न करून प्रथम तो ते सिद्धांत श्रोत्याकडून कबूल करून घेई; नंतर साक्रेटिस आतां आपणाला काय सांगणार या विचारांत श्रोता आहे तोंच, पहिल्या सिद्धांताला धरून असणाऱ्या, दुसऱ्या कांहीं सत्य सिद्धांताविषयीं तो त्याची संमति मिळवी; आणि अशा रीतीनें त्यानें कबूल केलेल्या गोष्टींच्या मागें त्याला जातां येणार नाहीं अशी स्थिति आली, ह्मणजे तो आपलें इष्ट मत, त्या श्रोत्यानें केलेल्या सिद्धांता-पासून कसें निघतें हें सांगून त्याला त्याच्या कबुलीप्रमाणेंच तें मान्य करावयास लावी. या पुस्तकांत साक्रेटिसाचे ग्रथित केलेले विचार त्यानें या संवादपद्धतीनें तरुणांच्या अंतःकर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
LIBRARY, GURUKULA KANGRI

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णांत कसे ठसविले, हें वाचकांनां सदर पुस्तक वाचतांवाचतां सहज कळून येणार आहे. आपलें मत प्रस्थापित करण्याकरितां ग्रीस देशांतील तत्कालीन नामांकित वक्त्यांप्रमाणें, तो कधीं मोठें जोरदार भाषण करीत नसे, किंवा त्याला आधार ह्मणून कांहीं मुद्देसूद प्रमाणेंहि तो आपल्या श्रोत्यांपुढें मांडण्याच्या भानगडींत पडत नसे.

आपल्या ज्ञानाचा गर्व वहाणारे सोफिस्ट, किंवा वक्तृत्व हाच सर्व ज्ञानाचा गड्डा असें मानणारे कोणी घमेंडखोर वक्ते साक्रेटिसाला भेटले ह्मणजे "मी अगदीं अडाणी आहें, मला ज्ञानभिक्षा घाला" असें ह्मणून नम्रपणानें साक्रेटीस एकादा सत्यसिद्धांत त्याजकडून कबूल करवून घेई. बऱ्याच मोठ्या भक्तगणासमक्ष त्यांनां एकादां प्रश्न विचारी, व त्या प्रश्नाचें उत्तर देऊन हे घमेंडानंदन त्याला शिकवूं लागले यांच्याजवळ जाई, आणि त्यांच्या भोंवती गोळा झालेल्या आणि पुनः त्याच्या उपसिद्धांताबद्दल त्यांनां प्रश्न करी. हा उपसिद्धांत कबूल करितांच ते साक्रेटिसाच्या बुद्धिचातुर्यानें तयार केलेल्या जाळ्यांत सांपडले जात, आणि अशा रीतीनें सर्वांसमक्ष शेवटीं त्यांनां आपलें अज्ञान कबूल करावें लागून साक्रेटिसाचें मत तितक्या वेळेपुरतें तरी मान्य करावें लागे. अशा प्रकारचेहि कांहीं संवाद या पुस्तकांत पुढें दिले आहेत. साक्रेटिसाला पुढें जे कांहीं शत्रु झाले, त्यांत अशा रीतीनें फजित झालेले घमेंडानंदन पुष्कळ होते.

या वेळच्या ग्रीक लोकांत पुष्कळ वेडगळ धर्मसमजुती होत्या. त्या सर्वांवरच जरी साक्रेटिसाचा विश्वास नव्हता,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तरी त्यांपैकीं बऱ्याच समजुती त्याला मान्य होत्या असें दिसतें. त्यांच्या देवस्थानांत देलफाय येथील अपालोचें देवस्थान अत्यंत पवित्र होतें. हा देव तेथील पुजारणीच्या अंगांत येऊन यात्रेकरूंच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतो आणि अर्थात्च तीं देवाचीं उत्तरें खरीं असतात, अशी एक त्यांची समजूत होती. एकदां चिरोफन नांवाचा साक्रेटिसाचा एक विद्यार्थी तेथें गेला आणि त्यानें त्या पुजारणीच्या अंगांत अपालो देवाचा संचार झाला असतां " साक्रेटिसाइतका शहाणा मनुष्य दुसरा कोणी आहे काय ?" असा प्रश्न तिला विचारला, व या प्रश्नाचें उत्तर तिनें " कोणी नाहीं " असें दिलें असतां त्याला परमावधीचा आनंद झाला. अथेन्सला गेल्यावर जेव्हां त्यानें ही बातमी साक्रेटिसाला सांगितली, तेव्हां, देवाचा शब्द खरा मानावा तर आपण तसे शहाणे नाहीं अशी त्याची प्रामाणिक समजूत होती; बरें, तो खोटा मानावा तर तिकडूनहि पंचाईत! अशी त्याची मनाची मोठी चमत्कारिक स्थिति झाली, आणि तो या उत्तरांतील अभिप्राय काय असावा, याचा शोध करूं लागला.

प्रथम, तो मोठे शहाणे ह्मणून ज्यांची कीर्ति होती आणि ज्यांना तो स्वतः फार शहाणे समजत असे, अशा कांहीं मुत्सद्द्यांकडे गेला; परंतु त्यांच्याशीं संभाषण करितांना त्याला असें आढळून आलें,कीं,ते शहाणे नाहींत. त्यानें त्यांचा मूर्खपणा त्यांच्या पदरांत घातला. नंतर तो तेथील कांहीं सुप्रसिद्ध कवींकडे गेला, आणि त्यांच्या कवितांचा अर्थ त्यांजपासून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समजावून घेऊं लागला. हे कवि आपापल्या कवितांची स्तुति करीत आणि दुसऱ्या कवींची निंदा करीत; पण विचालेल्या त्यांच्याच कवितांचा अर्थ कांहीं त्यांनां समजावून सांगतां येईना. यावरून त्यानें असें ठरविलें, कीं, देवाचें वारें अंगांत आलेला मनुष्य, ज्ञानाच्या पुष्कळ गोष्टी सांगतो, पण त्याचा गंधहि त्याच्या अंगीं नसतो;इतकेंच नव्हे, तर या वेळीं, तो जे शब्द बोलतो त्यांचा पुरा अर्थहि त्याला समजत नसतो, तसें या कवींचें आहे. यांच्या कवितांत दिसून येणारें ज्ञान यांनीं शहाणपणानें संपादन केलेलें नसतें. तें केवळ ईश्वरी स्फूर्तीनें त्यांच्या लेखणींतून बाहेर पडतें. शेवटीं साक्रेटीस कांहीं कारागीरलोकांकडे गेला. तेथें त्याला पुष्कळ नव्या गोष्टींची माहिती मिळाली; पण ज्या दुसऱ्या कलांच्या ज्ञानाचा गंधहि त्यांनां नव्हता, त्या कलांसंबंधानें ते लांब जीभ करून भलभलतें बोलतात असें पाहून तेहि मूर्खच आहेत, असें त्यानें ठरविलें. या सत्यसंशोधनामुळें, सोफिस्ट आणि घमेंडखोर वक्ते या त्याच्या पूर्वीच्या शत्रूंत आणखी पुष्कळ लोकांची भर पडली. ज्या शहाण्या मानलेल्या लोकांकडे साक्रेटीस गेला ते लोक अंगीं असलेल्या शहाणपणापेक्षां आपणांला अधिक शहाणे समजत होते; आणि तो स्वतः अंगीं शहाणपण असतांहि आपणाला कांहीं समजत नाहीं असें मानीत होता; आणि ह्मणूनच तो सर्वांपेक्षां शहाणा होता. साक्रेटिसानें डेल्फायच्या पुजारणीचें भविष्य याच अर्थानें खरें आहे, अशी आपली समजूत करून घेतली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाच्या शिष्यसमुदायाबरोबरच, निस्पृहपणामुळें त्याचा शत्रुसमुदायहि वाढत चालला होता. सर्व अथेन्स शहरासमोर साक्रेटिसाची फटफजिती करण्याच्या हेतूनें, नसते दोष त्याच्यावर लादून त्याच्या द्वेष्टयांनीं ॲरिस्टोफेनिस नामक एका नाटककाराकडून क्लाउडस (मेघमंडळ) नांवाचें एक प्रहसन लिहविलें. साक्रेटिस हा या नाटकांतील एक नायक होता, आणि तो अथेन्सच्या तरुणांनां बिघडवून टाकणारा एक दुर्गुणाचा पुतळा आहे, असें त्या प्रहसनकर्त्यानें या नाटकांत त्याचें चित्र रेखाटलें होतें. या नाटकाचा प्रयोग झाला त्या वेळीं सर्व नाटकगृह प्रेक्षकांनीं अगदीं गजबजून गेलें होतें. विचारशक्तिहीन अडाणी बहुजनसमाजाला नेहमीं अशीच कांहीं तरी करमणूक लागते! त्यांच्याप्रमाणें बोलणारा, त्यांच्यासारखा वागणारा, त्यांच्या कृत्यांनां उत्तेजन देणारा, त्यांच्या समजुतींची तरफदारी करणारा, सारांश, प्रत्येक बऱ्यावाईट गोष्टींत त्यांचा पक्ष जो उचलील तो त्यांचा पुढारी, त्यांचा अगदीं देवाधिदेव, असें त्यांनां वाटतें, आणि याच्या उलट, मनापासून या समाजाचें हित व्हावें म्हणून केव्हां त्यांनां बाबापुता करून तर केव्हां त्यांच्या डोळ्यांत चांगलें चरचरीत अंजन घालून सामाजिक, राजकीय वगैरे बाबतींत त्यांच्या हातून घडणाऱ्या चुका दाखवून त्यांनां ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या माणसाला ते आपला शत्रु समजतात. अशा वेळीं बहुजनसमाजाच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवत्वाला पात्र झालेले लोक, आपली प्रभावळ कायम राखण्याकरितां, ॲरिस्टोफिनिससारख्या नाटककाराकडून त्या समाजहितचिंतकांचीं नाटकें करवितात आणि अज्ञ समाजानें त्यांची हेटाळणी करून आपले गोडवे गावे ह्मणून पैशाला लाचावलेल्या एकाद्या नाटक मंडळीस हाताशीं धरून त्या नाटकांचे प्रयोग रंगभूमीवर आणण्यांत मोठी धन्यता मानतात. हें साधलें नाहीं, तर चार गांवगुंड हाताशीं धरून कोठें त्यांच्या नांवाचें प्रेत करून त्याची मिरवणूक काढतात, तर कोठें गल्लीकुचींतील चार उनाड पोरें बगलेंत मारून, त्यांजकडून त्यांनां संगीत शिव्या देववतात. सारांश कालदेश-वर्तमानाप्रमाणें साधनांत फरक पडो, पण आपलें स्वयंभू वर्चस्व कायम राखण्याकरितां, खऱ्या समाजहितकर्त्याला, अडाणी समाजाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून, त्याच्या योग्य स्थानापासून खालीं खेंचणें हें त्यांचें ध्येय मात्र सर्व देशांत आणि सर्व काळीं एकच असतें, यांत शंका नाहीं. ॲरिस्टोफिनिसचें 'मेघमंडळ' नाटक हा अशाच लोकांचा, दिवसांनुदिवस लोकादराला पात्र होणाऱ्या, खऱ्या समाजहितचिंतक साक्रेटिसाला खालीं ओढण्याचा एक प्रयत्न होता.

युरिपैडिसचें एकादें शोकपर्यवसायी नाटक असलें तर तें पहाण्याला मात्र साक्रेटिस कधींकधीं जात असे; पण आपलेंच सोंग आज रंगभूमीवर येणार, असें ऐकून साक्रेटीस हा प्रयोग पहाण्याकरितां कांहीं मित्रांबरोबर मुद्दाम नाटक-गृहांत गेला, आणि अनोळखी लोकांनीं 'ज्याचें सोंग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आलें आहे, तो साक्रेटीस कोणता ?' असे वारंवार केलेले प्रश्न ऐकून त्यांची जिज्ञासा तृप्त करण्याकरितां, खेळ संपेपर्यंत, चांगल्या ठळक ठिकाणीं उभा राहिला. खेळ संपल्यानंतर कांहीं लोकांनीं त्याला "तुह्माला तुमचें हें हिडिस चित्र पाहून राग नाहीं का आला ?" असें विचारलें, तेव्हां तो ह्मणाला "मला राग आला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर आज येथें जमलेल्या माझ्या हजारों देशबांधवांनां, मी करमणुकीची ही एक मोठी मेजवानीच दिली, याबद्दल मला फारच समाधान वाटलें." साक्रेटिसाचें हें उत्तर ऐकून त्या परोत्कर्षासहिष्णु लोकांची, इतकी खटपट करून शेवटीं सूर्यावर थुंकणारांप्रमाणें फजिती झाली, यांत आश्चर्य काय ?

साक्रेटिसानें आपलें सर्व आयुष्य लोकशिक्षणाला वाहिलें असल्यामुळें, आपल्या संस्थानांतील एकादी हुद्दयाची जागा त्यानें पत्कारिली नाहीं, किंवा उदरनिर्वाहाचा दुसराहि एकादा धंदा केला नाहीं. त्याच्या कुटुंबाचें योगक्षेम, ज्यानें लहानपणीं त्याच्या शिक्षणाला मदत केली तो क्रीटोच चालवीत होता, असें कांहीं ग्रंथकार ह्मणतात, आणि तेंच खरें दिसतें. अथेन्सच्या कायद्याप्रमाणें, दोन वेळां त्याला न्यायसभेंत बसावें लागलें. या दोनहि प्रसंगीं तुकारामाप्रमाणेंच साक्रेटिसानें "सत्याअसत्यासी मन केलें ग्वाही, मानियेलें नाहीं बहुमता" सदसद्विवेकबुद्धीला वाटला तो निकाल संस्थानच्या कायद्याला अनुसरून सांगितला. अर्जिनसी आरमारी युद्धांत मरण पावलेल्या शिपाई लोकांस मूठमाती देण्याच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामीं हयगय केल्याबद्दल आरमारावरील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस देहांतशासन करावें असा अथेन्समधील प्रमुख सरदारांचा आग्रह असतां, व बहुमताचा कल या सरदारांच्या बाजूला असतां, साक्रेटिसानें कायद्याप्रमाणें सर्व आरोपींबद्दल एकदम एकमतानें निकाल करितां येत नाहीं, असें सांगितलें. यामुळेंहि त्याच्या वाढत्या शत्रुसमुदायांत अधिक भर पडली.

पेलापोतिशियन युद्धाच्या शेवटीं, स्पार्टाच्या लिसँडर नामक सरदारानें, अथेन्सला वेढा घालून तें घेतलें; आणि तेथें आपल्या तर्फेचे तीस जुलमी अम्मलदार नेमून त्यांजकडून तेथील सर्व राज्यकारभार चालविला. यानंतर सुमारें चार वर्षांनीं थ्रॅसिब्युलस या पराक्रमी पुरुषानें ॲनिटस वगैरेसारख्या कांहीं लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीच्या अभिमान्यांच्या मदतीनें या जुलमी अम्मलदारांनां हांकून लावून अथेन्समध्यें पुनः प्रजासत्ताक राज्यपद्धति सुरू केली. साक्रेटिस, विशिष्ट शासनपद्धतीचा अभिमानी नव्हता. तो ह्मणे, कीं, शास्तेपणाचा अधिकार तीस लोकांच्या स्वाधीन असो किंवा अथेन्सच्या मामूल शिरस्त्याप्रमाणें तो पांचशें लोकांच्या स्वाधीन असो, प्रश्न संख्येचा नाहीं, ज्ञानाचा आहे. राज्यव्यवस्था शहाण्या लोकांच्या हातांत असली पाहिजे. अडाणी लोकांच्या मताधिक्याच्या बळावरच, राज्यांतील जबाबदारीच्या अधिकारांची खैरात करणें परिणामीं घातकच झालें पाहिजे. साक्रेटिसाचें हें शिक्षण, लोकसत्ताक पद्धतीच्या, ॲनिटसादि अभिमान्यांनां रुचलें नाहीं, आणि त्यांचीहि भर साक्रेटिसाच्या शत्रुवर्गांत झाली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस सत्तर वर्षांचा वृद्ध झाला होता. अशा वेळीं त्याच्या शत्रूंपैकीं, उपरिनिर्दिष्ट ॲनिटस, मिलिटस नांवाचा एक कवि, आणि लायकोन नामक एक अप्रसिद्ध वक्ता या तिघांनीं अथेन्सच्या न्यायसभेपुढें त्याजवर एक फिर्याद आणिली. या फिर्यादींत, साक्रेटिसावर तीन आरोप केलेले होते. पहिला आरोप असा होता, कीं, तो संस्थानच्या देवतांवर भरंवसा ठेवीत नाहीं; नवेनवे देव मानावे असें लोकांनां सांगतो, हा त्याच्यावर दुसरा आरोप होता; आणि तो अथेन्सच्या तरुणांनां बिघडवितो, हा तिसरा आरोप होता; आणि या सर्व अपराधांबद्दल आरोपीला मरणाची शिक्षा मिळावी असें फिर्यादींनीं शेवटीं मागणें मागितलें होतें.

अथेन्सच्या न्यायसभेंत पांचशें सभासद असत. या सभेपुढें आरंभीं फिर्यादीतर्फे मिलिटसनें फिर्यादींत केलेले आरोप मोठ्या आर्जवयुक्त भाषेनें आणि मधुर वाणीनें तिखटमीठ लावून वर्णन करून सांगितलें. साक्रेटिसाच्या मित्रांनीं, एका उत्तम वकीलाकडून या फिर्यादीवर देण्याचा जबाब तयार करवून तो साक्रेटिसाला दाखविला; पण त्यानें त्याच्या भाषेची आणि त्यांतील मुद्दयांची तारीफ करून तो आभारपूर्वक परत केला. तो ह्मणाला "माझ्या हातून आजपर्यंत घडलेलें सद्वर्तन आणि माझें निष्कलंक चारित्र्य हाच त्या फिर्यादीवरील माझा जबाब आहे. मी निराळा जबाब देऊन यापुढें जगावें असा ईश्वरी संकेत दिसत नाहीं. माझ्या जगण्यांत आतां माझा किंवा माझ्या देशाचा कांहींच फायदा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. वृद्धपणामुळें मंदावत चाललेली माझी दृष्टि जर अजिबात गेली, मला जर कानांनीं ऐकूं येईनासें झालें, तर अशा पराधीन स्थितींत मी जगून काय करणार ? आज मला अन्यायानें शिक्षा होणार आणि माझा न्याय करणारांना कायमचा कलंक लागणार. असें झालें ह्मणजे लोक मजबद्दल जास्त सहानुभूति दाखवितील आणि त्यांची प्रगति करणारा त्यांचा शिक्षक ह्मणून ते माझी स्तुतीच करतील. ''

चौकशीच्या दिवशीं फिर्यादीचा पुरावा वगैरे संपल्यावर न्यायाधिशांच्या आज्ञेवरून साक्रेटीस बोलावयाला उभा राहिला. या वेळचें त्याचें भाषण प्लेटोनें अक्षरशः लिहून घेतलें. तें ' ॲपालजी ऑफ साक्रेटीस ' या नांवानें प्रसिद्ध असून जगांतील उत्तम ग्रंथांत आज त्याची गणना झालेली आहे. स्थलसंकोचास्तव त्याचा नुसता गोषवाराहि येथें देतां येत नाहीं, याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी. हें भाषण संपल्यावर पांचशें पैकीं २८१ सभासदांनीं, साक्रेटिसाला दोषी ठरवून मरणाची शिक्षा सांगितली. ग्रीस देशच्या या वेळच्या कायद्याप्रमाणें, सांगितलेल्या शिक्षेच्या मोबदल्यांत दुसरी शिक्षा मागण्याचा अधिकार आरोपीला ठेवलेला होता; अर्थात् न्यायाधिशानीं तसा प्रश्न साक्रेटिसाला केला; तेव्हां तो जें बोलला त्याचा सारांश अगदीं थोडक्यांत खालीं दिला आहे.

" माझ्या देश बांधवांनों ! मला जी आज शिक्षा होत आहे ती केवळ माझ्या स्पष्टोक्तीमुळें होत आहे. जें मला खरें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाटलें तें मी बोललों, लहानमोठी कसलीहि गोष्ट मीं तुमच्यापासून छपवून मनांतल्या मनांत दाबून ठेविली नाहीं, ह्मणून मला शत्रु उत्पन्न झाले आणि आजचा हा प्रसंग माझ्यावर आला. यावर आपण मला असें विचाराल, कीं, तुझ्या स्पष्टोक्तीचा परिणाम तुला पूर्वींच कळला असला पाहिजे. तसा जर तो तुला कळला होता, तर तूं आपलें तें धोरण बदललेंस कां नाहीं ? आपला हा प्रश्न बरोबर आहे. पण महाराज, मनुष्यानें कोणतीहि गोष्ट करतांना, फक्त त्या गोष्टीच्या बरेवाईटपणाबद्दल विचार करावा ! ती केल्यानें आपल्याला सुख होईल कीं दुःख होईल, आपण जगूं कीं मरूं हा स्वार्थाचा विचार क्षणभरहि मनांत आणूं नये. जें काम आपण होऊन आपल्या आंगावर घेतलें असेल, किंवा जें आपल्या खुषीनें आपणांवर सोंपविण्यांत आलें असेल, तें करीत असतां आपण आपल्या बेअब्रूवांचून कशाला सुद्धां—मृत्यूलाहि भिण्याचें कांहीं कारण आहे, असें मला वाटत नाहीं. तुह्मांला शिक्षण देण्याचें, तुमच्या मुलांबाळांनां ज्ञानामृत पाजण्याचें पवित्र काम ईश्वरानें माझ्यावर सोंपविलें होतें— तुमची इच्छा असेल तर मी स्वतःच तें अंगावर घेतलें होतें, असें ह्मणा—तें मीं गेलीं तीस वर्षें सत्यावांचून कोणाचीहि भीडमुर्वत न ठेवतां यथामति आणि यथाशक्ति केलें. असलें हें पवित्र कर्तव्य मी मृत्यूसारख्या यःकश्चित् गोष्टीला भिऊन सोडीन, असें तुह्माला वाटतें ? असें कधींहि होणार नाहीं ! मृत्यु जो आह्मां सर्वांनां मोठा दुःखदायक वाटतो, तो सुख-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिणामी नसेल, असें कोणाला तरी खात्रीनें सांगतां येईल का ? दु:खदायक मृत्यूला कांहीं माणसें भितील, हें खरें आहे; पण मृत्यु जर सुखदायकहि असण्याचा संभव आहे, तर त्याला आह्मीं कां ह्मणून भ्यावें ? मी शिक्षणाचें काम सोडतों असें कबूल केल्यास, आपण मला कदाचित् जिवंत ठेवण्याचें कबूल कराल; पण मी आपल्याला खात्रीनें सांगतों, कीं, आपण मला आज सोडलेत, कीं, उद्यां पुन: मी आपल्या उद्योगाला लागलोंच. असो. मरणावांचून दुसरी कोणती शिक्षा मला पसंत आहे, असें आपण मला विचारलें, या प्रश्नाचें उत्तर मला जें योग्य दिसलें तें मी देतों. मला हांजी हांजी करून दरबारीपद्धतीनें बोलतां येत नाहीं. कदाचित् माझा हा दुर्गुणहि असूं शकेल; पण असें बोलून तुह्मांला उगाच चिडवावें असा माझा हेतु नाहीं. माझ्या पद्धतीनें मी बोलतों. तुमच्या पद्धतीनें बोलून जिवंत राहण्यापेक्षां माझ्या पद्धतीनें बोलून मरण्यालाहि मी तयार आहें. मीं आपलें सर्व आयुष्य माझ्या देशबांधवांनां शिक्षण देण्यांत खर्च केलें, हाच जर माझा अपराध असेल तर अथेन्स संस्थानानें माझा आणि माझ्या कुटुंबाचा सर्व खर्च चालवून माझी या न्याय-सभेच्या अध्यक्षस्थानीं कायमची नेमणूक करावी. माझ्या गुन्ह्याला हीच शिक्षा योग्य आहे!

साक्रेटिसाचें हें भाषण ऐकून सर्व सभासद चिडले आणि त्यांनीं त्याला हेमलाक नांवाचे विष पाजून ठार मारण्याचा हुकूम केला. तुरुंगाकडे जात असतां न्यायसभेकडे पाहून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो ह्मणाला बंधुहो, माझी आपणाला एक शेवटची विनंति आहे. माझे मुलगे सद्गुणांपेक्षां द्रव्याला किंवा दुसऱ्या कशालाहि अधिक मान देतात असें तुह्मांला वाटलें, किंवा ते अंगीं नसलेल्या गुणांबद्दल प्रौढी मिरवितांना तुह्मांला आढळले तर तुह्मी त्यांची क्षमा न करितां तुह्मांला वाटेल ती शिक्षा तुह्मी त्यांनां द्या. असो. मी आतां मरावयाला जातों आहें आणि तुह्मी सर्व जगण्याला जाणार! पण मरणें आणि जगणें यांत अधिक सुखदायक कोणतें, हें एक त्या परमेश्वराला माहित!

यानंतर एक महिन्यानें सक्रेटिसाची शिक्षा अमलांत आली. हा महिना तुरुंगवासांत त्यानें मोठ्या आनंदानें काढला. त्याच्या हितचिंतकांनीं एकदां अवश्य त्या सर्व तजविजी करून ठेवल्या आणि त्याला तेथून पळून जाण्याची मसलत दिली; पण त्यानें ती मान्य केली नाहीं. एक महिनाभर त्याची कोठडी ह्मणजे सरस्वतीदेवीचें एक मंदिरच बनली होती. तेथें घडलेल्या सर्व गोष्टींची प्लेटोनें लिहिलेली हकीकत अत्यंत सुंदर, उपदेशपर आणि हृदयद्रावक आहे. साक्रेटिसाच्या कुटुंबांतील मनुष्यें येथें दोन वेळां त्याच्या भेटीला गेलीं होतीं. त्याला तीन मुलगे होते. शेवटच्या दिवशीं शांतवनपूर्वक साक्रेटिसानें आपल्या कुटुंबांतील मंडळीला निरोप दिला. त्याच्या शिष्यमंडळीपैकीं, क्राटो, फीडो, प्लेटो वगैरे पुष्कळ मंडळी नेहमीं तेथें बसलेलीच असत. संध्याकाळच्या वेळीं स्नान करून, मोठ्या आनंदी मुद्रेनें साक्रेटिसानें सर्वांसमक्ष विष प्राशन केलें आणि या कष्टद मृत्युलोकची आपली यात्रा संपविली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाचे विचार.

प्राक्कथन.

साक्रेटिसाजवळ संभाषण करण्याचे अनेक प्रसंग आल्यामुळें प्रमाणपूर्वक वादविवाद करण्यांत त्याचे मित्र चांगले प्रवीण झाले होते. कोणत्याहि विषयाची पूर्ण माहिती करून घेतल्यावांचून जो मनुष्य त्या विषयावर वादविवाद करितो, तो आपण स्वतः फसून दुसऱ्यांसहि फसवितो, असें साक्रेटिसाचें मत असल्यामुळें, कोणत्याहि विषयावर संभाषण करितांना साक्रेटीस आपल्या मित्रांस त्या विषयाची उत्तम माहिती करून देत असे. असें करणें हें तो कर्तव्यच समजत होता; आणि तें बजावतांना त्याला कधीं त्रास वाटत नव्हता. खात्री पटण्यासारखें कारण न दाखवितां जेव्हां कोणी साक्रेटिसाच्या विरुद्ध मत प्रतिपादन करी, तेव्हां साक्रेटीस असल्या वादाच्या चर्चेस आरंभापासून सुरुवात करून सत्यसंशोधनाच्या मार्गाला लागे.

कोणत्याहि विषयावर संभाषण करावयाचें ह्मणजे साक्रेटीस सर्वसाधारण आणि सर्वमान्य अशा सिद्धांतापासूनच आपल्या भाषणाला आरंभ करी. वादविवादाचें मुख्य रहस्य यांतच आहे, असें त्याचें मत होतें. 'आपल्या ह्मणण्याची सत्यता लोकांच्या मनांत बिंबवून त्याला अगदीं सहजांत आपल्या बाजूला वळविणारा साक्रेटिसासारखा मनुष्य मीं आजवर पाहिला नाहीं,' असें 'साक्रेटीस याचे विचार,' नामक पुस्तकाचा कर्ता आणि सुप्रसिद्ध ग्रीक इतिहासकार झेनोफन नेहमीं ह्मणत असे. होमरनें युलिखेसविषयीं ह्मटलें आहे, कीं, तो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'सर्वमान्य सिद्धांतांच्या पायावर आपल्या वादविवादाची रचना करून आपलीं तत्त्वें लोकांच्या मनांत अचूक रीतीनें भरवून तीं त्यांला मान्य करण्याला लावणारा एक उत्कृष्ट वक्ता होता.' साक्रेटिसा-विषयींहि अक्षरशः असेंच म्हणतां येईल.

साक्रेटिसानें प्रतिपादिलेल्या सर्व विषयांची माहिती या लहानशा पुस्तकांत देतां येणें शक्य नाहीं. म्हणून त्याच्या सप्रमाण वाद-विवाद-पद्धतीचे कांहीं थोडे नमुने मात्र पुढें दिले आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्व्यसनिता.

झेनोफन ह्मणतो "निर्व्यसनिता हा मनुष्याच्या अंगचा निःसंशय एक गुण आहे." तथापि या गुणासंबंधानें साक्रेटिसाचें जें काय ह्मणणें आहे त्यानें आपल्या मनास कांहीं जास्त बोध होतो कीं नाहीं, हें पाहूं.

साक्रेटीस एकदां ह्मणाला "आपण लढाईमध्यें गुंतलों असतां ज्याला संकटें भोगण्याचें व श्रम करण्याचें सामर्थ्य नाहीं, व जो दारू आणि स्त्रिया यांच्या ठिकाणीं अतिशय लंपट आहे, अशा माणसाला सेनाधिपति नेमूं काय? असा सेनाधिपति आपलें सर्वांचें संरक्षण करून आपल्या शत्रूंस जिंकूं शकेल काय? अथवा असें समजूं, कीं, आपण अगदीं मरणोन्मुख झालों आहों, आणि आपणाला आपल्या पश्चात् आपल्या मुलांबाळांची व्यवस्था पाहण्यास व त्यांस सुशिक्षित करण्यास कोणी तरी माणूस नेमावयाचा आहे; अशा प्रसंगीं आपण आतां सांगितल्या प्रकारचा व्यसनी मनुष्य त्या कामासाठीं निवडूं काय? आपल्या मुलांबाळांच्या वर्तनावर देखरेख करण्यास व त्यांनां उत्तम रीतभात लागावी ह्मणून त्यांनां अशा व्यसनी माणसाच्या स्वाधीन आपण कधीं करूं काय? आपलीं गुरेंढोरें, आपला दाणागोटा संभाळण्याचें काम अशा दारुड्याच्या हातीं आपण कधीं तरी देऊं काय? कोणचें तरी काम जें नीटपणीं व्हावें असें आपणाला वाटतें, तें अशा माणसाच्या अंगावर आपण कधीं तरी सोंपवूं काय? फार कशाला, अशा तऱ्हेचा व्यसनी गुलाम कोणीं आपणाला नजर केला तर आपण त्याला पतकारितांना हा त्याचा व्यसनीपणा ही मोठी अडचण आहे असें आपण समजणार नाहीं काय? तर मग यःकश्चित् गुलामाच्या अंगचा देखील व्यसनीपणा जर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपणांला अगदीं खपत नाहीं, तर आपण कधींहि अशीं व्यसनें जडवून न घेण्याबद्दल फार काळजी घेण्यास नको काय? असें पहा, धनलोभ हें एक व्यसन आहे; परंतु धनलोभी मनुष्याचें एवढें तरी एक असतें, कीं, त्याला द्रव्यार्जनांत समाधान वाटतें. तो दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करितो, परंतु त्याच्या योगानें त्याचें स्वतःचें द्रव्य तरी वाढत असतें; परंतु व्यसनी मनुष्य आपला स्वतःच तोटा करितो आणि दुसऱ्याचाहि करितो. इतकेंच नव्हे, तर त्याचा उपद्रव सर्व जगाला पोहोंचतो, असें ह्मटलें तरी चालेल. आपल्या स्वतःच्या कुंटुंबाचा—इतकेंच नव्हे, तर आपल्या स्वतःच्या शरीराचा व आत्म्याचाहि नाश तो करून घेतो. ज्याला खाण्यापिण्याखेरीज दुसरें कांहीं सुचत नाहीं, आपल्या स्नेह्यांशीं संभाषण करण्यापेक्षां वेश्यांशीं संभाषण करणें ज्याला बरें वाटतें, त्याच्या संगतींत कोणाला तरी आनंद होईल काय? निर्व्यसनिता ह्या सर्व सद्गुणांचा पाया आहे, ह्मणून आपल्या अंगीं ती आणण्याचा आपण प्रथम प्रयत्न केला पाहिजे. असें केलें नाहीं तर जें काय ह्मणून चांगलें, जें काय ह्मणून श्लाध्य, तें आपल्या अंगीं आपणाला कसें आणितां येईल? जो मनुष्य दुर्व्यसनांत अगदीं बुडून गेला आहे, त्याच्या मनाची व शरीराची अत्यंत वाईट अवस्था असते, हें खरें ना? खरोखर, मला तर असें वाटतें कीं, कोणाहि स्वतंत्र मनुष्यानें दुर्व्यसनी चाकर केव्हांहि ठेवूं नये; आणि जे चाकर अशा पशुतुल्य व्यसनांत निमग्न असतील त्यांनीं आपणांला दयाळू धनी मिळावा, अशाबद्दल नेहमीं परमेश्वराचा धांवा करीत असावें. कारण, असा धनी त्यांनां मिळाला नाहीं तर त्यांची मुळींच धडगत लागावयाची नाहीं."

साक्रेटीस या विषयासंबंधानें जें काय नेहमीं ह्मणत असे तें हें. तो निर्व्यसनीपणा या सद्गुणाची इतकी स्तुति करीत असे, व त्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयीं आपलें इतकें प्रेम दाखवीत असे; पण त्याची ही स्तुति आणि हें प्रेम केवळ भाषणांतच नव्हे तर त्याच्या सर्व कृतींत उत्तम तऱ्हेनें दिसत आहे. इंद्रियसुखांचा मोह त्याच्या मनाला यत्किंचित्हि बाधा करूं शकत नसे. तसेंच तो द्रव्यप्राप्तीच्या साधनांचाहि त्याग करीत असे. कारण तो असें ह्मणे, कीं, जो कोणी दुसऱ्याचा पैसा घेतो तो त्या पैसेवाल्याचा पक्का गुलामच बनतो. त्याची तब्यत जसजशी लागेल, तसतसें याला वांकावें लागतें. ही गुलामगिरी प्रत्यक्ष गुलामगिरीपेक्षांहि जास्त वाईट नाहीं, असें कोण ह्मणेल?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाची राहणी.

एकदां ॲन्टिफान नांवाचा सोफिस्ट* साक्रेटिसाच्या श्रोत्यांनां आपल्या बाजूला वळविण्याच्या उद्देशानें त्यांजकडे गेला व त्यांच्यासमक्ष साक्रेटिसाला ह्मणाला "साक्रेटिसबोवा, आजपर्यंत मला वाटत होतें कीं, तत्त्वज्ञानी लोक इतर लोकांपेक्षां जास्त सुखी असतात; पण तुमची स्थिति तर याच्या उलट दिसते. तुमच्या शहाणपणामुळेंच तुह्मीं इतरांपेक्षां ज्यास्त दुःखी आहांत, असें मला आतां वाटूं लागलें आहे. काय तुमची ही रहाण्याची तऱ्हा! एकादा चाकर देखील, त्याचा धनी त्याला अशा रीतीनें वागवील तर तो आपल्या चाकरीवर लाथ मारून दुसरी पहाण्याला कमी करणार नाहीं! तुमचें खाणेंपिणें भिकारी, एकाद्या भिकाऱ्याप्रमाणें तुमचा उन्हाळ्याचा आणि हिंवाळ्याचा पोषाख एकच, आणि या तुमच्या पायांची आणि जोड्याची तर मला वाटतें कधीं गांठच पडली नाहीं! बरें, इतकेंहि असून जो पैसा मिळाल्यानें सुखासमाधानांत आयुष्य घालवितां येतें, तो पैसा तर तुह्मांला मुळींच नको. या सगळ्या गोष्टींचा विचार केला ह्मणजे मला असें वाटतें, कीं, सर्व कलांचे विद्यार्थि जसे आपल्या गुरूजीच्या वळणावर जातात, त्याप्रमाणें तुमचीं भाषणें ऐकणारी ही मंडळी जर तुमच्या वळणावर गेली, तर मग तुह्मीं त्यांनां कष्टी होण्याच्या मार्गांवांचून दुसरें कांहींएक शिकविलें नाहीं, असें ह्मणावें लागेल."

---

* प्राचीन ग्रीसमध्यें पैसे घेऊन वक्तृत्व, तत्त्वज्ञान आणि राज्यशासनविद्या शिकविणारे लोक हे सोफिस्ट होत. हे आपल्या दिखाऊ परंतु खोट्या प्रमाणांनीं सत्यशोधकांस घोटाळ्यांत घालीत, त्यांची श्रद्धा ढळवीत आणि यामुळें लोकांच्या तिरस्काराला व द्वेषाला पात्र होत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "ॲन्टिफान, मी फार भिकार तऱ्हेनें राहतों. अशा तऱ्हेनें रहाण्यापेक्षां मरण बरें, असेंहि तूं कदाचित् ह्मणशील ! पण माझ्या रहाण्याच्या पद्धतींत चमत्कारिक आणि कठीण तें काय आहे? मी पैसा घेत नाहीं, याबद्दल तूं मला दोष देतोस ! पैसा घेणाऱ्या माणसाला कराराप्रमाणें वागणें भाग पडतें; आणि मी पैसा घेत नाहीं, यामुळें मला योग्य वाटतील त्यांच्याशींच मी संबंध ठेवितों. हा दोषच का? तुला माझें खाणेंपिणें आवडत नाहीं, असें कां बरें? तें तुझ्या अन्नाप्रमाणें चांगलें आणि पौष्टिक नाहीं ह्मणून? का तें थोडें आणि महाग मिळतें ह्मणून? किंवा तुझें अन्न तुला मोठें उत्तम वाटतें ह्मणून? अरे बाबा, ज्याला खाल्लेलें अन्न आणि प्यालेलें पाणी आवडतें, तो दुसऱ्या खाण्यापिण्याची मुळींच पर्वा करीत नाहीं ! माझ्याबद्दल जें तुझें ह्मणणें आहे, त्यावरून या बाबतींत तुझी समजूत पडली नाहींसें दिसतें. हवेच्या मानानें आपण पोषाखांत फरक करतों, आणि त्रास न होतां चालतां यावें ह्मणून जोडे घालतों, हें तुला ठाऊक आहेना? परंतु थंडीनें माझ्या बाहेर जाण्याला हरकत आलेली तूं कधीं पाहिली आहेस का? तसेंच, उन्हाळ्यामध्यें मला तूं कधीं सावलीकडे धांवतांना पाहिला आहेस का? मी अनवाणी जातों, पण त्यामुळें माझ्या जाण्याला कधीं तरी हरकत आली आहे का? कांहीं नाजूक प्रकृतीचे लोक सततच्या व्यायामानें आपली जन्मतः आलेली अशक्तता नाहींशी करून, हाडापेरानें चांगल्या, परंतु जन्मतः मेहनत करून अंगीं दार्ढ्य आणून न घेतलेल्या लोकांपेक्षां श्रमाचीं कामें अगदीं सहज करूं शकतात. असें जर आहे, तर तूं श्रमाची संवय न केल्यामुळें तुला तें जड वाटणें साहजिक आहे. मी आपलें सर्व आयुष्य नानातऱ्हेचे श्रम करण्यांत मोठ्या आनंदानें घालविलें असतां मला आतां अशा तऱ्हेनें राहणें जड कां बरें वाटावें ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिरकाळ सुख आणि अविनाशी बक्षिस देणाऱ्या, अशा गोष्टींत मी आपला काळ अधिक आनंदानें घालवीत असल्यामुळें मला लज्जास्पद इंद्रियसुखांत आणि कुंभकर्णी झोपेंत कांहींच वाटत नाहीं, आणि मधुर पक्वानांची फाजील वासना मला कधींहि होत नाहीं. एकाद्या मनुष्यानें आरंभिलेलीं कार्यें चांगलीं चालत नसलीं, झणजे तो सदा अगदीं दुर्मुखलेला दिसतो; आणि ज्यांचा व्यापारधंदा, शेतीभाती किंवा दुसरा कांहीं हातीं घेतलेला उद्योग त्यांच्या मनाप्रमाणें चालतो, ते नेहमीं आनंदी दिसतात, हें तुला माहितच आहे. आपण दिवसेंदिवस सद्गुणी बनत आहों, आणि आपली व चांगल्याचांगल्या लोकांची ओळख होऊन ते आपले मित्र होत आहेत, अशी मनाची पक्की समजूत झाल्यानें होणाऱ्या आनंदाची बरोबरी कशानें तरी करवेल काय ? आपल्या मित्रांचें किंवा देशाचें कल्याण करण्याच्या कामांत, माझ्या पद्धतीनें राहणारा मनुष्य, तुझ्या आवडत्या तऱ्हेनें वागणारापेक्षां जास्त उपयोगी नाहीं का पडणार ? लढाईच्या प्रसंगीं चांगला कोण ? ज्याला मिष्टान्न भोजन पाहिजे तो, कीं जो जें मिळेल त्यांत खुष राहतो तो ? वेढ्यांत सांपडला तर जास्त टिकाव कोण धरील ? लाडवांचा शोकी, कीं जें मिळेल त्यांत भूक भागवणारा ? ॲन्टिफान ! चांगलें खाणेंपिणें, थाटामाटानें व खर्चिक रीतीनें रहाणें, यांतच काय तें सर्व सुख, असा तुझा समज झाला आहे असें वाटतें; परंतु माझ्या मतें झणशील, तर कशाचीहि इच्छा नसणें, याचेंच नांव सरूपता, आणि अगदीं थोडकी इच्छा असणें झणजे समीपता किंवा ईश्वरसान्निध्य ! तेव्हां यापेक्षां जास्त तें काय पाहिजे ?"

एका वेळीं ॲन्टिफान साक्रेटिसाला झणाला " साक्रेटिसबुवा, आपण मोठे प्रामाणिक असून आपले उद्देश स्तुत्य आहेत, हें मला कबूल आहे; परंतु आपल्याला अगदीं थोडें, किंबहुना कांहींच कळत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं, असें मला वाटतें; आणि शिक्षणाबद्दल तुह्मी कांहीं घेत नाहीं, यावरून ही गोष्ट तुह्मालाहि कबूल असावी असें दिसतें. तुह्मी आपलें घर किंवा त्यांतील एकादा जिन्नस कांहीं मोबदला—अथवा कांहीं कां ?—योग्य मोबदला घेतल्याशिवाय कोणाला द्याल का ? मला वाटतें, खास देणार नाहीं ! कारण, त्याची कांहीं किंमत आहे, असें तुह्माला वाटतें. तशीच तुमच्या ज्ञानाची जर तुह्माला कांहीं किंमत वाटती, तर तें फुकट देण्याला तुह्मी कधींहि तयार झालां नसतां! ज्ञानदानाच्या कामांत एकाद्या लबाड दुकानदाराप्रमाणें तुह्मी द्वेषबुद्धीनें कोणाला फसवीत नाहीं. यावरून तुमचा प्रामाणिकपणा जसा लोकांनां कळतो, तसेंच तुह्माला कांहीं कळत नसून तुमची अक्कल मुळींच घेण्यासारखी नाहीं, असाहि त्यांचा समज तुमच्या या वर्तनामुळें होतो."

साक्रेटिसानें यावर उत्तर दिलें "सौंदर्य आणि तत्त्वज्ञान यांत बरेंच साम्य आहे. एकांत जें वंद्य तें दुसऱ्यांत वंद्य, आणि एकांत जें निंद्य तें दुसऱ्यांत निंद्य ! एकादी स्त्री आपल्या सौंदर्याचा जर विक्रा करील, तर आपण तिला कसबीण ह्मणूं; परंतु ती जर कुलवान्, सुशिक्षित आणि सद्गुणी अशा मनुष्याची आपणावरील प्रीति जाणून केवळ त्या प्रीतिकरितांच त्याच्याशीं संबंध ठेवील, तर आपण तिला नीतिज्ञ ह्मणूं. तत्त्वज्ञानाचें अगदीं असेंच आहे ! त्याचें दुकान घालणारे जे सोफिस्ट लोक ते वेश्येप्रमाणें आहेत; परंतु जो तत्त्वज्ञ आपलें ज्ञान एकादा बुद्धिवान् पाहून त्याला शिकवितो, त्याला आपण चांगला आणि सद्गुणी मनुष्य समजतों. ज्याप्रमाणें कांहीं लोकांनां उत्तम घोडे, शिकारी कुत्रे आणि मधुर गाणारे सुंदर पक्षी जवळ असणें आवडतें, त्याप्रमाणें मला माझ्या सद्गुणी मित्रांच्या सहवासांत आनंद वाटतो. मला ज्या ज्या चांगल्या गोष्टी कळतात, त्या त्या मी त्यांनां शिकवितों, आणि जे त्यांनां उत्तम स्थितीला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पोहोंचविण्याच्या कामांत मदत करतील असें मला वाटतें, त्यांची मी त्यांना ओळख करून देतों.जो मोलवान् खजिना आपल्या पूर्वजांनीं आपणांकरितां ठेविला आहे,त्याचा आह्मी सर्व मिळून उपभोग घेतों, आणि त्यांचे सर्व ग्रंथ वाचून त्यांतून चांगलें असेल त्याकडे लक्ष्य देऊन तेवढेंच आह्मी निवडून घेतों. सारांश, आह्मी एकमेकांवर प्रीति करूं लागल्यापासून आमचा पुष्कळ फायदा झाला आहे."

हें त्याचें उत्तर ऐकून साक्रेटीस मोठा सुखी आहे अशी ॲन्टिफानची खात्री झाली.

एकदां ॲन्टिफाननें साक्रेटिसाला विचारलें "तुह्मी दुसऱ्यांनां राजनीति शिकवण्यासारखे जर तींत प्रवीण आहांत, तर एकादी जागा पत्करून राष्ट्रीय कामांत तुह्मी मन कां घालीत नाहीं ? "

यावर साक्रेटीस ह्मणाला "जें मी एकटाच करूं शकेन व ज्यामध्यें माझा सर्व वेळ जाईल असें एकादें काम पत्करल्यानें मी देशाच्या जास्त उपयोगी पडेन, कीं, सध्याप्रमाणें शिक्षण देऊन मजप्रमाणेंच देशसेवा करणारे पुष्कळ लोक शिकवून तयार केल्यानें माझा जास्त उपयोग होईल ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दंभ आणि वृथाभिमान.

साक्रेटीस नेहमीं ह्मणे, कीं, वैभवाचा खरा मार्ग ह्मणजे सद्गुणी दिसणें हा नसून सद्गुणी बनणें, हा होय. हें सिद्ध करण्याकरितां तो ह्मणे "कल्पना करा, कीं, एकादा मनुष्य गाणारा नसून त्याला गवय्या ह्मणवून घेणें आहे, तर तो काय करील? त्याला त्या विशेष गुणावांचून इतर सर्व गोष्टींत गवयीलोकांची ऐट आणली पाहिजे. त्यांनां लागणारीं उत्तम प्रकारचीं सर्व वाद्यें त्यानें आपल्या जवळ बाळगलीं पाहिजेत, आणि तो ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल, तेथें तेथें त्यानें आपल्याबरोबर आपली वाहवा करणारी मंडळी नेली पाहिजे. मात्र समाजामध्यें त्यानें नुसता सूरहि काढतां उपयोगी नाहीं! कारण, तसें झालें असतां लोकांनां त्याचें अज्ञान कळून येईल; इतकेंच नाहीं, तर त्याचा पोकळ डौल आणि मूर्खपणा हीं तेव्हांच त्यांच्या लक्ष्यांत येतील; आणि असें झालें ह्मणजे आपल्या अपकीर्तीकरितां त्यानें येवढी संपत्ती खर्च केल्याबद्दल लोक त्याला नांवें ठेविल्यावांचून राहणार नाहींत. त्याप्रमाणेंच एकादा मनुष्य अंगीं सामर्थ्य व ज्ञान नसतां जर सेनानायकाचा किंवा नौकावाहकाचा आव घालील, तर त्याचा काय बरें परिणाम होईल? एक तर त्याला त्याच्या सोंगाची बतावणी बरोबर करतां आली नाहीं तर त्याला फार त्रास वाटेल; आणि दुसरें, जर त्याला ती बरोबर करतां आली, तर त्याहूनहि वाईट परिणाम घडेल! कारण, त्याच्या सोंगाला भाळून त्याला जर कोणी सैन्याचा नायक किंवा गलबतावरील मुख्य नेमिलें, तर कामांत फजिती होऊन, प्रसंगीं त्याच्या हातून त्याच्या चांगल्या मित्रांचा घातहि होईल. आपण श्रीमंत, शूर किंवा बलाढ्य नसतां लोकांनां तसें भासविणें, हें फार धोक्याचें आहे. कारण, असा लोकसमज झाला असतां ते आपणावर आपल्या खऱ्या शक्तीच्या बाहेरील कामें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोंपवितील, आणि तीं जर व्हावीं तशीं आपल्या हातून झालीं नाहींत, तर त्यासारखा घोर अपराधच नाहीं ! या अपराधापासून कशानेंहि मुक्ति होणार नाहीं ! आपल्या शेजाऱ्याच्या मालाची किंवा पैशाची अफरातफर करून त्याला फसविणें हा जर गुन्हा आहे, तर एकाद्या यःकश्चित् मनुष्यानें आपण सर्व राज्यकारभार चालविण्याच्या योग्यतेचे आहों असें खोडसाळपणानें साऱ्या जगाच्या मनांत भरविणें, हा केवढा गुन्हा होईल ?"

या व अशाच तऱ्हेच्या पुष्कळ प्रमाणांनीं साक्रेटीस त्याजकडे जाणाऱ्या लोकांच्या मनांत दंभ आणि वृथाभिमान यांविषयीं तिटकारा उत्पन्न करी.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजाचा शिक्षणक्रम.

साक्रेटीस आपल्या श्रोत्यांचें मन, अति तृष्णा व क्षुधा यांचा प्रतिकार करण्याकडे, प्रीतीचे पाश आणि आळस यांपासून दूर राहण्याकडे, आणि सर्व प्रकारचे श्रम सोसण्यासारखें काटक बनण्याकडे, मोठ्या कौशल्यानें लावीत असे. या मंडळींपैकीं ॲरिस्टीपस नांवाचा एक गृहस्थ फाजील चैनींत असतो, असें ऐकल्या-वरून साक्रेटिसानें त्याला विचारलें "जर एक राजपुत्र, व एक साध्या मनुष्याचा मुलगा, अशीं दोन मुलें तुझ्याकडे पाठविलीं, तर तूं त्यांनां कसें शिक्षण देशील ? अगदीं त्यांच्या खाण्यापिण्यापासून आरंभ कर. कारण, खाणेंपिणें हा सगळ्या गोष्टींचा पाया आहे."

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "तुमचें ह्मणणें अगदीं खरें आहे. आपलें सर्व आयुष्य खाण्यावरच अवलंबून आहे. तें मिळालें नाहीं, कीं, आपली गठडी वळली ह्मणून समजा !"

साक्रेटीस ह्मणाला "त्यांनां तूं नियमित वेळीं खाण्यापिण्याला शिकविशील कीं नाहीं ?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "होय, अर्थात् असेंच करीन."

साक्रेटीस ह्मणाला "परंतु एकादें महत्त्वाचें काम करण्याकरितां कोणत्या मुलाला त्याचें खाणें झालें नाहीं तोंच मध्यें उठण्याला तूं शिकविणार ?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "त्याच्या उशिरामुळें राज्याचें नुकसान न व्हावें ह्मणून अर्थात्च राजपुत्राला मी ही सवय लावीन."

साक्रेटीस ह्मणाला "तसेंच तहान मारणें, थोडी झोंप घेणें, उशिरां निजणें, लौकर उठणें, रात्रीच्या रात्री जाग्रणें करणें, पवित्रपणानें रहाणें, आपल्या इच्छांच्या स्वाधीन न होणें, आणि श्रम करण्याला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टंगळमंगळ न करितां मोठ्या उत्सुकतेनें तें करणें या गोष्टी तरी तूं कोणाला शिकविणार?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "त्यालाच."

साक्रेटिस ह्मणाला "शत्रूंचा पराजय करण्याची जर एकादी कला असेल तर ती कोणाला शिकविणें योग्य आहे?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "राजपुत्राला शिकविणेंच जास्ती योग्य. कारण, ही कला नसेल तर बाकीचें शिक्षण अगदींच फुकट होईल!"

साक्रेटीस ह्मणाला "कांहीं मादक द्रव्याला भुलून, कांहीं खाण्याच्या आशेनें, कांहीं जबर कामवासनेच्या तडाक्यांत सांपडून असे कोट्यवधि लहानथोर प्राणी भयाचा किंवा संकटाचा विचार न करितां, अगदीं स्वल्पायासानें शत्रूच्या पाशांत सांपडतात, आणि त्यांचा भयंकर परिणाम होतो. असें जरी आहे, तरी आपण ह्मणतों त्या रीतीनें शिक्षण मिळालेला मनुष्य असा अगदीं सहज शत्रूच्या स्वाधीन कधींहि होणार नाहीं, असें मला वाटतें."

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "तुमचें ह्मणणें खरें आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "असें जर आहे, तर ईश्वरानें ज्याला विचार-शक्ति दिली आहे, अशा मनुष्यप्राण्यानें बुद्धिहीन पशुपक्ष्यांप्रमाणेंच या घातक गोष्टींला भुलून पाशांत पडावें, हें किती निंद्य आहे? आपण मोठ्या धोक्याचें काम करीत आहों, या गुन्ह्यासंबंधानें कायदा फार कडक आहे, आपलें हें दुष्कृत्य कदाचित् कोणी पहात असेल, जर आपण कोणाच्या तावडींत सांपडलों तर आपलें टाळकें फुटल्या-वांचून रहाणार नाहीं! सारांश, शिक्षा आणि अपकीर्ति हीं असल्या गुन्ह्याच्या मागोमाग ठेवलेलींच आहेत. हें पक्कें ठाऊक असून, आणि असल्या घाणेरड्या कृत्यांपेक्षां हजारों सन्माननीय कृत्यें करण्या-सारखीं आहेत अशाविषयीं ज्ञान असूनहि, जे लोक संधि साधून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विवाहित स्त्रियांना भ्रष्ट करण्याच्या उद्देशानें त्यांच्या शयनगृहांत छपून रहाण्याचें जिवावरचें साहस करितात, त्यांच्या कृति ह्मणजे दुष्टपणा आणि नीच साहस यांचीं ढळढळीत उदाहरणें नाहींत काय ?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "मला असेंच वाटतें."

साक्रेटीस ह्मणाला "आपल्या आयुष्यांतील अवश्य आणि महत्त्वाचीं कृत्यें ह्मटलीं ह्मणजे लढाई आणि शेती हीं उघड्या मैदानांत आणि शेतांत होत असून, पुष्कळ लोक ऊन, तहान, थंडीवारा आणि पाऊसपाणी यांचा कडकपणा सोसण्याची सवय करून घेत नाहींत, हा आळस नव्हे काय ? आणि पुष्कळ लोकांवर हुकूम चालवूं इच्छिणाऱ्या माणसानें हे श्रम सोसण्याची तयारी करावयाला नको काय ?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "होय, त्यानें अवश्य अशी तयारी केली पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला "आतां मला असें सांग, कीं, जर धीराचे आणि कष्टाळू लोकच धुरीणत्व स्वीकारण्याला योग्य आहेत, तर यांचा गंधहि नसणाऱ्या लोकांनीं आपण या अधिकाराला पात्र आहोंत असें मानणें ह्मणजे मूर्खपणा नव्हे काय ?"

आरिस्टिपसनें हें कबूल केल्यावर साक्रेटीस पुढें ह्मणाला "तर मग या दोघांपैकीं कोणाची स्थिति तुला आवडते ?"

आरिस्टिपस ह्मणाला "मी लोकांवर ताबेदारी ठेवण्याचें काम कधींच पतकरणार नाहीं. ज्यांना इच्छा असेल त्यांनीं तें काम खुशाल पतकरावें. मी त्यांचा हेवा मुळींच करणार नाहीं. आपल्या गरजा भागविणेंच आपणाला जड जात असून आणखी लोकांच्या गरजांचें ओझें आपल्या डोक्यावर घेणें, आणि इच्छित वस्तु न मिळाल्यामुळें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतृप्त राहणें भाग पडत असतां लोकांनां अवश्य वस्तु न पुरवि-ल्याचा दोष आपल्या माथीं ओढणें, हा मोठा मूर्खपणा आहे असें मला वाटतें. माझ्या चाकरांनीं माझा हुकूम होतांच चाहील ती वस्तु मला आणून द्यावी, परंतु एकीचाहि त्यांनीं स्वतःकरितां उपयोग करूं नये, असें जसें मला वाटतें, तसेंच स्वतंत्र संस्थानांतील लोकांनां त्यांच्या अधिकाऱ्यांविषयीं वाटतें. त्या बिचाऱ्यांनीं यांनां लागतील त्या गोष्टी यथास्थित पुरवाव्या, परंतु स्वतःच्या फायद्याचें असें त्यांनीं कांहींच करितां कामां नये: याकारितां ज्यांनां स्वतः पुष्कळ कामें करणें आणि लोकांवर हुकूम करणें आवडत असेल, आणि ज्यांनां आपण म्हटलेल्या प्रकारचें शिक्षण मिळालें असेल, ते मात्र या अधिकाराला पात्र आहेत. माझ्याविषयीं म्हणाल तर शांतपणें आणि सुखानें आयुष्य घालविणेंच मला आवडतें."

साक्रेटीस म्हणाला "प्रजेपेक्षा राजाचें आयुष्य जास्त सुखावह असतें कीं काय, हें आपण आतां पाहूं या. आशियांतील सिरियन्स् वगैरे लोक इराणच्या ताब्यांत आहेत; यूरोपांतील मिसियन्स हे सिथियन लोकांच्या अमलाखालीं आहेत; आणि बहुतेक ऑफ्रिके-वर कार्थेजियन लोक आपला अम्मल चालवितात. आतां या सर्वांत जास्त सुखी कोण? आपण आपल्या ग्रीस देशाचींच स्थिति पाहूं या. यामधील जीं संस्थानें दुसऱ्यावर अम्मल चालवितात त्यांमधील लोकांची, किंवा जीं दुसऱ्याच्या ताब्यांत आहेत त्यांतील लोकांची स्थिति स्पृहणीय आहे, असें का तुला वाटतें?"

ॲरिस्टिपस म्हणाला "मी गुलामगिरी तर कधींच पतकरणार नाहीं! परंतु हुकमत आणि ताबेदारी यांच्या मधला स्वातंत्र्याचा जो मार्ग त्यानें जाण्याचा माझा नेहमींचा प्रयत्न असतो. कारण, खऱ्या सुखाला आणि विश्रांतीला पोहोंचणारा जवळचा रस्ता तोच आहे, असें मला वाटतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "हुकमत आणि ताबेदारी यांपैकीं एकहि नसतां आपणाला मनुष्यांत कसें राहतां यावें ? तेव्हां हा तुझा मार्ग मनुष्यसमाजाला अत्यंत दूरचा आहे असें जर तूं ह्मणतोस, तर तें कांहीं शोभलें असतें. अरे बाबा, 'बळी तो कानपिळी' या न्यायानें शक्ति, पैसा किंवा अधिकार यानें संपन्न लोक, अशक्त गरीब आणि घरकामी लोकांवर, ते जुलमाखालीं जेर होऊन रडत-ओरडत असतांहि, पराकाष्टेचा जुलूम करतात, याचीं हजारों उदाहरणें तूं पाहिलीं नाहींस का ? अशा जबरदस्त लोकांशीं प्रसंग येतांच हूं कीं चूं न करितां, जे या जुलमाच्या जोखडाखालीं आपली मान देत नाहींत त्यांच्या देशाची, हे थोर लोक कशी नासाडी करितात, त्यांच्या शेताभाताची कशी धूळधाण करून टाकतात, त्यांच्या झाडामाडाची कशी वाट लावितात, आणि त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांच्या बायकापोरांची काय दशा करितात, हें तुला ठाऊक नाहीं काय ? ही दोन राष्ट्रांची गोष्ट झाली; परंतु मनुष्याच्या खासगी व्यवहारांतहि बळी तो कानपिळी हा प्रकार नेहमीं चाललेला आहे."

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "असें होऊं नये ह्मणून तर मी कोणत्याहि स्वतंत्र संस्थानाशीं संबंध न ठेवतां आज येथें तर उद्यां तेथें, याप्रमाणें जेथें जाईन तेथें नवा, अशा रीतीनें राहत असतों."

साक्रेटीस ह्मणाला " ही तुझी युक्ति खूप विलक्षण आहे बुवा ! चोरांच्या नायकांच्या निःपातामुळें प्रवाशी लोकांच्या मार्गांत आतां पहिल्यासारखीं विघ्नें राहिलीं नाहींत, असेंच का तुला वाटतें? स्थायिक लोकांच्या कल्याणाकरितां नानाप्रकारचे कायदे आहेत. त्यांचे नातेवाईक आणि मित्र त्यांच्या रक्षणासाठीं तयार असतात, व त्यांच्या शहराला तटबंदी असून त्यांच्याजवळ हत्यारांचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संग्रहहि चांगला असतो; आणि विशेष गोष्ट ही, कीं, शेजारच्या सर्व मंडळींची त्यांनां मदत असते. इतक्या गोष्टींचें साहाय्य असतां, दुष्ट लोकांचे त्यांनां त्रास देण्याचे प्रयत्न आजहि चालू आहेत ! नेहमीं संकटमय प्रवास करणाऱ्या यःकश्चित् रहिवाशापेक्षांहि हा तूं स्वीकारलेला मार्ग फारच कमी दर्जाचा आहे. तूं शहरांत कधीं जात नाहींस, दुसऱ्याच्या जीवावर चरितार्थ चालविणाराप्रमाणें तूं अगदींच अप्रसिद्ध आहेस, मग अशा स्थितींत तुझी काय अवस्था होईल, याची तुला कल्पना तरी आहे काय ? तूं कोणी परका मनुष्य आहेस, अथवा तुला सरकारांतून निर्विघ्न प्रवासाबद्दल वचन मिळालें आहे, ह्मणून तूं सुरक्षित राहशील असें का तुला वाटतें ? दुर्दैवानें कोणी तुला पकडून गुलाम केलें, आणि तूं निरुपयोगी ठरलास, तर तुझा धनी तुला चांगल्या रीतीनें वागवील का? आळशी असून चैनींत राहण्याची इच्छा करणारा मनुष्य कोणी तरी आपल्या कुटुंबांत ठेवील? असल्या गुलामांनां त्यांचे धनी कसे वागवितात, हें आतां आपण पाहूं."

साक्रेटीस पुढें ह्मणाला "आशाळभूत गुलामांचें खाणें बेतावर येईपर्यंत ते त्यांनां उपास काढावयाला लावतात. चोरांच्या आटोक्यांतील वस्तू मोठ्या काळजीनें कुलपांत ठेवून ते त्यांनां चोऱ्या करूं देत नाहींत. पळपुट्यांनां सांखळदंडानें बांधून ठेवितात, आणि आळशांनां चाबकांच्या फटक्यांचें बक्षीस देतात. गड्या, तुझा स्वतःचा गुलाम जर असा कवडीमोल असता तर त्याला ताळ्यावर आणण्याकरितां तूं हे असलेच उपाय योजले नसतेस का ?"

ॲरिस्टिपस ह्मणाला "तो माझी योग्य चाकरी करूं लागेपर्यंत मीं त्याला मोठ्या कडक रीतीनें वागविला असता; परंतु साक्रेटीसबुवा, आतां आपण आपला पहिलाच विषय चालवूं या.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्या राज्यशासनविषयींत तुह्माला मोठें सौख्य वाटतें, तीमध्यें प्रवीण झालेल्या मनुष्यांत आणि दारिद्र्यपीडितांत काय अंतर आहे? कारण, तुह्मी ह्मणतां त्यांनीं आपली भूकतहान मारण्याची सवय केली पाहिजे, थंडीवारा, ऊनतहान त्यांनां सोसतां आलें पाहिजे, त्यांनीं अगदीं थोडी झोंप घेतली पाहिजे, आणि दुसरीं हजारों श्रमाचीं कामें करण्याला तयार झालें पाहिजे. आतां खुषीनें आणि जबरीनें चाबकाचे तडाके खाऊन निरनिराळ्या दोन रस्त्यांनीं शरीराला त्रास देण्यांत काय फरक आहे, हें मला समजत नाहीं. उलट खुषीनें दुःख सोसणें हा मूर्खपणा आहे!"

साक्रेटीस ह्मणाला "खुषीच्या आणि जुलमाच्या गोष्टींतील फरक तुला कसा कळत नाहीं? ज्याला न खाण्यांत आनंद वाटतो, तो त्याच्या मनांत येईल तेव्हां आपली भूक शमवील, आणि जो खुषीनें तहान मारतो, तो त्याला वाटेल तेव्हां ती भागवील; परंतु ज्याला जुलमानें किंवा जरूरीमुळें भूक–तहान मारावी लागते, त्याला इच्छा होतांच आपली तृप्ति करून घेतां येईल काय? आशेमुळें मनुष्याला जो जोम उत्पन्न होतो, त्याच्या योगानें मोठ्या श्रमाचीं कामें आपण होऊन करीत असतांहि, त्याला फार आनंद वाटत असतो. शिकार करणाराला पारधीच्या आशेमुळें शिकारीचे श्रम भासत नाहींत. मिळावयाचें फल श्रमाच्या मानानें कितीहि अल्प असलें तरी असाच प्रकार घडतो. असें आहे ह्मणून ज्यांनां चांगल्याची संगति करावयाची असते, ज्यांनां आपल्या शत्रूवर जय मिळवावयाचा असतो; ज्यांनां आपल्या कुटुंबावर आपला अम्मल बसवावयाचा असतो, आणि ज्यांनां आपल्या देशाची सेवा करावयाची असते, त्यांनीं आत्मसंयमन करून, व आपलें मन आणि चांगले लोक आपणांला बरें ह्मणतील इतक्याचवर भरंवसा ठेवून, मोठ्या आनंदानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रम करण्याला तयार झालें पाहिजे. 'जे श्रम सहज करतां येतात व ज्यांमध्यें आरंभींच सुख होतें, त्यांच्या योगानें महत्कार्याला लागणारी तरतरी आणि शक्ति अंगांत येत नाहीं, किंवा चांगलें ज्ञान मिळूं शकत नाहीं. सुप्रसिद्ध कृत्यें अथवा ज्ञानार्जन धीर धरून जोरानें आणि सतत केलेल्या श्रमावांचून होत नाहींत,' असें पुष्कळ विद्वानांचें मत आहे. हेसिअड एका ठिकाणीं ह्मणतो 'दुर्गुणांचें घर अगदीं जवळ असून मार्ग फार सोपा आहे; परंतु सद्गुणांचें तसें नाहीं. त्याचें घर लांब-उंच एका शिखरावर असून तेथें पोहोंचण्याला अविश्रांत श्रम करावे लागतात. अंगांतून घामाच्या धारा चालल्या-वांचून तें कोणाला सांपडावयाचें नाहीं!' ऍपिचर्मस यानें एका ठिकाणीं अशाच अर्थानें ह्मटलें आहे 'ईश्वराचा आशीर्वाद श्रमांवांचून मिळत नाहीं!' तो दुसऱ्या ठिकाणीं ह्मणतो 'अरे आळसाच्या मुला!' चैनीचे पाश तोडून टाक, नाहीं तर तुला दुःखच भोगावें लागेल!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सद्गुण आणि मोह.

प्राडिकस नांवाच्या एका ग्रीक ग्रंथकारानें हर्क्युलिसच्या चरित्रांत सद्गुण आणि मोह हे स्त्रीरूपानें त्याजकडे जाऊन त्याची मनधरणी करीत आहेत, असा प्रसंग आणून ह्मटलें आहेः—

"मनुष्य तरुण वयामध्यें आला ह्मणजे कोणत्या मार्गानें जावयाचें तें तो ठरवितो, आणि त्या त्याच्या आवडीनिवडीच्या परिणामाप्रमाणेंच त्याचें सर्व आयुष्य सद्गुणांत किंवा दुर्गुणांत जातें. हर्क्युलिस, ही वेळ येतांच दोहोंपैकीं कोणत्या मार्गाचा स्वीकार करावा, याचा विचार करण्याकरितां एका शांत अशा एकांत स्थळीं जाऊन बसला.

"तेथें तो विचार करीत बसला असतां साधारण स्त्रियांपेक्षां भव्य आकृतीच्या अशा दोन स्त्रिया त्यानें आपल्याकडे येतांना पाहिल्या. पहिलीचा तो सभ्य आणि मोहक चेहरा, तें जातिवंत सौंदर्य, तें निर्मल आणि गोंडस शरीर, ती लज्जेनें जमिनीकडे लागलेली दृष्टि, विनयशील वर्तन, मंदगति आणि तो शुभ्र पोषाख तिला फारच शोभवीत होता. दुसरीच्या अंगीं स्त्रीजाती सहज सुबकता मुळींच नसून चैनीनें आणि सुखानें तिला वाजवीपेक्षां फाजील स्थूलता आली होती. तिनें आपला वर्ण चांगला दिसावा ह्मणून अंगाला रंग फांसला होता. फाजील हावभावानें ती प्रेक्षकांनां मोह पाडण्याचा प्रयत्न करीत होती तिच्या दृष्टींत नम्रता मुळींच नसून फाजील विश्वास मात्र दिसत होता. तिचा पोषाख भपकेदार असून ती आपल्या शरीराकडे वारंवार पाही, आणि आपल्या नटण्याचा लोकांवर कांहीं परिणाम झाला आहे किंवा नाहीं, हें पाहण्याकरितां ती जवळ असतील त्यांकडे नजर फेंकी व पुनःपुनः आपल्या सावलीकडे पाही.

"त्या दोघीहि जवळजवळ येऊं लागल्या. पहिलीनें आपली मंदगति कायम ठेविली होती, परंतु दुसरीनें तिच्या पूर्वी पोहोंचण्याच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उद्देशानें हर्क्युलिसाकडे धांव मारली. त्याच्याजवळ जाऊन ती त्याला ह्मणाली 'प्रिया हर्क्युलिसा, आयुष्यांत आतां कोणत्या मार्गानें जावें, याविषयीं तुला मोठा विचार पडल्यासारखें दिसतें. जर तूं माझा मित्र होऊन मजबरोबर येशील, तर किंचित्‌हि श्रम न पडतां आयुष्यांतील सर्व सुखें मिळतील अशा ठिकाणीं मी तुला नेईन. तेथें जाण्याचा मार्ग सोपा आणि आनंदकारक आहे. उत्तम प्रकारच्या खाद्यपेयांनीं आपल्या जिभेची, सुंदर पदार्थांच्या दर्शनानें नजरेची, उत्तम सुगंधी द्रव्यांनीं आपल्या घ्राणांची, उंच उंच पराच्या गाद्यांवर शयन करून विश्रांतीच्या इच्छेची अशा सर्व इंद्रियांची व इच्छांची तृप्ति केव्हांकेव्हां आणि कसकशी करून घ्यावी हें ठरविण्यावांचून तेथें तुला दुसरी कोणत्याहि प्रकारची राजविषयक अथवा संसारविषयक काळजी रहाणार नाहीं. आतां, ज्यापासून हीं सर्व सुखें मिळणार तो झरा कांहीं दिवसांनीं नाहींसा होईल, आणि मग आपल्याला नेहमीं कष्ट करावे लागतील असा तुला संशय आला असेल, तर मी तुला खात्रीनें सांगतें, कीं, हीं सर्व सुखें तुला केवळ तुझ्या हुकुमानें दुसऱ्याच्या श्रमापासून मिळतील.'

"आपल्याला अशा देणग्या देणारी स्त्री आहे तरी कोण, हें जाणण्याची इच्छा साहजिकच होऊन हर्क्युलिसनें तिला तिचें नांव विचारलें. ती ह्मणाली 'माझे मित्र आणि ओळखीचे गृहस्थ, तसेच माझ्या तंत्रानें चालणारे लोक मला **सुखदेवता** ह्मणतात. परंतु माझे शत्रु आणि ज्यांच्या मनांत माझी बेअब्रु व्हावी अशी इच्छा आहे त्यांनीं मला **मोहदेवता** असें नांव दिलें आहे.'

"हें बोलणें संपतें आहे, तोंच दुसरी स्त्री त्याच्याजवळ येऊन त्याला ह्मणाली 'मीहि तुला मदत करण्याच्या इच्छेनें आलें आहें. तुझे जन्मगुण मला चांगले अवगत आहेत, आणि तुझ्या लहानपणा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पासून तुझ्या स्वभावाचें मोठ्या बारकाईनें मीं अवलोकन केलें आहे. त्यावरून मला असें वाटतें, कीं, तूं जर माझ्या मार्गानें आलास तर मोठमोठीं कृत्यें करण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन तीं तूं मोठ्या मानानें शेवटाला नेशील, आणि त्यांच्यायोगानें मानवी प्राण्यांत माझी मोठी कीर्ति होईल; परंतु तुझीमाझी मैत्री होण्यापूर्वी मी तुला मनापासून असें स्पष्ट सांगतें, कीं, **श्रमावांचून आणि कष्टावांचून जें मिळतें त्यांत मोलवान् असें कांहींच नसतें.** हें सत्य अगदीं ठरल्यासारखें आहे. खऱ्या आणि सन्माननीय सुखाला ईश्वरानें किंमत ठेविली आहे. जर आपणावर ईश्वरप्रसाद व्हावा असें तुला वाटत असेल, तर त्याची भक्ति तुला केली पाहिजे. जर तुझ्या मित्रांनीं तुजवर प्रीति करावी असें तुला वाटत असेल, तर तूं त्यांच्यावर उपकार करण्याला शिकलें पाहिजे. एकाद्या शहरानें तुझा सन्मान करावा असें तुला वाटत असेल, तर त्याच्या कल्याणाकरितां तुला झटलें पाहिजे. जर तुझ्या शहाणपणाबद्दल आणि पराक्रमाबद्दल साऱ्या ग्रीस देशानें तुझे गोडवे गावे असें तुला वाटत असेल, तर त्याची कांहींतरी महत्त्वाची सेवा करण्याकरितां तुला मेहनत घेतली पाहिजे. जर आपलीं शेतें सुपीक होऊन आपणाला विपुल धान्य मिळावें असें तुला वाटत असेल, तर त्याप्रमाणें जमिनीची मशागत करण्याचे श्रम तुला घेतले पाहिजेत. आपल्या गुरांढोरांवर श्रीमंत होण्याची तुझी इच्छा असेल तर त्यांची योग्य काळजी घेण्याचें तुला शिकलें पाहिजे. आपल्या शत्रूंनां शरण आणून आणि आपल्या बद्ध मित्रांनां स्वातंत्र्य देऊन आपलें राज्य तलवारीच्या जोरावर वाढविण्याची इच्छा असल्यास फक्त युद्धकलाप्रविणाजवळ शिकूनच तुझें भागणार नाहीं, तुला स्वतः युद्धाचा अनुभव घेतला पाहिजे; आणि जर आपलें शरीर उत्तम व्हावें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असें तुला वाटत असेल, तर तें आपल्या मनाच्या पूर्णपणें आटोक्यांत ठेवून कष्टाचीं आणि श्रमाचीं कामें करून तूं त्याला वळण दिलें पाहिजेस.'

"हिचें बोलणें होतें आहे तों मध्येंच पहिली स्त्री ह्मणाली 'प्रिया हर्क्युलिसा, पाहिलेंस ना किती अडचणीच्या वाटेनें ही बाई तुला तिच्या आनंदाकडे नेणार? माझ्या मागून ये, मी तुला सुखाचा अगदीं जवळचा आणि सोपा मार्ग दाखवितें.'

"तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें सद्गुणदेवता ह्मणाली 'तूं असें कोणतें सुख देणार? आणि हर्क्युलिस, तूं तरी त्याच्या प्राप्तीसाठीं कांहींएक खटपट न करितां असा कोणत्या आनंदाचा अनुभव घेणार! सुखोत्पादक गोष्टींची इच्छा होण्यापूर्वींच तुमच्यापैकीं पुष्कळ लोक त्याचा यथास्थित अनुभव घेतात. भूक लागण्यापूर्वींच जेवतात, तहान लागण्यापूर्वींच पाणी पितात, अशा तुह्मां लोकांचें जिव्हालौल्य शांत करण्यासाठीं तुमचीं पक्वानें आणि पेयें बनविण्याकरितां उत्तम आचारी पाहिजेत, तुह्माला उन्हाळ्याच्या दिवसांत शीतपेयांचें पान करण्याकरितां बर्फाच्या जागा शोधल्या पाहिजेत, तुमच्या झोंपेंत अडथळा येऊं नये ह्मणून तुह्मांला उत्तम छपरी पलंगावर मऊमऊ परांचे बिछाने पाहिजेत, आणि तुमच्या घरांतील जिन्याच्या पायऱ्या चढतांना तुह्मांला त्रास होऊं नये ह्मणून त्या अत्यंत मृदु असल्या पाहिजेत! परंतु ईश्वर जाणें, कदाचित् हें सर्व उणें पडून तुह्मीं झोंप येण्यासारखें कांहींएक न केल्यामुळें, आणि फक्त दुसरें कांहीं करण्याला नाहीं ह्मणून तिच्यापाठीं लागल्यामुळें ती तुह्मांला येणारहि नाहीं! प्रीतिविषयक सुखाचेंहि असेंच आहे. त्यांतहि तुह्मी आपल्या वासनांप्रमाणें वागत नाहीं, तर सृष्टिनियमांच्या उलट जाऊन कृत्रिम उपायानें वासना उत्पन्न करितां व त्यांची तीव्रता राखतां. दुष्कर्में

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करण्याकरितां सारी रात्र जागून दिवसाचा उपयोगी वेळ डुलक्या खाण्यांत खर्च करणाऱ्या तुमच्या अनुयायांनां तुमचें शिक्षण असतें, तें अशाच प्रकारचें! तुह्मी अमर झालां तरी अशा वागणुकीनें देवादिक तर काय, परंतु चांगले लोक देखील तुमचा तिटकारा करतील. सर्वांत गोड शब्द ह्मणजे आपली स्तुति तर तुमच्या कानीं कधींच यावयाची नाहीं. तुमच्या एकाद्या बोलण्याला मान तुकावील, तुह्मांला अडीअडचणींत मदत करील, अथवा तुमच्या मूर्ख मंडळींत शिरेल इतका शहाणा कोण आहे? तुमच्या अनुयायांची शक्ति तरुणपणीं, आणि अक्कल ह्मातारपणीं नाहींशी होते. तरुणपणीं ते आळसांत, नाजूकपणांत आणि फाजील उधळपट्टीनें चैन करण्यांत आपलें आयुष्य घालवितात, आणि ह्मातारपणीं कृतकर्मांची लाज वाटून कर्तव्याचें ओझें पडून आणि पूर्ववयांत सांठवून ठेवलेल्या दुःखाचा अनुभव घेऊन आपलें आयुष्य दुःखांत आणि अडचणींत घालवितात. आतां माझ्याविषयीं ह्मणशील, तर मी नेहमीं देवाजवळ आणि चांगल्या लोकांजवळ मात्र बोलतें, आणि माझ्या साहाय्यावांचून त्यांनां एकहि सत्कार्य करतां येत नाहीं. ते माझा अत्यंत गौरव करून मला सर्वांहून अधिक मान देतात, व मी त्यांच्या मानाला पात्रच आहें. कारागिरांची आवडती सखी, कुटुंबवाहकाच्या विश्वासाची जागा, नोकरलोकांची दयाळू साहाय्यकर्ती, शांततेंतील कलांची उपयोगी सहगामिनी, युद्धप्रसंगींच्या श्रमांचें खात्रीनें शमन करणारी आणि उत्तम प्रकारची मैत्री जोडून देणारी अशी मी आहें. माझे आनुयायी भूक लागल्यावर खात असल्यामुळें त्यांनीं जरी खाणेंपिणें मिळविण्याकरितां श्रम केले नसले, तरी त्यांत त्यांनां आनंद होतो. त्यांची झोंप आळशी आणि निरुद्योगी लोकांपेक्षां गोड होऊन एकदां जागें झाल्यावर पुनः ती त्यांनां घेरीत नाहीं, किंवा आपल्याकरितां आयुष्यांतील इतर कृत्यांस फांटा देण्याला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लावीत नाहीं. माझ्या तरुण अनुयायांनां वृद्धांची शाबासकी मिळून मोठा आनंद होतो, आणि वृद्धांनां तरुणांकडून योग्य मान मिळाल्यानें तेहि खुष होतात. वयातीत लोक आपल्या तरुणवयांतील कृत्यांकडे मोठ्या समाधानानें पाहतात, आणि ह्मातारपणचीं कामें करण्यांत मोठा आनंद मानतात. माझ्या भक्तांवर ईश्वर कृपा करितो, त्यांचे मित्र त्यांच्यावर प्रेम करितात, आणि त्यांचे देशबांधव त्यांनां मान देतात. आयुष्य संपलें ह्मणजे त्याबरोबरच नांवहि संपावयाचें, अशी स्थिति न होतां त्यांच्या मरणानंतर कित्येक पिढ्या लोक त्यांची स्तुति गात असतात. हे पवित्र कुलांत जन्मलेल्या हर्क्युलिसा ! जर तूं प्रामाणिकपणानें श्रम आणि उद्योग केलास, तर तुला याप्रमाणें प्रत्येकाला हवी असणारी अशी ही पूर्ण सुखाची स्थिति प्राप्त होईल.''

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मातापितरांचा मान.

एके दिवशीं साक्रेटिसाचा वडील मुलगा आपल्या आईवर अतिशय रागावला असतां साक्रेटीस त्याला ह्मणाला "मुला, इकडे ये. तूं कधीं कृतघ्न माणसाच्या गोष्टी ऐकल्या आहेस काय?"

मुलानें उत्तर केलें "होय, अनेक वेळां."

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें, त्यांनां कृतघ्न कां ह्मणतात, हें तुला सांगतां येईल?"

त्या तरुण मनुष्यानें उत्तर केलें "लोकांनीं त्यांजवर केलेले उपकार तो प्रसंग आला असतांहि फेडीत नाहींत ह्मणून."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग कृतघ्नता ह्मणजे एक प्रकारचा अन्याय होय, असें ह्मणण्याला कांहीं हरकत आहे का?"

मुलगा ह्मणाला "नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "हा अन्याय कोणत्या प्रकारचा आहे याचा तूं कधीं विचार केला आहेस काय?"

"आपल्या मित्रांनां वाईट रीतीनें वागविणें हा अन्याय, आणि त्याच्या उलट आपल्या शत्रूंनां त्यांच्या वर्तनाबद्दल शासन करणें हा न्याय."

"या न्यायानें पाहूं गेलें असतां आपल्या मित्रांशीं कृतघ्नतेनें वागणें ह्मणजे अन्याय, आणि शत्रूशीं तसें वागणें ह्मणजे न्याय, असें ह्मटलें पाहिजे."

यावर मुलगा ह्मणाला "पूर्ण विचाराअंतीं मला असें वाटतें, कीं, दोघांपैकीं कोणाशींहि अन्यायाचें वर्तन करणें ह्मणजे गुन्हाच आहे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावर साक्रेटीस ह्मणाला "आतां कृतघ्नता हा जर अन्याय आहे, तर ज्या मानानें आपणावरील उपकार मोठा असेल त्या मानानें तो न स्मरण्याचें पातकहि मोठें होईल."

त्याच्या मुलानें हें कबूल केल्यावर साक्रेटीस ह्मणाला "आई-बापांकडून मुलांवर जे उपकार झालेले असतात त्यापेक्षां महत्त्वाचे दुसरे उपकार असण्याचा संभव तरी आहे का ? मुलांना आधीं जन्म मिळतो तो आईबापांपासून. सृष्टींतील अनेक चमत्कार पहाण्याला आणि ईश्वरानें दयाळू होऊन आपणापुढें मांडलेल्या अनेक सुंदर, मनोवेधक आणि ज्यांना सोडणें फार भयंकर वाटतें अशा वस्तूंचा उपभोग घेण्याला तींच त्याला शिकवितात. मनुष्याला हें जग सोडून जाणें फार भयंकर वाटतें ह्मणूनच सरकारानें तरी अत्यंत मोठ्या गुन्ह्याला मरणाची शिक्षा ठेविली आहे. मनुष्यजाती कायम रहावी ह्मणून स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणीं जी अभिलाषवृत्ति ईश्वरानें उत्पन्न केली आहे, तिची तृप्ति करणें हा कांहीं लग्न करण्याचा मुख्य हेतु नव्हे. त्या वासनेची तृप्ति थोड्या खर्चांत अगदीं गल्लोगल्लीं होण्यासारखी असते. लग्नाचा मुख्य हेतु आपली संसारयात्रा सुखाची होऊन आपली संतति निरोगी, सुरूप आणि सुशील व्हावी असा असतो, आणि याला अनुसरूनच आपण आपल्याकरितां सद्गुणी आणि सुंदर पत्नीची निवड करितों. लग्न झाल्यानंतर आपल्या स्त्रीचें चांगल्या रीतीनें पालन करून मुलांना लागतील त्या अवश्य वस्तु शक्तिनुसार पुरविणें हें प्रत्येक गृहस्थाचें, आणि गरोदरावस्थेंत आपल्या गर्भस्थ मुलाचें रक्षण करण्याकरितां त्रास सोसून काळजी घेणें हें त्याच्या पत्नीचें, मुख्य कर्तव्य आहे. या वेळीं ती आपल्या भावी बालकाला आपल्या अन्नाचा आणि आयुष्याचा कांहीं अंश देत असते. बाळंत होतेवेळीं तिला अतिशय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भयंकर अशा प्रसववेदना सोसाव्या लागतात. पुढें ती त्याला आपल्या अंगावर पाजते आणि त्याची काळजी घेऊन त्यावर प्रीति करते. आणि हें सर्व, ज्याला उपकर्त्रीचें ज्ञान मुळींच नसून आपल्या गरजा मुळींच कळत नाहींत, अशा अर्भकाकरितां असतें! आपल्या श्रमांबद्दल आपणांला किंचित् तरी मोबदला मिळेल अशी मुळींच आशा नसतां, मोठ्या ममतेनें मुलाच्या सुखाकरितां आणि कल्याणाकरितां ती आपला सर्व वेळ खर्च करीत असते. यानंतर मुलें शिकण्यायोग्य झालीं ह्मणजे बाप आपले अकलेप्रमाणें त्यांनां चांगलें शिक्षण देऊन, पुढें खर्चाकडे विशेष लक्ष्य न देतां आपणापेक्षां हुषार अशा एकाद्या शिक्षकाकडे त्यांनां पाठवितो, आणि त्यांच्या वर्तनावरून आपलीं मुलें सद्गुणी आणि प्रामाणिक झालेलीं पहाण्यांत त्याला महदानंद होतो."

यावर लॅम्प्राक्लेस (तो मुलगा) ह्मणाला "या सर्व, किंबहुना याच्या शतपट गोष्टी जरी माझ्या आईनें केल्या असल्या, तरी तिचीं तीं दुर्भाषणें कोणीहि मनुष्य सहन करणार नाहीं!"

यावर साक्रेटिसानें त्याला विचारलें "पशूचा राग आईच्या रागापेक्षां सहन करण्याला कठिण नाहीं का?"

मुलगा ह्मणाला "असल्या आईच्या रागापेक्षां खास नाहीं!"

साक्रेटीस ह्मणाला "असें विलक्षण तें तिनें काय केलें? पशु रागावले ह्मणजे जसे चावतात किंवा लाथा मारतात तसें कांहीं तिनें तुला केलें काय?"

लॅम्प्राक्लेसनें उत्तर दिलें "तिचें तोंड असें कांहीं विलक्षण आहे, कीं, तें कोणाच्यानेंहि धरवणार नाहीं."

साक्रेटिसानें उत्तर केलें "तूं लहान असतां रडूनओरडून आणि भलभलते हट्ट धरून तिला किती तरी त्रास दिला आहेस! रात्रीचीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिला किती जाग्रणें पाडिलीं आहेस! दिवसा तिला कसें भंडावलें आहेस आणि तुझें दुखणें काढतांना तिला किती दुःखें भोगावीं लागलीं आहेत बरें?"

लॅम्प्राक्लेस ह्मणाला "तें कसेंहि असलें, तरी माझ्या करण्यानें किंवा बोलण्यानें तिला कधीं मान खालीं घालण्याचा प्रसंग खास आला नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "प्रहसनांतील पात्रें रंगभूमीवर एकमेकांनां वाटेल त्या निंदक शब्दांनीं बोलतात. तीं बोलणीं सहन करण्यांत त्यांनां जड जात नसून तुला तुझ्या आईचे रागाचे चार शब्द सोसणें इतकें जड जातें ना? याला काय ह्मणावें! आपण एकमेकांनां वाईट बोलतों तें कोणाच्या मनाला लागावें ह्मणून, किंवा एकमेकांनां भीति दाखवितों ती कोणाला इजा व्हावी ह्मणून नाहीं, हें त्या नटाला पूर्णपणें माहीत असतें. त्याप्रमाणेंच आपल्या आईच्या हेतूंची पूर्ण ओळख असतां, आणि ती जे कडक शब्द बोलते त्यांची उत्पत्ति द्वेषापासून नसून उलट प्रेमापासून आहे हें तुला पक्कें ठाऊक असतां तूं तिच्यावर कसा रागावतोस? तिच्या मनांत तुझें नुकसान व्हावेंसें आहे अशी, का तुझी कल्पना आहे?"

लॅम्प्राक्लेस ह्मणाला "छे! छे! बिलकुल नाहीं. अशी कल्पना माझ्या मनांत कधींच आली नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "अरे, जी तुझ्यावर प्रीति करते, जी तुझ्या आजारीपणांत तुझी प्रकृति सुधारावी ह्मणून जिवापाड मेहनत करते, जी तुला कसलीहि उणीव पडूं नये ह्मणून सतत काळजी घेते, जी तुझ्याकरितां देवाला शेंकडों नवस करते, त्या तुझ्या आईला तूं वाईट ह्मणतोस? खरोखर तिला सोडून रहाणें ह्मणजे सुखाची च आपली जन्माची फारकत करून घेणें होय. दुसऱ्या कोणाविषयीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या मनांत पूज्यबुद्धि असावी असें तुला वाटतें का ? अथवा कोणाच्या मर्जीचा किंवा सदिच्छेचा तुला मुळींच पर्वा नाहीं ?"

लॅम्प्राक्लेस ह्मणाला "छे ! छे ! मी तर याच्या उलट सर्वांची मर्जी संपादन करण्याविषयीं अगदीं तत्पर असतों."

साक्रेटीस ह्मणाला "तुझ्या शेजाऱ्यानें तुला उसनेपासनें द्यावें, किंवा संकटसमयीं तुला मदत करावी, इतक्याकरितां कदाचित् तूं त्याची मर्जी संपादन करशील; परंतु आपल्या प्रवासांतील सोबत्याच्या मैत्रीसंबंधानें अगदींच बेफिकीर रहाणें तुला बरें वाटेल काय ?"

"मुळींच नाहीं !"

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग, त्याच्या मर्जीकरितां इतकी खटपट करून, यांच्या सहस्रपट जिचे उपकार, तिच्या कृपेकरितां कांहींच न करण्याइतका का तूं नीच आहेस ? आपल्या राज्यांत साधारण कृतघ्नतेकडे दुर्लक्ष्य करून झालेल्या सत्काराची फेड न करणारांस कोणी शासन करीत नाहींत; परंतु आईबापांची अमर्यादा करणाऱ्या कृतघ्नाला कायद्यानें हद्दपार करण्याची आणि हुद्याच्या जागेला अपात्र ठरविण्याची शिक्षा ठेविली आहे, हें तुला ठाऊक आहेना ? आपल्यांत अशी एक सर्वमान्य ह्मण होऊन बसली आहे, कीं, अपवित्र हस्तांनीं दिलेल्या आहुतींचें देवता ग्रहण करीत नाहींत, आणि त्यापासून देशाचें कांहीं कल्याण होत नाहीं. असला मनुष्य एकादें मोठें आणि योग्य काम करील, किंवा सद्गुणी न्यायाधिशाचें कर्तव्य त्याच्या हातून बजाविलें जाईल, असें कोणालाहि वाटत नाहीं. आईबापांच्या मरणानंतर त्यांच्या क्रिया चांगल्या रीतीनें न करणारांनांहि हीच शिक्षा ठरविली आहे, व या सर्व गोष्टींची चौकशी विशेषतः मंडळी नोकरीकरितां अर्ज घेऊन गेली असतां होते. ह्मणून माझ्या मुला, तूं जर शहाणा असशील, आणि देवांनीं न रागावतां तुजवर कृपा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करावी असें तुला वाटत असेल, तर आजपर्यंत तूं आपल्या आईचे जे अपराध केले असशील ते क्षमा करण्याबद्दल ईश्वराची प्रार्थना कर. तसेंच तूं आपल्या आईविषयीं आजपर्यंत दाखविलेला तिरस्कार उघडकीला येऊन लोकांनीं दोष देऊन तुला झिडकारूं नये म्हणून तो झांकण्याचा प्रयत्न कर. कारण, तूं आईबापांनींहि तुजवर केलेले उपकार स्मरत नाहींस असा संशय आला असतां, लोक, आपण केलेले उपकार तर हा मुळींच स्मरणार नाहीं, असें समजतील!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दोघां भावांचें सख्य.

चेरिफान व चेरिक्रेटीस या नांवाच्या दोघां भावांत अतिशय वैर असून, ते दोघेहि साक्रेटिसाच्या चांगल्या ओळखीचे होते, त्यांच्यामध्यें सख्य करावें असा त्याचा फार दिवसांचा हेतु होता. एके दिवशीं चेरिक्रेटसची व साक्रेटिसाची गांठ पडली; तेव्हां ही संधि ठीक आहे असें पाहून साक्रेटीस त्याला ह्मणाला "आपल्याला भाऊ असण्यापेक्षां आपण श्रीमंत असणें चांगलें, असें का तुला वाटतें? संपत्ति निर्जीव असल्याकारणानें तिच्या रक्षणासाठीं आपल्याला मेहनत घ्यावी लागते; परंतु भाऊ हा आपला रक्षक आहे, हा विचार नाहीं का कधीं तुझ्या मनांत आला! अरे, दुनियेंतला सर्व पैसा आपल्या भावाजवळच असतो काय? त्याच्या मालमत्तेचा उपभोग त्यानें आपल्याला घेऊं दिला नाहीं ह्मणजे त्यानें आपला मोठा अपराध केला असें समजणें ही फाजील तृष्णा नव्हे काय? अरे, असेंच समजावयाचें असेल तर जगांतील सर्व लोक आपली मालमत्ता आह्मांला घेऊं देत नाहींत ह्मणून ते सर्वच आमचा मोठा गुन्हा करितात, असेंच कां समजूं नये? परंतु असें कोणी समजत नाहींत. त्यांनां शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचें असेल नसेल तेवढें आपल्या घरांत भरून एकलकोंडें रहाणें, कांहीं नियमित संपत्तीचे मालक होऊन समाजांत संगतिसुखाचा अनुभव घेत रहाण्यापेक्षां जास्त धोक्याचें आहे, असें वाटतें; परंतु भावाच्या संपत्तीविषयीं हा विचार यांच्या मनांत येत नाहीं. ते श्रीमंत असले, तर आपली चाकरी करण्याकरितां गुलाम विकत घेतात; प्रसंगीं सहाय्य व्हावें ह्मणून पुष्कळांची मैत्री संपादन करितात; परंतु भावाची मात्र हेळसांड! जणूं काय मैत्री संपादन करण्यास भाऊ नालायक आहेत. खरें ह्मटलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतां एका आईबापांपासून उत्पन्न होणें, आणि त्यांच्या नजरेखालीं लहानाचें मोठें होणें, या गोष्टींची मैत्री उत्पन्न होऊन ती दृढ होण्यास चांगलाच उपयोग झाला पाहिजे. एका गोठ्यांत वाढणाऱ्या जनावरांचा देखील एकमेकांकडे ओढा असतो; मग बुद्धिवान् मनुष्य-प्राण्याचा कां राहूं नये? शिवाय, जुटीनें रहाणारे भाऊ असले ह्मणजे त्यांच्या वाटेला बहुशा कोणी जात नाहीं हें आपल्याला ठाऊक आहे."

यावर चेरिक्रेटस ह्मणाला "चांगला भाऊ हा सुखाचा ठेवा आहे, हें तुमचें ह्मणणें अगदीं बरोबर आहे. भावांनीं एकमेकांचें अपराध पोटांत घालून कांहीं तसें मोठें कारण झाल्याशिवाय यःकश्चित् गोष्टीवरून उगाच एकमेकांशीं वैर धरणें हें मलाहि पसंत नाहीं; परंतु एक भाऊ अगदीं कर्तव्याला मुकून विरुद्ध दिशेचें वर्तन करूं लागला, तरी देखील दुसऱ्यानें त्याशीं प्रेमानें वागावें, असें कधींच होणार नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "तुझा भाऊ जसा तुझ्याशीं तसा सगळ्या जगाशीं वांकड्या रीतीनेंच वागतो का? सगळें जग त्याला दोष देत आहे का?"

चेरिक्रेटस ह्मणाला "त्याबद्दलच तर त्याचा मला मोठा राग येतो! अहो, तो सगळ्या दुनियेची मैत्री संपादन करील आणि सगळ्यांला तो गोड. पण त्याची आणि माझी गांठ पडली पुरे, कीं, त्याचें पित्त खवळून तो भांडावयाला उठलाच ह्मणून समजा!"

साक्रेटीस यावर ह्मणाला "मी तरी हेंच ह्मणतों. अरे, एकाद्याला घोडा पाळण्याची मोठी हौस, पण त्याला वागवावा कसा, हें माहीत नाहीं. असें असलें आणि त्यानें तो पाळला, तर त्याला त्यापासून कांहीं सुख होईल का! तसेंच भावाशीं कसें वागावें हें माहीत नसल्यावर त्याच्यापासून दुःख झाल्यावांचून राहील का?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चेरिक्रेटस ह्मणाला " अहो, तो आपल्या शब्दांत आणि कृतींत मजविषयीं जितकें प्रेम आणि आदर दाखवितो तितकाच मीहि त्याजविषयीं दाखवीत असतों. असें असतां मला माझ्या भावाशीं कसें वागावें हें ठाऊक नाहीं अशी कल्पनाच आधीं तुह्मी कां करितां? जो मनुष्य मजजवळ कृतघ्नपणानें वागतो त्याजविषयीं देखील मीं मोठी चांगली बुद्धि दाखवावी असें का तुह्मांला वाटतें? असें मात्र मी कधींहि करणार नाहीं!"

साक्रेटीस ह्मणाला " तुझ्या या बोलण्याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. समज, कीं तुझा मेंढरें राखणारा एक कुत्रा आहे. तो तुझ्या चाकरमाणसांनां पाहून लडिवाळपणानें शेपटी हालवितो आणि तुझ्या मात्र अंगावर रागानें गुरगुरतो. आतां मला सांग, कीं, तूं त्याला रागावशील किंवा तुला त्यानें ओळखावें ह्मणून कांहीं प्रयत्न करशील? चांगला भाऊ हा सुखाचा ठेवा आहे. तसेंच परोपकार ह्मणजे काय, आणि तो कसा करतात, हें तुला ठाऊक आहे असें तूं ह्मणतोस; परंतु चेरिफानशीं सख्य करून त्याचा अनुभव तूं आह्मांला दाखवीत नाहींस!"

चेरिक्रेटस ह्मणाला " तुह्मी ह्मणतां तशी अक्कल माझ्यांत नसेल."

साक्रेटीस ह्मणाला " त्याला कांहीं विशेष अक्कल नको आहे! त्यानें तुझें कल्याण चिंतावें आणि तुला योग्य मान द्यावा, असें त्याचें मन बनवण्याला तुझी आहे ती अक्कल अगदीं पुरेशी आहे."

चेरिक्रेटस ह्मणाला "लोकांनां मी आवडता होईन अशी कांहीं युक्ति तुमच्याजवळ असली तर तेवढी ताबडतोब सांगा. कारण, यापूर्वी ती माझ्या ध्यानांत कधींच आली नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "मला आधीं हें सांग, कीं, तुझ्या एकाद्या मित्रानें त्याच्या घरीं कांहीं हव्यकव्य झालें असतां तुला निमंत्रण द्यावें, अशी तुझी इच्छा असल्यास तूं काय करशील?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चेरिक्रिटस ह्मणाला "त्याला आधीं आपणाकडे बोलावूं लागेन."

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें, तूं प्रवासांत असतां एकाद्यानें तुझ्या घरची व्यवस्था पहावी अशी तुझी इच्छा असली, तर तूं काय करशील?"

"तो प्रवासांत असतां आधीं मी त्याच्या घरची व्यवस्था पाहूं लागेन."

"बरें, परक्या ठिकाणीं एकाद्यानें तुझें स्वागत करावें असें तुला वाटत असल्यास तूं काय करशील?"

"तो आमच्या गांवीं आला असतां प्रथम मीं त्याचें आदरातिथ्य करीन, व पुढें माझ्या कामांत त्यानें मदत करावी ह्मणून मी त्याच्या कामांत त्याला साहाय्य करीन."

साक्रेटीस ह्मणाला "तुला स्वतःच्या कल्याणाच्या इतक्या गोष्टी माहीत असतां त्यांचा उपयोग तूं करूं नयेस, हें मोठें आश्चर्य आहे! तसें करण्याला तुझ्या मनांत शंका कां येते? आपल्या भावाशीं प्रथम तूं ममतेनें वागूं लागलास, तर लोक तुला हलक्या मनाचा, खुशामती ह्मणून नांवें ठेवतील त्याची का तुला भीति वाटते! मित्रा, माझ्यावर जर तुझा भरवंसा असेल, तर मी सांगतों, कीं, असें कधींहि होणार नाहीं! इतकेंच नव्हे, तर आपण आपल्या मित्रांनां ममतेच्या योगानें वाईट गोष्टींपासून दूर करणें हें मोठ्या थोरपणाचें कृत्य आहे, असें मी समजतों. तुह्मांमध्यें सख्य करण्याची सूचना तुझ्यापेक्षां चेरिफानला करणें जर मला योग्य दिसतें, तर मीं त्याजकडून तुझें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला असता; परंतु तसें करण्याला तूंच मला जास्त योग्य दिसलास, आणि माझी पक्की खात्री आहे, कीं, तूं हें काम त्याच्यापेक्षां लवकर करशील!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चेरिक्रेटस ह्मणाला "तुमचें हें बोलणें तुह्माला शोभत नाहीं. तें अगदीं चुकीचें आहे. मी धाकटा भाऊ असून मला तुह्मीं आरंभ करण्याला सांगतां? कोणत्याहि गोष्टीला आरंभ करण्याचा मान सर्व राष्ट्रांनीं थोरल्या भावाकरितां राखून ठेविला आहे, हें तुह्मीं विसरलां वाटतें!"

साक्रेटीस ह्मणाला "अरे, धाकट्यानें थोरल्याला मान द्यावा, तो आला असतां त्याला ताजीम द्यावी, त्याला चांगली जागा द्यावी, आणि आपण मौनव्रत धरून त्याला बोलूं द्यावें, हें खरेंना? तर मग मीं ह्मणतों तसें तावडतोब कर जा, आणि आपल्या भावाला शांत करण्याचा प्रयत्न कर, कीं, त्यानें तुला दोन्ही बाहू उचलून आलिंगन दिलेंच ह्मणून समज! त्याचा स्वभाव मानी आणि उदार आहे, तेव्हां तो असें करणारच! कारण, जसे गरीब भिकाऱ्यांकडून नांव मिळविण्याला औदार्यासारखा दुसरा मार्ग नाहीं, तसा सन्मान आणि प्रेम दाखविल्यावांचून मानी मनुष्याकडून वाहावाहि मिळत नाहीं!"

चेरिक्रेटस ह्मणाला "तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें मी वागलों आणि त्याच्या स्वभावांत अंतर पडलें नाहीं, तर कसें?"

साक्रेटीस ह्मणाला "त्यांत तुझें काय नुकसान आहे? तुझ्या या वर्तनामुळें तुझा चांगुलपणा आणि तुझें त्याजवरील प्रेम, तसेंच त्याचा वाईट स्वभाव आणि उपकाराला अपात्रता, मात्र लोकांनां दिसून येईल; परंतु मला वाटतें, असें होणारच नाहीं! तूं त्याच्याशीं चांगल्या रीतीनें वागतोस व त्याजवर उपकार करतोस असें जर त्याला कळलें, तर तो या कामांत तुझा पाडाव करण्याची इच्छा धरील! तुमची सध्याची स्थिति फारच वाईट आहे. परमेश्वरानें जे हात एकमेकांनां मदत करण्याकरितां दिले आहेत त्यांचा उपयोग एकमेकांनां मारण्याकडे करावा, किंवा दयाळु ईश्वरानें जे पाय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकमेकांच्या साहाय्यार्थ धांवण्यासाठीं दिले आहेत त्यांचा उपयोग एकमेकांची गति कुंठविण्याकडे करावा, तसें तुमचें झालें आहे! जें आपल्या हिताकरितां दिलें आहे तें नुकसान करण्याकडे लावणें, ह्मणजे अज्ञान आणि दुर्दैव नाहीं काय? ईश्वर आपल्याला बंधु देतो तो आपल्या कल्याणाकरितां देतो, यांत कांहीं शंका नाहीं. तसेंच दोन हात, दोन पाय, दोन डोळे वगैरे आपणाला असणाऱ्या कोणत्याहि इंद्रियांच्या जोडीपेक्षां भावांची जोडी एकमेकांच्या जास्त उपयोगाची आहे. कारण, अनेक वांव अंतरावरील दोन वस्तूंना हातांच्यानें एकदम स्पर्श करवणार नाहीं; पायांच्यानें एकदम त्यांजकडे जाववणार नाहीं. तसेंच दूरवर नजर पोंचविणाऱ्या डोळ्याला एकाच वस्तूचा पुढचामागचा भाग एकदम पाहतां येणार नाहीं. परंतु जे दोघे बंधु मित्रत्वानें राहतात, त्यांच्यामध्यें कितीहि अंतर असलें तरी ते एकमेकांच्या उपयोगी पडल्यावांचून रहाणार नाहींत."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मित्रत्व.

आपण मित्र मिळवावे कसे व राखावे कसे यासंबंधानें साक्रेटिसाचा महत्त्वाचा संवाद पुढीलप्रमाणें आहे. साक्रेटीस एकदां ह्मणाला "मित्र हा एक अत्यंत मोलवान् खजिना आहे, ही गोष्ट सर्व लोक कबूल करितात; परंतु असें असूनहि तो मिळविण्याकरितां अल्पहि श्रम कोणीच घेत नाहीं. आपण आपल्याकरितां घरदार, जमीन-जुमला, चाकरमाणसें, गुरेंढोरें आणि दुसरें पुष्कळ सामान खरेदी करण्याची खबरदारी घेतों, आणि नंतर त्यांना मोठ्या मेहनतीनें जपतों. मित्र हा वरील कोणत्याहि गोष्टीपेक्षां जास्त सुखकर असतां आमच्यापैकीं कितीजण तो मिळविण्याची, आणि मिळाला असतां त्याची मैत्री राखण्याची खटपट करतात बरें? अहो, हें राहोच, पण कांहीं तर इतके मूर्ख आहेत, कीं ते आपल्या मित्रांपेक्षां गुलामांचीच जास्त काळजी घेतात. असें नसतें तर मित्र व गुलाम एकाच अवस्थेंत असतां, ह्मणजे ते दोघेहि कांहीं संकटांत असतां किंवा आजारी असतां, मित्राबद्दल त्यांची निःकाळजी, व गुलामाबद्दल विशेष काळजी कां बरें दिसून आली असती? काळाच्या तडाक्यांत सांपडून दोन्ही मेले तर मित्रापेक्षां गुलामांच्या मरणांचें दुःख त्यांना विशेष! आणि त्यांच्याच थडग्यावर ते जास्त अश्रु ढाळतात. कारण त्याकरितां रक्कम खर्च झालेली असते! मित्रां-वांचून सर्व बारीकसारीक गोष्टींची—ज्याच्याबद्दल काळजी करण्याचें मुळींच कारण नाहीं अशा गोष्टींची देखील ते फार लक्ष्य लावून काळजी घेतात. परंतु मित्राची काळजी घेण्याची आवश्यकता असतांहि ते त्याजकडे लक्ष्य देत नाहींत. सारांश, त्यांच्या ताब्यांतील हजारों गोष्टींची अगदीं नांवनिशीवार यादी ते देतील, परंतु त्यांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगदीं थोड्या मित्रांची संख्या देखील त्यांनां पुरेशी माहीत नसते. 'तुमच्या मित्रांचीं नांवें सांगा' असें जर त्यांनां कोणीं विचारलें तर ते लागलेच घोंटाळतात, इतकें त्यांचें मित्रांकडे दुर्लक्ष्य असतें. असें जरी आहे, तरी चांगल्या मित्रांची बरोबरी कशाच्यानेंहि होणार नाहीं. कोणताहि गुलाम आपली किंवा आपल्या हिताची इतकी काळजी घेणार नाहीं, आणि कोणताहि घोडा आपली एवढी कामगिरी बजाविणार नाहीं. सारांश, सर्व प्रसंगीं उपयोगीं पडणारा असा काय तो एकटा मित्रच! खरा मित्र आपल्या सर्व गरजा भागवून आपल्या हांकेला तयार असतो. तो आपलीं कामें करतो, इतकेंच नव्हे, तर दुसऱ्यांचीं कामें करण्याला तो आपणाला मदत करतो. म्हणजे कोणी आपणावर चाल करून आला असतां तो उड्या टाकीत येऊन आपणाला सोडवितो, किंवा आपल्या मनांत एकाद्याला मदत करण्याचें घोळत असतां तो आपल्याला तसें करण्याचा मार्ग दाखवितो. एकादे वेळीं तो आपणाला पैशाची मदत करितो; एकादे वेळीं तो आपणाला आपल्या बलाचें साहाय्य देतो, किंवा एकादे गोष्टीविषयीं तो आपलें मन वळवितो. केव्हां तीं करण्याला तो आपणाला भाग पाडतो. आपल्याला वैभव आलें असतां आपल्या सुखाचा वांटेकरी होऊन तो आनंद पावतो, आणि आपल्या विपत्काळीं आपल्या दुःखाचा वांटेकरी होऊन तो तें दुःख कमी करतो. एका मित्राचा दुसऱ्याला जितका उपयोग होतो तितका कोणालाहि त्याच्या हात, पाय, कान, डोळे इत्यादि इंद्रियांपासूनहि होत नाहीं. आपल्या हिताहिताचा संबंध असतां आपण आपल्या फायद्याकरितांहि जी गोष्ट करीत नाहीं, ज्या कोणाची आपण गांठ घेत नाहीं, आणि जो विचार कधींच मनांत आणीत नाहीं, ती गोष्ट आपण आपल्या मित्राकरितां करतों. पुढें फळें मिळतील या आशेनें लहानशी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाग लावण्याकरितां भिकार जमिनीवर खूप मेहनत करावयाची, आणि जी जमीन वैभवशाली व सुपीक आहे, जीमध्यें उत्तम तऱ्हेचीं सुंदर फळें मिळावयाची खात्री आहे त्या मैत्रीरूप जमिनीची लागवड करण्यांत मुळींच श्रम करावयाचे नाहींत, ह्मणजे केवढा मूर्खपणा!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मित्राची योग्यता आणि किंमत.

या संभाषणांत साक्रेटिस ह्मणतो "प्रत्येकानें आपली स्वतःची परीक्षा करून आपले मित्रांनीं आपणाला किती मान द्यावा हें ठरवावें."

एकानें आपल्या मित्राला दारिद्र्यावस्थेत सोडिलें, तेव्हां त्याला मंडळीमध्यें गांठून साक्रेटिसानें असा प्रश्न पुढें आणिला "जशी आपण गुलामांची किंमत ठरवितों, तशी आपणांला मित्रांची किंमत ठरवितां येईल का? एका गुलामाची वीस पौंड किंमत होते, तर दुसऱ्याचे कोणी पांचहि पौंड देत नाहीं. एका प्रकारच्या गुलामास पन्नास पौंड पडतात, तर दुसऱ्याचे शंभरहि येतात. एकानें तर आपल्या रुप्याच्या खाणींची देखरेख करण्याकरितां एक गुलाम साडे सहाशें पौंडांला विकत घेतल्याचें मीं ऐकिलें आहे. तर अशा तऱ्हेनें मित्रांची किंमत करितां येईल, असें तुह्मांला वाटतें का?"

यावर त्या मंडळींपैकीं एकानें उत्तर दिलें "होय, अशी किंमत ठरवितां येईल, असें मला वाटतें. कारण, असे कांहीं लोक आहेत कीं, ते जर मजवर प्रीति करतील तर मी पंचवीस पौंड मोठ्या खुषीनें खर्चीन; परंतु दुसऱ्याकरितां पांच पौंड खर्च करणेंहि मला जड वाटेल. शिवाय, कांहीं असेहि आहेत कीं, त्यांच्या प्रीतीकरितां मजपाशीं असेल नसेल तेवढें जरी मला खर्च करावें लागलें तरी कांहीं वाटणार नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "असें जर आहे, तर प्रत्येकानें आपले मित्र आपली काय किंमत करतील याचा विचार करून त्यांनीं आपणांला शेवटपर्यंत अंतर देऊं नये या उद्देशानें त्यांच्या उपयोगीं पडवेल तितकें पडण्याचा प्रयत्न करावा. एक ह्मणतो, माझ्या मित्रानें माझा गळा कापिला; आणि दुसरा ह्मणतो, ज्याच्यावर माझा पूर्ण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्वास त्यानें अगदीं थोड्या फायद्यासाठीं माझी मैत्री तोडली! अशा गोष्टीचा विचार करूं लागलें म्हणजे मला वाटतें कीं, जसें आपण आपल्या निरुपयोगी गुलामाला येईल ती किंमत देऊन विकून टाकितों,त्याप्रमाणेंच थोडासा फायदा होतो आहे असें वाटतांच मनुष्य आपल्या दुष्ट मित्राची संगती सोडितो. चांगल्या गुलामांना कोणी दूर करीत नाहीं.तसेंच विश्वासु मित्रांचाहि कोणीकंटाळा करीत नाहीं."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मित्रांची निवड.

साक्रेटिसाचें क्रिटोव्युलसबरोबर जें भाषण झालें त्यावरून मित्रांची परीक्षा कशी करावी, आणि कोणाशीं मैत्री करणें चांगलें, हें आपणास शिकतां येईल. साक्रेटिस त्याला ह्मणाला "मित्राची निवड करावयाची असतां आपण कोणती खबरदारी घेतली पाहिजे? चैनी, दारूबाज, व्यभिचारी, किंवा आळशी असा मनुष्य मित्रत्वाला योग्य आहे का? अशा दुर्गुणी माणसाचा त्याच्या मित्राला तर नाहींच, परंतु स्वतः त्याचा त्याला देखील उपयोग होत नाहीं. याकरितां हे दोष ज्यामध्यें नाहींत असा मनुष्य शोधून काढणें अवश्य नाहीं का?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "तुमचें ह्मणणें अगदीं खरें आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग, जवळ कांहीं नसतां श्रीमंतीच्या थाटानें राहूं इच्छिणारा, आणि ह्मणूनच वारंवार आपल्या मित्राजवळ पैशाकरितां दांत विचकून आपण दिलेला पैसा अगदीं अनाठायीं गेला असें आपल्या कृतीनें त्याला दाखविणारा, आणि एकादी वेळ त्याची गरज न भागविल्यास विषाद मानणारा, असा कोणी मनुष्य आपणाला आढळला असतां तो मित्रत्वाला अगदीं नालायक आहे, असें नाहीं का तुला वाटत?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "तुह्मी ह्मणतां त्याबद्दल मला मुळींच संशय वाटत नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें, आदा पाहून खर्च करणारा, परंतु येईल तें घशांत उतरण्याविषयीं तत्पर राहून उलट देण्याची केव्हांहि इच्छा न करणारा, असा एकादा, कोणत्याहि प्रकारच्या व्यवहाराला अपात्र, लोभी मनुष्य आढळला, तर तो कसा काय?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "हा तर पहिल्यापेक्षां कुचकामाचा!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" बरें ज्याची श्रीमंत होण्याची इच्छा इतकी अनावर आहे, कीं, जो सदा मिळेल तितकें जमविण्यांतच गुंतलेला असतो, अशा मनुष्याची गांठ पडली तर ?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "अशा मनुष्याशीं तर संबंधच उपयोगी नाहीं! कारण, आपल्या हितापलीकडे त्याला कांहींच दिसत नाहीं."

साक्रेटीस पुढें ह्मणाला "ज्याला रोज नव्यानव्या कुरापती आणि भांडणें काढून आपल्या मित्रांनां त्यांत गोंवणेंच आवडतें, अशा भांडखोराबद्दल तुझें काय ह्मणणें आहे ?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "त्याची संगती कधींहि धरूं नये, असें माझें मत आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें, आतां सांगितलेल्या दोषांपैकीं एकहि अंगीं नसतां ज्याला दुसऱ्याकडून उपकार करवून घेणें मात्र आवडतें, परंतु प्रत्युपकाराचें केव्हां नांवहि स्मरत नाहीं त्याजबद्दल तूं काय ह्मणतोस ?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "असा मनुष्य देखील उपयोगी नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "आतां इतक्या लोकांची मैत्री नाकारल्यावर सख्य करावें तरी कोणाशीं, हें सांगण्याचें कांहीं विशेष कारण आहे, असें मला वाटत नाहीं. मीं आतां ज्यांचें वर्णन केलें त्यापेक्षां निराळें वर्तन असेल तोच मनुष्य मैत्री संपादण्याला योग्य आहे. त्याच्या वर्तनांत नियमितपणा असावा, त्याच्या वचनांत सत्यता दिसून यावी, त्याचीं सर्व कृत्यें मोठ्या कळकळीनें व्हावीं, त्याला दुसऱ्याकडून फाजील उपकार करून घेण्यांत शरम वाटावी, आणि सर्वांस त्याच्याजवळ व्यवहार ठेवण्यांत भूषण वाटावें."

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "परंतु हे सर्व गुण त्याच्या अंगीं आहेत किंवा नाहींत याविषयींची खात्री, त्याची परीक्षा पाहिल्यावांचून कशी होणार ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसानें यावर उत्तर दिलें "आपण मूर्तिकारांनीं घडलेल्या पुतळ्यांची परीक्षा करीत असतां, ते आपणा स्वतःविषयीं काय बोलतात इकडे लक्ष न देतां फक्त त्यांच्या कामाचाच विचार करितों, व ज्यानें पूर्वी चांगलें काम केलें असेल, तो पुढेंहि तसेंच करील, असें अनुमान काढतों. त्याप्रमाणेंच जो आपल्या जुन्या मित्रांच्या चांगल्या उपयोगी पडला असेल, तो आपल्या नवीन मित्रांच्याहि तसाच उपयोगी पडेल, यांत कांहीं शंका नाहीं. उत्तम घोडे शिकविणारा चाबूकस्वार आपलें काम चांगलेंच करील, असें मानण्याला काय हरकत आहे?"

क्रिटोब्युलस ह्मणाला "परंतु आपणाला पसंत पडेल असा मनुष्य भेटल्यावर त्याशीं मैत्री कशी करावयाची?"

साक्रेटीस ह्मणाला " प्रथम ही गोष्ट देवाला * आवडते कीं नाहीं हें पाहिलें पाहिजे."

क्रिटोब्युलस ह्मणाला "समजा, देव आपल्या मैत्रीच्या आड येत नाहीं. तर आतां ही मोठ्या किंमतीची शिकार कशी साधावी?"

साक्रेटीस ह्मणाला " ससाच्या शिकारीप्रमाणें पाठलाग करून उपयोगी नाहीं; पक्षाच्या शिकारीप्रमाणें जाळें पसरून चालावयाचें नाहीं; किंवा शत्रूच्या शिकारीप्रमाणें जुलमाचेंहि काम नाहीं. कारण, कोणाचीहि मैत्री त्याच्या इच्छेविरुद्ध संपादणें फार कठिण आहे. गुलामाला थांबवून त्याला जसें जबरीनें आपण कारागृहांत टाकतों,

* आपल्या इकडे अंगांत देव येऊन जसें कांहीं बरेंवाईट सांगतात, त्याप्रमाणें ग्रीस देशांत पूर्वी चार प्रसिद्ध ठिकाणें होतीं,त्यांनां ओऱ्याकल्स असें ह्मणत. तेथें देवभक्तीण बसल्यानंतर कांहीं वेळानें देवता तिच्या अंगांत प्रवेश करून जमलेल्या मंडळीच्या प्रश्नांचीं उत्तरें कवितारूपानें देते, असा त्या वेळच्या लोकांचा समज होता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तसें मित्राविषयीं केलें असतां तो आपल्यांवर प्रीति तर करणार नाहींच, पण उलट आपलें वाईट चिंतील."

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " तर मग आपण करावें तरी काय ?"

साक्रेटिसानें उत्तर दिलें "कांहीं शब्दांचें सामर्थ्य असें आहे ह्मणतात, कीं, तें ज्यांनां ठाऊक आहे त्यांनीं त्यांचा उच्चार केला असतां लोक त्यावर प्रीति करूं लागतात. "

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " ते आपणाला कोठें बरें शिकतां येतील ?"

साक्रेटिस ह्मणाला " तूं होमरच्या काव्यांतील

'थांब थांब बा युलिसेस हे ग्रीसदेश भूषणा ॥

या ओळीनें आरंभ झालेल्या कविता वाचल्या नाहींस का ?"

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " तुह्मी ह्मणतां तें बरोबर आहे; परंतु लोक अशीच हांक मारून नेहमीं आपल्या ओळखीच्या मनुष्याला थांबवितात. "

साक्रेटीस ह्मणाला " छे ! छे ! तसें बिलकूल नाहीं; अशा शब्दांनीं फक्त सद्गुणावर प्रीति करणाऱ्या थोर लोकांचींच मनें वळविलीं पाहिजेत. "

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " तुह्मी काय ह्मणतां तें आतां माझ्या लक्ष्यांत आलें. तुमचा हा एकाद्याचें मन आपणाकडे वळवून आपल्या अगदीं स्वाधीन करून घेण्याचा मोठा सामर्थ्यवान मंत्र,ह्मणजे स्तुतिपलीकडे कांहीं नाहीं ! तुमचें ह्मणणें असें, कीं, आपण कोणाचीहि स्तुति अशी करावी, कीं,त्याला आपण त्याची थट्टा करतों असें वाटूं नये. तसें झालें असतां तो आपणावर प्रीति न करतां उलट आपला द्वेष मात्र करूं लागेल.कारण,एकाद्या अशक्त आणि खुजा माणसाच्या सौंदर्याची आणि बांधेसुदपणाची तारीफ करून त्याला तुह्मी चांगलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मजबूत आहां असें कोणीं ह्मटलें तर तें त्याला सहन होणार नाहीं. बरें, तुह्माला या तऱ्हेचे आणखी कांहीं मंत्र ठाऊक आहेत का ?"

साक्रेटीस ह्मणाला " नाहीं. "

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " मीं असें ऐकिलें आहे कीं, पेरिक्लिसाला असले मंत्र पुष्कळ ठाऊक होते, आणि त्यामुळेंच त्यानें सर्व राष्ट्राचें मन वळवून त्यांच्याकडून वाहवा मिळविली. बरें, थेमिस्टॉकलसानें तरी लोकमान्य होण्याला काय केलें ?"

साक्रेटीस ह्मणाला " त्याचे मंत्र ह्मणजे त्यांनी बजावलेल्या देशाच्या मोठमोठ्या कामगिऱ्याच होत. "

क्रिटोब्युलस ह्मणाला "त्यावरून असें ह्मणण्याला हरकत नाहीं, कीं, मोठ्या लोकांची मैत्री संपादन करावयाची असल्यास मोठमोठीं कृत्यें करण्याला शिकलें पाहिजे. "

साक्रेटीस ह्मणाला "एकहि गुण अंगांत नसतां कोणालाहि चांगल्या लोकांच्या संगतीचा लाभ मिळेल, असें तुला वाटतें का ? "

क्रिटोब्युलस ह्मणाला "कां नाहीं वाटणार बरें ! अहो मीं सुप्रसिद्ध वक्त्यांनां, सभेमध्यें ज्यांच्या तोंडांतून शब्द निघण्याची मारामार अशांवर प्रीति करतांना पाहिलें आहे. आणि मोठमोठ्या शूर-सेनाध्यक्षांनां, लढाईसंबंधानें कांडीचीहि अक्कल नसणारांशीं मोठ्या प्रेमानें वागतांना पाहिलें आहे. "

साक्रेटीस ह्मणाला "परंतु आपला मुद्दा हा नव्हे. मी ह्मणतों, कीं, ज्यांच्या अंगीं कोणत्याहि प्रकारचा गुण नाहीं, अशा मनुष्याला चांगला मित्र मिळाल्याचें तूं कधीं पाहिलें आहेस काय ?"

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " नाहीं. असें उदाहरण कांहीं माझ्या पाहण्यांत आलें नाहीं; पण मी आतां असें विचारतों, कीं, जरी कवडीमोल माणसाला सदाचारी आणि गुणी माणसाच्या संगतीचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लाभ होणें शक्य नाहीं, तरी जो मनुष्य सद्गुणी आणि थोर मनाचा असतो त्याची व त्याच्यासारख्या दुसऱ्या सर्व लोकांची मैत्री जुळतेच, असें तुह्मी सांगूं शकाल का?"

साक्रेटीस ह्मणाला "ज्यांना लौकिकाची सारखी चाड आहे, आणि जे नीच कृत्य करण्यापेक्षां मरणच चांगलें असें समजतात, त्या लोकांमध्यें पुष्कळ प्रसंगीं मैत्री न राहतां ते एकमेकांशीं तंटे करतात, आणि त्यांचें भांडण मिटविणें, हलकट लोकांतील भांडण मिटविण्यापेक्षांहि फार कठीण असतें. या गोष्टी तूं पाहिल्या असशील, आणि त्याच धोरणावर तूं हा प्रश्न विचारला आहेस, असें मला वाटतें."

क्रिटोब्युलस ह्मणाला "अशी गोष्ट तुमच्याआमच्यांत होती, तर कांहीं मोठी पंचाईत नाहीं. परंतु जीं दोन राष्ट्रें सद्गुणांला चाहणारीं, आणि दुर्गुणांचा तिरस्कार करणारीं असतात, त्यांच्यामध्यें असे तंटे उत्पन्न होतात, आणि मग त्यांचा निकाल भयंकर लढायां-वांचून लागत नाहीं, हें मोठेंच दुर्दैव समजावयाचें. असले विचार मनांत घोळूं लागले ह्मणजे मैत्री संपादन करण्याकरितां कोठें जावें आणि काय करावें, हें कांहींच कळत नाहींसें होतें. कारण, दोघां हलकट मनुष्यांमध्यें खरें मित्रत्व कधींच होणें नाहीं. कृतघ्न, आळशी, लोभी, गळेकापू आणि व्यसनाधीन लोकांमध्यें कधीं खरी आणि चिरकाळ टिकणारी मैत्री होईल का? मला नाहीं वाटत, होईलशी. कारण, अशा तऱ्हेचे लोक आपल्या दुराचारांच्या भयंकर परिणामामुळें तेव्हांच एकमेकांच्या द्वेषाला कारण होतात, आणि परस्परांचीं उणीं काढून एकमेकांचा तिरस्कार करूं लागतात. तसेच सद्गुणी मनुष्य आणि त्याच्या उलट स्वभावाचा मनुष्य या दोघां-मध्यें मैत्री जमणें तर किती कठीण आहे, हें तुह्मी चांगल्या रीतीनें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्ध करून दाखविलेंच आहे. अहो ठीकच आहे. गुन्हे करणारांचें त्यांचा तिटकारा करणाराबरोबर सख्य व्हावें कसें ? परंतु साक्रेटीस बुवा, मला विशेष आश्चर्य वाटतें तें हेंच कीं, एकादी हुद्याची व कमाईची जागा मिळविण्याकरतां, चांगलीं माणसें देखील एक-मेकांनां त्रास देऊन, एकमेकांचा पाडाव करून, नाश करण्याकरितां त्यांच्यानें होईल तितका प्रयत्न करीत असतात. मैत्रीसंबंधानें विचार केला असतां असें कां व्हावें, तें कळत नाहीं. त्याप्रमाणेंच स्वहितपरायणतारूपी नीच कुठारप्रहारांनीं, मनोद्यानांतील सुंदर प्रीतीवृक्षाचीं, अनेक प्रसंगीं पार तोडून टाकलेली पाळेंमुळें पाहून, या जगांत खरी मैत्री कांहीं आहे किंवा नाहीं याविषयींच शंका उत्पन्न होते."

साक्रेटीस ह्मणाला "मित्रा, हा विषय मोठा भानगडीचा आहे. बारीक विचार केला असतां मला वाटतें परमेश्वरानें मित्रत्वाचीं आणि शत्रुत्वाचीं अशीं दोनहि तत्वें मनुष्यप्राण्यांत निर्माण केलीं आहेत. आपणांस एकमेकांची गरज लागते, एकमेकांची दुःखद स्थिति पाहून दया येते, जरूरीच्या प्रसंगीं आपण एकमेकांस साह्य करतों, परस्परांनीं परस्परांवर केलेले उपकार आपण स्मरतों, असें उघड दिसतें. यावरून आपणांत मैत्रीचें तत्व असावें, तसेंच वैराचेंहि तत्व आपणांमध्यें ईश्वरानें घातलें आहे, असें मी ह्मणतों; कारण, तसें नसतें तर एकच गोष्ट पुष्कळांस आवडून ती मिळावी ह्मणून ते परस्परांशीं भांडले नसते, परस्परांचीं मनें परस्परांविरुद्ध बनतील अशीं कृत्यें त्यांनीं केलीं नसतीं, आणि नानातऱ्हेची भीतीहि त्यांनीं एकमेकांस घातली नसती. याप्रमाणें राग आणि कलह यांपासून लढाई उत्पन्न होते, अतितृष्णेनें औदार्याला धक्का पोंचतो, आणि असूया ही द्वेषाला कारण होते; परंतु या सर्व अडचणींस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न जुमानतां प्रीति ही सद्गुणी माणसांचा शोध लावून त्यांचा संबंध जोडते. कारण, सद्गुणांमुळें त्यांनां सर्व जगाचें राज्य उपभोगून लढाईच्या कटकटींत पडण्यापेक्षां गरीब स्थितींत शांतपणानें रहाणेंच जास्त आवडतें. तसेंच तहानेनें कंठ अगदीं सुकून गेला, किंवा भुकेनें प्राण व्याकूळ झाला असला, तरी दुसऱ्याला आपणापासून त्रास न होईल अशाच रीतीनें ते आपली तहान भागवितात, किंवा भूक शांत करतात. जेव्हां एकादेवेळीं त्यांची कामेच्छा तीव्र होते, तेव्हां विचारशक्ती अथवा आत्मसंयमनशक्ती तिची लगाम आवरून धरून तिचा वेग कमी करते, तिला योग्य मर्यादेबाहेर जाऊं देत नाहीं, आणि त्यांनां त्यांच्या कर्तव्यविषयक मुख्य नियमांचें उल्लंघन करूं देत नाहीं. ज्यावर त्यांचा कायदेशीर हक्क तेवढ्याचाच ते उपभोग घेतात. ते कधीं दुसऱ्याच्या हक्काला धक्का लावीत नाहींत, किंवा दुसऱ्याच्या मालमत्तेचा अपहार करीत नाहींत; इतकेंच नाहीं, तर आपल्याजवळ असेल त्यापैकीं कांहीं ते दुसऱ्याला देतातहि. ते आपणांमधील वादविषयक मुद्द्यांचा अशा रीतीनें निकाल लावतात, कीं, त्यांत सगळ्यांचाच फायदा होईल, आणि तक्रारीला कोणालाहि जागा राहणार नाहीं. ज्याबद्दल पुढें त्यांनां पश्चात्ताप होईल, अशी गोष्ट रागानें त्यांच्या हातून कधींहि होत नाहीं. असूया—दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणें—तर त्यांच्या स्वप्नींहि नसते! कारण, ते आपल्या मित्रांस आपल्या वस्तूचा उपभोग घेऊं देतात, आणि उलट त्यांच्या वस्तु आपल्याच आहेत असें समजतात. यावरून तुझ्या लक्षांत येईलच, कीं, चांगले लोक हुद्द्याच्या जागा मिळविण्यांत एकमेकांच्या आड तर जात नाहींतच, परंतु उलट एकमेकांस त्यांच्यानें होईल ती मदत करीत असतात. ज्यांनां चैनीनें घरांत बसून आपलें आयुष्य घालवावें, हातांत सत्ता येतांच तिचा दुरुपयोग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करून लोकांचा छळ करावा, आणि सपाटून पैसा जमवून श्रीमंत व्हावें असें वाटतें, आणि ह्मणूनच जे मोठमोठ्या हुद्दयाच्या आणि मानाच्या जागा मिळविण्याची खटपट करतात, ते लोक अत्यंत दुष्ट आणि अन्यायी असतात. त्यांनीं कोणाच्या मैत्रीची अपेक्षा करूं नये! परंतु जो अधिकाराची इच्छा न करतां दुष्ट लोकांपासून आपलें स्वतःचें रक्षण करावें आणि आपल्या मित्रांनां मदत करावी, अथवा आपल्या देशाच्या उपयोगी पडावें, ह्मणूनच जागा मिळविण्याची खटपट करितो, त्याचें याच उद्देशानें जागा मिळविणारापाशीं कां बरें पटणार नाहीं? राज्यकारणांत त्याला चांगल्या लोकांची मदत मिळाली असतां त्याची देशसेवा करण्याची योग्यता कमी होते काय? क्रीडायुद्धांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि खेळाच्या सामन्यांत सर्व बळकट आणि पटाईत खेळणार एका बाजूला, व अशक्त आणि खेळांतील खुब्या माहित नसणारे एका बाजूला झाले, तर सर्व डावांत पहिल्या बाजूचा सरशी होऊन सर्व बक्षिसें तिलाच मिळतील, ह्मणून असें कोणीं होऊं देत नाहीं; परंतु राज्यकारणाचें असें नाहीं. त्यांत देशकल्याणासाठीं सर्वांस वाटेल त्या पक्षाला मिळण्याची मोकळीक असते. तेव्हां राजकीय उलाढालींत पडलें असतां सन्माननीय, प्रामाणिक, सुप्रसिद्ध आणि सामर्थ्यवान् अशा लोकांनां आपले प्रतिपक्षी करण्यापेक्षां त्यांची मैत्री संपादन करून त्यांनां आपले साह्यकारी करणेंच जास्त फायदेशीर नाहीं काय? कारण, हें स्पष्टच आहे, कीं, सामनेवाली मंडळी पराक्रमी आणि शूर असली ह्मणजे त्यांच्याशीं तोंड देणाराला पुष्कळ मंडळींची आवश्यकता असते. तसेंच, आपल्या पक्षाकडील मंडळीनें मोठ्या नेटानें टिकाव धरावा ह्मणून उत्तेजन येण्याकरितां थोडें उदार होऊन त्यांनां बक्षिसें द्यावीं लागतात. चांगले लोक जरी थोडे आहेत तरी त्यांच्यावर उपकार करणें जास्त श्रेयस्कर आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण, ते अगदीं अल्पायासानें तुमच्या पक्षाला येतील; परंतु दुष्टांची संख्या पुष्कळ असली तरी त्यांच्यावर उपकार करणें हिताचें नाहीं. कारण, त्यांच्यावर केवढेहि आणि कितीहि उपकार करा, ते तुमचा पक्ष स्वीकारणार नाहींत. ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. तें कसेंहि असो. क्रिटोब्युलस, तूं जरा धीर धर, सद्गुणी बनण्याचा प्रयत्न कर, आणि नंतर प्रामाणिक मनुष्याची मैत्री संपादण्याची अगदीं नेटानें खटपट चालूंदे. माझा कल स्वभावतः मैत्रीकडे असल्या-कारणानें माझी या शिकारीच्या कामांत तुला मोठी मदत होईल. माझें मन ज्यांच्यावर बसतें त्यांच्या भेटी घेऊन आणि आपलें सर्व चातुर्य खर्चून मी त्यांची प्रीति संपादन करितों. माझ्या मनांत उत्पन्न झालेल्या दैदिप्यमान स्नेहज्योतीप्रमाणें ज्योत मी त्यांच्या अंतःकरणांत उजळतों, आणि त्यांच्या भेटीविषयीं उत्सुक असतों. तितकेंच त्यांनां मी आपल्या भेटीविषयीं उत्सुक करतों. तुला कोणाची मैत्री करावयाची असतां इतर कोणा उपदेशकाची तुला फार जरूर आहे, म्हणून तुझ्या मनांतील विचार तूं मजपासून चोरून ठेवूं नकोस, आणि तू ज्यांच्यावर प्रीति करीत असशील त्यांचीं नांवें मला सांग. मला प्रिय असलेल्या लोकांनां संतुष्ट ठेवण्याच्या कलेचा मीं अभ्यास केल्यामुळें पुष्कळ अनुभवानें मनुष्याच्या रीति आणि धंदे यांचीं अगदीं बारीक माहिती मला झाली आहे."

क्रिटोब्युलस म्हणाला "विशेषतः जिच्यायोगानें सुंदर आणि मोहक रूपाच्याच नव्हे, तर सर्वगुणमंडित अंतःकरणाच्या मनुष्याशीं आपली मैत्री जडेल अशा कलेचा अभ्यास करावा अशी माझी फार इच्छा आहे."

साक्रेटीस म्हणाला "परंतु माझ्या या कलेंत जुलमाची अगदीं बंदी आहे, आणि माझें मत असें आहे, कीं, हतभाग्य सिलपासून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोक पळण्याचें मुख्य कारण मी त्यांना जुलमानें थांबवीं, हें होय. सायरन्स लोकांनीं कोणावर जुलूम केला नाहीं. ते आपल्या गोड बोलण्यानें आपल्या आंगावरून जाणारायेणारांस थांबवीत, आणि लोकहि त्यांच्या मधुर गाण्यानें गुंग होऊन जात."

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "ज्यांची मैत्री मला संपादन करावयाची आहे त्यांच्यावर मी कधींहि जुलूम करणार नाहीं, याबद्दल पक्की खातरी बाळगा; आणि आतां मला तुमची ती कला शिकविण्याला उशीर लावूं नका."

साक्रेटीस ह्मणाला "जेव्हां तुला एकाद्याबरोबर सख्य करावयाचें असेल,तेव्हां तुझ्या मनांत त्याच्याविषयीं पुष्कळ पूज्यबुद्धि आहे,आणि त्याची मैत्री संपादण्याची तुझी फार इच्छा आहे, असें त्याला कळविण्याची तूं मला मोकळीक दे. कारण, आपल्याला पूज्य मानणाराचें वाईट कोणीच इच्छित नाहीं."

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "तसें करण्याविषयीं माझी मुळींच हरकत नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "त्याच्या अंगचे गुण तुला बिनमोल वाटत असल्यामुळें तो तुला आवडतो असें जर मीं त्याला कळविलें तर तें चुकीचें होईल का?"

क्रिटोव्युलस ह्मणाला "बिलकूल नाहीं. कारण जे आपले हितेच्छु आहेत त्यांच्याविषयीं आपल्या मनांत फार ममता असते हें मला ठाऊक आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग, ज्याच्याशीं सख्य करण्याची तुझी इच्छा आहे त्याजपाशीं मी तसाच बोलेन. तसेंच मी त्याला असें सांगूं का, कीं, तुला चांगल्याशीं मैत्री करण्यांत मोठा आनंद वाटतो, तूं त्याची मोठी काळजी घेतोस, त्यांनीं केलेल्या सत्कृत्यांबद्दल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीं स्वतः तुझ्या हातून घडल्याइतका आनंद तुला वाटतो, त्यांच्या अभ्युदयाबद्दल तुझ्या स्वतःच्या अभ्युदयाइतकें तुला समाधान वाटतें, त्यांच्या उपयोगीं पडण्यांत तुला बिलकूल श्रम वाटत नाहींत, या रीतीनें, मला वाटतें, चांगले मित्र संपादन करण्याच्या कामीं माझें तुला बरेंच सहाय्य होईल !"

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " माझ्याविषयीं वाटेल तें बोलण्याची जशी कांहीं तुह्माला मोकळीक नाहींच, अशा रीतीनें तुह्मीं हा प्रश्न मला कां बरें केलात ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "खरेंच तूं चुकतो आहेस ! असोसिया एकदां असें ह्मणाल्याचें मला स्मरतें, कीं, लग्न जमविणारे अडते, ज्याची तरफदारी ते करीत असतील त्याविषयीं एकहि खोटा शब्द बोलले नाहींत, तर यश पावतात. खोटें बोलून जुळविलेलीं लग्नें ह्मणजे दुर्दैवाचीं प्रदर्शनेंच आहेत. कारण एकमेकांविषयीं फसलेलीं माणसें एकमेकांचा द्वेष करितात, आणि त्यांचा फसवून संबंध जुळविणारा तर त्यास नजरेसमोरहि सहन होत नाहीं ! आणि याच कारणासाठीं तुझें वर्णन करीत असतां मीं खोटें बोलूं नये असें मला वाटतें, आणि ह्मणूनच मी तुला असा प्रश्न विचारला."

क्रिटोब्युलस ह्मणाला " लोकांनीं माझी स्तुति करावी असा कांहीं गुण माझ्या अंगांत असला तर तुह्मी मला मदत करणार. तसें नसेल तर नसता गुण माझ्या अंगीं लावून साह्य करण्याची कांहीं तुमची इच्छा नाहीं! असेंच का तुह्मीं आमचे मित्र ते ? "

साक्रेटीस ह्मणाला "क्रिटोब्युलस, सर्व लोकांच्या स्तुतीस तूं पात्र होशील, अशी योग्यता अंगीं आणण्याविषयीं तुला उत्सुक करण्यापेक्षां तुझ्या योग्यतेबाहेर तुझी खोटीनाटी स्तुति करण्यानेंच मी तुझ्या जास्त उपयोगी पडेन, असें का तुझें मत आहे ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या प्रश्नाचें उत्तर देण्यांत जर तुला शंका वाटत असेल, तर या दोन्ही गोष्टींचे परिणाम तूं चांगले लक्षांत आण. समज कीं, तूं उत्तम नावाडी आहेस अशी मी एका गलबतवाल्याजवळ तुझी शिफारस केली, आणि त्यानेंहि ती ऐकून तुला सुकाणावर नेमिलें, तर गलबताचा नाश होणार नाहीं असें मानण्याला कांहीं कारण आहे का? किंवा, तूं मोठा अनुभाविक सेनापति अथवा मुत्सद्दी आहेस असें मी प्रसिद्धपणीं ह्मणालों, आणि मीं केलेली ही अन्यायाची स्तुती ऐकून सेनानायकाची अथवा मुख्य न्यायाधिशाची जागा कोणीं तुला दिली, तर तुझ्या जिवावर काय प्रसंग येईल, आणि सर्व राज्याची तरी काय अवस्था होईल? तसेंच, समज कीं, एकाद्या खासगी मनुष्याजवळ तूं मोठा काटकसरी मनुष्य आहेस असें मीं ह्मटलें, आणि त्यानें तें ऐकून आपल्या कुटुंबाची व्यवस्था तुझ्यावर सोंपविली, तर त्याच्या मालमत्तेचा धुवा उडवून तूं आपली बेअब्रु आणि छीथूच करून घेशील ना? क्रिटोब्युलस, याचा अर्थ इतकाच कीं, आपण जसे दिसत असूं तसे खरोखर असण्याविषयीं झटणें, हाच जगामध्यें सन्मान पावण्याचा खात्रीलायक आणि जवळचा रस्ता आहे. आणि तूं बारीक विचार करशील तर तुला कळून येईल कीं, सर्व सद्गुण सवयीनें व अनुभवानें वाढून कायमचे होतात. याकरितां माझा हा उपदेश ऐकून ते सद्गुण आपलेसे करून घेण्याची मेहनत कर आणि तुझें मत याहून भिन्न असेल तर मला तरी कळीव."

क्रिटोब्युलस ह्मणाला "या असल्या विचारानें भरलेल्या भाषणावर चांगला आणि महत्वाचा असा कांहीं आक्षेप निघेलसें मला वाटत नाहीं. असें असतां त्याच्याविरुद्ध मुद्दाम जाणें ह्मणजे मोठी शरमेची गोष्ट आहे, असें मला वाटतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दारिद्र्यापासून मुक्तता कशी व्हावी ?

साक्रेटिसाचा आपल्या मित्रांवर अत्यंत लोभ असे; आणि मूर्खपणानें त्यांनीं आपणावर कांहीं संकट आणून घेतलें असतां, तो योग्य उपदेशानें त्यांना सुख देण्याचा प्रयत्न करी. प्रसंगीं आपण एकमेकांस मदत करावी असा बोध सर्वांस करून आपल्या मित्रांस दारिद्र्य आलें असतां तो त्यांतून त्यांची सुटका करण्या-करितां फार मेहनत घेत असे. अशा प्रसंगीं तो कसा वागे, याचीं कांहीं उदाहरणें येथें देतों.

एके दिवशीं आरिस्टार्चसची व त्याची गांठ पडली. आपल्या मित्राचा चेहरा अगदीं उतरला आहे असें पाहून साक्रेटीस ह्मणतो "आरिस्टार्चस, तुला आज कांहीं तरी होत असावेंसें वाटतें. तुझ्या दुःखाचें कारण जर तूं आह्मांला सांगशील तर कदाचित् आह्मी तें नाहींसें करून तुला सुखी करूं."

तो ह्मणाला "खरोखर, आज मी मोठ्या दुःखांत पडलों आहें. नुकत्याच झालेल्या लढाईंत पुष्कळ लोक पीरसकडे पळून गेले, आणि तेव्हांपासून माझ्या बहिणी, त्यांचीं मुलें, माझीं चुलतभावंडें यांनीं माझा आश्रय केल्यामुळें आज मला एकंदर चौदा माणसें पोसावीं लागत आहेत. शहराबाहेर जिकडे तिकडे शत्रूंचा अंमल असल्यामुळें आह्मांला आमच्या जमिनीचें उत्पन्न मिळत नाहीं, हें तुला ठाऊक आहेच. अथेन्समध्यें सध्यां फारच थोडे लोक असल्यामुळें आमच्या तेथल्या घरांत कोणीच भाडेकरी नाहीं; मालाला कोणी गिऱ्हाईक नाहीं. कितीहि व्याज कबूल करा, कोणी पैसा देत नाहीं, आणि पैसा मागावा तरी कोणाजवळ, अशी मोठी पंचाईत पडली आहे. अशी प्रत्येक गोष्टीची महागाई झाल्यामुळें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या नातेवाईकांनीं आपला आसरा करावा आणि आपल्याला त्यांनां पोसण्याचें सामर्थ्य न राहून आपण आपल्या डोळ्यांदेखत त्यांनां मृत्युमुखीं पडतांना पहावें, ह्मणजे किती वाईट ?"

हें सर्व स्वस्थपणें ऐकून घेऊन साक्रेटीस त्याला ह्मणाला "सिन्यामनच्या कुटुंबांत इतकीं मनुष्यें असतां तो त्यांचा निर्वाह करितो; इतकेंच नाहीं, तर त्यांच्या मेहनतीनें नफा मिळवून त्यावर सधन देखील होतो; आणि तुला आपल्या कुटुंबांत पुष्कळ माणसें आलीं ह्मणून उपासमार होण्याची भीति वाटते, हें कसें?"

आरिस्टार्चस ह्मणाला "याचें कारण असें कीं, सिन्यामनला फक्त गुलामांचेंच रक्षण करावयाचें असल्याकारणानें तो त्यांजपासून हवें तसें काम करून घेतो. मला तसें करतां येणार नाहीं. कारण मला स्वतंत्र माणसांचें रक्षण करणें आहे."

साक्रेटीस पुढें ह्मणाला "बरें, तुला कोणाची किंमत जास्त वाटते? सिन्यामनच्या गुलामांची, कीं, तुझ्या घरीं असलेल्या माणसांची?"

आरिस्टार्चस ह्मणाला "या दोघांत तुलनाच करतां येत नाहीं!"

साक्रेटीसानें उत्तर दिलें "ज्यांची किंमत तुला फार कमी वाटते, त्या गुलामांच्या मदतीनें सिन्यामननें श्रीमंत व्हावें; आणि ज्यांची योग्यता तूं मोठी समजतोस अशीं चांगलीं माणसें घरांत असतां तुला दारिद्र्य यावें, आणि तूं मोठ्या संकटांत पडावेंस, ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट नाहीं का?"

आरिस्टार्चस ह्मणाला "छे, मुळींच नाहीं! कारण, या दोघांच्या स्थितींत फार अंतर आहे. सिन्यामनचे गुलाम कांहीं धंदा करितात; परंतु माझ्या मनुष्यांनां सर्व विषयक शिक्षण मिळालें आहे आणि तीं कोणताहि धंदा करीत नाहींत."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला " सर्वविषयक गोष्टींचें ज्ञान असणाऱ्या मनुष्यांना कांहीं धंदा करतां येऊं नये काय !"

आरिस्टार्चस ह्मणाला " होय, आला पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला " ओट धान्याचा रवा, भाकरी, बायकापुरुषांचे कपडे, उपाध्याचे झगे, कोट आणि अशा दुसऱ्या पुष्कळ उपयोगी वस्तूंपैकीं एकादी देखील तुमच्या येथल्या मनुष्यांस करतां येत नाहीं ?"

आरिस्टार्चस ह्मणाला " अरे एकादी कां ? मला वाटतें या सर्व वस्तु त्यांनां करतां येतात."

साक्रेटीस ह्मणाला "झालें तर मग. तुला इतकी भीति ती कसली वाटते ? श्रीमंत होण्याचा मार्ग ठाऊक असतां दारिद्र्याबद्दल इतकी कुरकर तूं कां करतोस. नासिसिडेस किती वाढला आहे हें तुला माहित आहेना ? किती त्याचीं गुरेंढोरें, आणि सार्वजनिक कर्जाला त्यानें केवढाल्या तरी रकमा दिल्या आहेत ! आतां मला सांग, तो एवढा श्रीमंत कशानें झाला ? त्यानें ओट धान्य दळून त्याचा रवा काढून विकण्यापलीकडे दुसरें कांहीं केलें नाहीं. तसेंच सिर्थेस तुला ठाऊक आहे. तो नुसत्या भाकऱ्या विकून आपल्या कुटुंबाचा निर्वाह करीत मजेनें राहिला आहेना ? कोलिटस गांवचा डेमिस आपली उपजीविका कशावर करतो ? पाद्री लोकांचे झगे शिवून, दुसरें कांहीं नाहीं. मेनांत जो इतक्या चैनींत राहतो त्याला शिंप्याच्या धंद्यावांचून आहे का दुसरें कांहीं साधन ? आणि याच धंद्यावर भिगरा येथील किती कुटुंबें सांवरलीं आहेत बरें ?"

आरिस्टार्चस ह्मणाला "मला हें सर्व कबूल आहे; परंतु त्यांच्या आणि माझ्यामध्यें पुष्कळ अन्तर आहे. त्यांनीं पुष्कळ गुलाम विकत घेतले आहेत, आणि त्यांनां कामाला लावून ते आपला फायदा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करून घेतात; परंतु मला स्वतंत्र अशा सभ्य गृहस्थांचें आणि त्यांच्या बायकांचें पोषण करायवाचें असून त्यांच्यापैकीं कांहीं तर माझे नातेवाईक आहेत. आतां तूंच सांग, मीं गुलामाप्रमाणें त्यांनां का कामाला लावावेत?"

साक्रेटीस ह्मणाला "हीं माणसें स्वतंत्र आहेत आणि तुझ्या नात्याचीं आहेत ह्मणून त्यांनीं पुखा झोडून झोंपा ताणण्यापलीकडे कांहींच करूं नये, असें का तुला वाटतें? अशा रीतीनें आळसांत राहून यथेष्ट वर्तन करणारे लोक दुसऱ्या लोकांपेक्षां सुखी असतात, असें तूं कधीं पाहिलें आहेस का? मीं पूर्वीं सांगितलेल्या धंद्यापैकीं एकादा किंवा दुसरा कोणताहि उपयुक्त अथवा मनुष्याच्या जीवितालां अवश्य असा धंदा करणाऱ्या लोकांपेक्षां हे आळसाचे पुतळे जास्त संतुष्ट आणि जास्त सुखी असतात, असें तुला वाटतें का? स्वस्थ बसणें आणि उद्योग न करणें या दोन गुणांनीं का आपणाला अवश्य गोष्टांचें ज्ञान होईल? आपण शिकलेल्या गोष्टी कायम राहतील, आपलें शरीर मजबूत बनून आपण निरोगी होऊं, आणि आपण श्रीमंत होऊं, अथवा आपण मिळविलेली संपत्ति आपणाजवळ कायम राहील, अशी का तुझी कल्पना आहे? उद्योगी आणि मेहनती स्वभाव कुचकामाचा, असा तुझा समज आहे काय? ज्या गोष्टी तुझ्या येथल्या कुलीन स्त्रियांनां माहित आहेत, त्यांचा अभ्यास त्यांनीं कां केला? त्या निरुपयोगी आहेत, सबब त्या प्रत्यक्ष करून पहावयाच्या नाहींत, असा त्यांचा निश्चय होता, कीं याच्या उलट, त्यांचा कारखाना काढून त्यापासून आपलें हित करून घ्यावें असें त्यांनां वाटत होतें? उपयुक्त आणि कल्याणाच्या गोष्टी करण्यामध्यें निमग्न राहण्यापेक्षां कांहींएक न करितां पायावर पाय टाकून स्वस्थ बसण्यांतच जास्त शहाणपणा आहे काय? हात जोडून उदरनिर्वाह

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कसा चालेल त्याचा विचार करीत बसण्यापेक्षां उद्योगाला लागणें हेंच खरें शहाणपण नव्हे कांय ? आरिस्टार्चस, मी तुला अगदीं आपल्या मनांतील गोष्ट सांगू का ? मला वाटतें, सध्याच्या स्थितींत तुझी तुझ्या पाहुण्यावर आणि उलट त्यांची तुझ्यावर खरी प्रीति असूं शकणार नाहीं. कारण, ते तुला तुझ्यावर ओझें पडल्यासारखे वाटतील, आणि तुला कष्टी पाहून आपण याला जड वाटतों असें त्यांनां वाटेल, आणि अशा रीतीनें दोघांचाहि असंतोष वाढून तुह्मीं एकमेकांचे पूर्वीचे उपकारहि विसरून जाल. परंतु तूं त्यांनां कामावर लावलेंस ह्मणजे तुझा फायदा होऊं लागेल, आणि फायदा झाला ह्मणजे तूं त्यांच्यावर प्रीति करशील. आणि आपल्यापासून याला आनंद होतो असें पाहून तेहि तुझ्यावर जास्त प्रीति करूं लागतील. तूं त्यांच्यावर केलेली दया ते चांगल्या रीतीनें स्मरतील, आणि तुजवर उलट उपकार करण्याविषयीं जास्त दक्ष राहतील. सारांश, तुह्मी हल्लींपेक्षां एकमेकांवर जास्त प्रेम करणारे संबंधीं आणि एकमेकांचे जास्त चांगले मित्र व्हाल. त्या मनुष्यांकडून होणारी गोष्ट दूषणीय असती तर ती त्यांजकडून करविण्याचा विचार मनांत आणण्यापेक्षां मरणच पत्करतें; परंतु आपण त्यांनां जी गोष्ट करा ह्मणून सांगणार, ती त्यांनां योग्य आणि आदरास पात्र अशीच आहे आणि जींत प्राविण्य संपादिलें आहे अशी गोष्ट जर कोणी करील तर त्यांत त्याचें हित होऊन लोक त्याचा सन्मान करतील. ह्मणून सर्वांच्या हिताची ही गोष्ट त्यांनां सुचविण्याचें तूं दिनावधीवर टाकूं नकोस, आणि माझी खात्री आहे, कीं, त्यांनां ही सूचना ऐकून फार आनंद होईल.''

आरिस्टार्चस मोठ्या आनंदानें ह्मणाला " अहाहा ईश्वरा ! खरोखर साक्रेटीस, तूं ही मला किती चांगली युक्ती सांगितलीस ! मला ती अगदीं मान्य आहे, इतकेंच नाहीं, तर तिच्यायोगानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माझ्या मनावर असा कांहीं परिणाम झाला आहे कीं, लोकांचें कर्ज आणून तें एकदां खर्च करून बसलों म्हणजे मला तें परत करतां येणार नाहीं म्हणून कोणाचें कर्ज काढूं नये असें जरी मीं ठरविलें होतें, तरी काम सुरू करण्याकरितां, व हत्यारें आणि दुसरें सामान खरेदी करण्याकरितां मिळेल तेथून कोणत्याहि अटी-वर कांहीं रक्कम कर्जाऊ काढण्याचा मीं आतां निश्चय केला."

ही सूचना लागलीच अमलांत आली. आरिस्टार्चसनें जरूरीचें सामान खरेदी केलें. एकदम पुष्कळ लोंकर आणून घरांत टाकिली आणि बायका सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत जारीनें काम करूं लागल्या. त्यांच्या चिंतातुर मनाला उद्योगामुळें करमणूक झाली, आणि आरिस्टार्चस व त्यांची मंडळी यांच्यामध्यें उत्पन्न झालेला वाईटपणा नाहींसा होऊन एकमेकांच्या सहवासांत त्यांनां समाधान वाटूं लागलें. बायकांनां तो आपला पालकसें वाटूं लागलें, व तो त्यांनां अत्यंत उपयोगी आणि अवश्य समजूं लागला.

सरतेशेवटीं आरिस्टार्चसनें कांहीं दिवसांनीं साक्रेटीसाला भेटून झालेली सर्व हकीकत मोठ्या आनंदानें सांगितली, आणि त्याच बायका आतां मीच आळशी म्हणून कुरकुरूं लागल्या आहेत, असेंहि तो म्हणाला. तेव्हां साक्रेटीसानें त्याला विचारिलें, "तूं त्यांनां कुत्र्याची गोष्ट कां सांगत नाहींस ? कारण, त्या गोष्टीप्रमाणें जेव्हां पशूंनां बोलतां येत होतें, तेव्हां एके दिवशीं मेंढरें आपल्या धन्याला म्हणालीं, 'धनी-साहेब, आपण फार विलक्षण दिसतां ! आमच्यापासून तुम्हाला लोंकर मिळते, आमचीं कोंकरें तुमच्या उपयोगी पडतात, आणि आमच्या दुधापासून केलेल्या लोण्याच्या गोळ्यावर तुमचा केवढा तरी फायदा होतो. असें असून परमेश्वराच्या कृपेनें जें गवत जमिनीवर हवें तितकें उगवतें त्यापलीकडे तुम्ही आम्हांला कांहीं खाणें घालीत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं, आणि ज्या कुत्र्यापासून तुह्माला काडीचाहि फायदा होत नाहीं त्याला मोठ्या ममतेनें वागवून स्वतः जी भाकर खातां ती त्याला खाऊं घालतां. तेव्हां याला काय ह्मणावें!' कुत्रा जवळच होता. तो ही तक्रार ऐकून ह्मणाला 'उगाच नाहीं मला इतक्या चांगल्या रीतीनें वागवीत! तुमचें रक्षण मीच करतों, मीच चोरांनां तुह्मांला चोरूं देत नाहीं, आणि तुमचें रक्त घोटण्यासाठीं तृषित झालेल्या लांडग्यांनां तरी मीच पिटाळून लावितों. माझा पहारा जर तुमच्याभोंवतीं नसता तर तुमच्यानें बाहेर चरण्याला जाववतेंना.' हें उत्तर ऐकतांच मेंढ्या ज्या हक्कासाठीं भांडत होत्या तो हक्क कुत्र्याचा आहे, आपला नाहीं, असें त्यांनीं कबूल केलें. याचप्रमाणें बायकांनां सांग कीं, 'मी तुमचा पालक, तुमचा रक्षक आहें आणि विश्वासु शूर कुत्रा आपल्या कळपाचें रक्षण करण्याकरितां मोठ्या काळजीनें जसा नेहमीं दक्ष असतो, तसा मी तुमच्या रक्षणाकरितां तत्पर असतों.' त्यांना आणखी असेंहि सांग कीं, 'माझ्यामुळें तुह्माला कोणी त्रास देत नाहीं. आणि मी आहें ह्मणूनच तुह्मीं मजेनें सुखरूप राहतां.'"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकनिंदा कशी टाळतां येईल ?

एके दिवशीं साक्रेटिस आणि त्याचा जुना मित्र युथेरस यांची फार दिवसांनीं गांठ पडली. तेव्हां साक्रेटिसानें त्याला तूं कोठून आलास ह्मणून विचारलें. तो ह्मणाला "आतां मी कांहीं फार लांबून आलों नाहीं. जवळूनच आलों. खुद्द एटिकामध्यें आमच्या वडिलांनीं आह्मांला कांहींच ठेविलें नाहीं. थोडेंबहुत जें कांहीं होतें तें सरहद्दी-वर. त्याची वाट लढाईमध्यें लागली. तेव्हां पोटासाठीं कांहीं तरी धंदा करणें भाग पडलें, ह्मणून लढाई संपण्याच्या सुमाराला आलों. आतां एका गलबतावर नोकरी धरीन. आपल्या पोटासाठीं दुसऱ्यांना त्रास देण्यापेक्षां असें कांहीं तरी करणें मला आवडतें. तसेंच आतां कोणाचें कर्ज ह्मणून काढावयाचें नाहीं. कारण, गहाण ठेवायलासुद्धां कांहींच उरलें नाहीं."

साक्रेटिस ह्मणाला "अरे, पण पोटासाठीं हा असला धंदा तुला आणखी किती दिवस करितां येईल असें तुला वाटतें ?"

युथेरस ह्मणाला "आतां आणखी थोडे दिवस असें करतां येईल."

साक्रेटिस ह्मणाला "ह्मातारपणीं तुझ्यानें असला धंदा होणार नाहीं. अर्थात्‌च अशानें कांहींएक मिळणार नाहीं. मग त्या वेळीं जें थोडें पोटाला लागेल त्याची तरतूद तूं काय करणार ? ह्मणून तूं अशा रीतीचा धंदा कर, कीं, ज्याच्यायोगानें तुला तुझ्या ह्मातारपणा-करितां कांहीं शिल्लक टाकतां येईल. तूं एकाद्या श्रीमंताची चाकरी धर. त्याची व्यवस्था पाहून त्याला काटकसर शिकीव. त्याच्या चाकरांवर देखरेख ठेव. त्याचें उत्पन्न गोळा कर. त्याच्या प्रत्येक वस्तूची काळजी घेऊन ती नीट जपून ठेव, ह्मणजे तो तुला तुझ्या नोकरीबद्दल बक्षीस देईल."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथेरस ह्मणाला " मला एकाद्याचा गुलाम होऊन राहणें मोठें कठिण वाटतें. "

साक्रेटीस ह्मणाला " आपल्या राज्यांतील न्यायाधीश किंवा दुसरे नोकर यांनां कोणी गुलाम समजत नाहींत; इतकेंच नाहीं तर त्यांनां जिकडेतिकडे मोठा मान मिळतो. "

युथेरस ह्मणाला "तें कसेंहि असो, लोकांनीं दोष द्यावा हें मला आवडत नसल्यामुळें ज्या कामांत लोकांनां दोष देण्याला संधी सांपडते तें काम पत्करावें असें माझ्या मनांतहि येत नाहीं. "

साक्रेटीस ह्मणाला " ज्यामध्यें एकादा मनुष्य अगदीं निष्णात आहे, आणि लोक त्याला मुळींच दोष देत नाहींत, असा धंदा तुला कोठें मिळणार ? कारण, कधींच चूक होण्याचा संभव नाहीं इतकी पूर्णता येणें फार कठिण आहे. आणि ती आली असें जरी घटकाभर मानलें, तरी तिचें ज्ञान नाहीं अशा लोकांची निंदा चुकविणें त्यापेक्षांहि कठिण आहे ! तूं जो धंदा करितोस त्या धंद्यांत तुला कोणीहि दोष लावणार नाहीं, इतकें प्राविण्य जर तूं संपादिलेंस, तर तें मला मोठेंच चमत्कारिक आणि विलक्षण वाटेल ! ज्या लोकांचा धंदाच हा कीं, विचार न करितां प्रत्येक गोष्टींत लोकांनां दोष लावावयाचा, त्यांची संगति टाळून तूं निःपक्षपाती लोकांशीं संबंध ठेवीत जा. जें कृत्य तुला करतां येईल तेंच हातीं घे; जें कृत्य करण्याला आपण अपात्र आहों असें तुला वाटेल तें हातीं धरूं नकोस, आणि जेव्हां तूं एकादें काम हातीं धरशील तेव्हां तुझ्यानें होईल तितक्या उत्तम तऱ्हेनें तें शेवटाला ने. असें केलेंस ह्मणजे लोकांच्या दोषाला तूं फारसा पात्र होणार नाहींस, दारिद्र्यापासून तुझी सुटका होईल, तुझें आयुष्य तुला जास्त सुखानें घालवितां येऊं लागेल, तुझ्यावर संकटें येणार नाहींत, आणि वृद्धपणांत अवश्य लागणाऱ्या वस्तूंचा तुजजवळ चांगलाच संग्रह होईल. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मैत्रीचें महत्त्व.

एके दिवशीं साक्रेटीस व डायओडरस यांची गांठ पडली असतां साक्रेटिस त्याला ह्मणतो " तुझा एकादा गुलाम पळाला तर तूं त्याला शोधण्याची मेहनत घेशील कीं नाहीं ? "

त्यानें उत्तर केलें " होय अलबत घेईन ! मी एक जाहिरात प्रसिद्ध करून त्याला धरून आणणारास कांहीं बक्षिसहि देऊं करीन. "

साक्रेटीस ह्मणाला " बरें. त्यांच्यापैकीं कोणी आजारी पडला, तर डाक्टराला बोलावून आणून त्याचा जीव वांचविण्याची तजवीज तूं करशील कीं नाहीं ? "

तो ह्मणाला " अगदीं निःसंशय करीन. "

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें, गुलामापेक्षां सहस्रपटीनें तुझ्या उपयोगीं पडणाऱ्या मित्राला जर दारिद्र्य आलें तर त्यांतून तूं त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न करूं नयेस का ? मी हर्मोनिससंबंधानें तुला हें विचारतों. तुला पक्कें ठाऊक आहे, कीं, तो कृतघ्न नाहीं. प्रत्युपकाराची आशा नसतां तुझ्याकडून काडीभरहि उपकार करून घेणारा तो मनुष्य नाहीं. तसेंच तुला हेंहि ठाऊक आहे, कीं, नाखुषीनें चाकरी करणाऱ्या शेंकडों गुलामांपेक्षां खुषीनें, उत्सुकतेनें आणि प्रीतीनें उपयोगीं पडणाऱ्या एका मित्राची योग्यता फार जास्त आहे. त्यानें आपणासाठीं जेवढें करावें असें आपणास वाटतें तेवढेंच करून तो रहात नाहीं. तर आपल्या उपयोगीं पडतील अशा पुष्कळ गोष्टी तो स्वतःच आपल्या बुद्धीनें आपणासाठीं करीत असतो. तो चांगला विचारी असतो. त्याला पुढें काय होईल हें चांगलें कळतें, आणि त्याच्यापासून आपणांस चांगली मसलत मिळण्याची आशा असते. एकादी मोठ्या किंमतीची वस्तु थोडक्यांत मिळत असली तर विकत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घ्यावी असा व्यवहारदक्ष माणसांचा ठराव असतो, तो लक्षांत आण. सध्या थोडक्या श्रमांत चांगला मित्र मिळण्याची संधि आहे."

डायओडरस ह्मणाला " तुझें ह्मणणें बरोबर आहे. आतां मेहरबानी करून तूं हर्मोजिनसला मजकडे पाठवून दे. "

साक्रेटिसानें उत्तर दिलें " मला माफ कर. त्याला इकडे बोलावून न आणतां तुला तिकडे जातां येईल. "

हें बोलणें ऐकून डायओडरस हर्मोजिनसकडे गेला आणि अल्प उपकारानें त्यानें त्याची मैत्री संपादन केली. तेव्हांपासून हर्मोजिनस डायओडरसच्या प्रत्येक वेळीं उपयोगीं पडून त्याला संतुष्ट करूं लागला.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेनानायकाचे गुण.

आपण आपल्या कर्तव्यास अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान संपादन करण्याकरितां फार मेहनत घेत जावी. असा उपदेश विश्वासाचीं आणि मानाचीं कामें करूं इच्छिणाऱ्या लोकांस करून साक्रेटीस त्यांच्या किती उपयोगी पडत असे, हें आतां आपण पाहूं. सैन्यांतील मुख्य जागा आपणाला मिळावी म्हणून हक्क सांगणाऱ्या आपल्या एका मित्राला, युद्धकला शिकविणारा डायओनिसोडरस नांवाचा कोणी मनुष्य अथेन्स येथें आला आहे असें ऐकून साक्रेटीस म्हणाला "अशा तऱ्हेची उत्तम संधी आली असतां सैन्याचा पुढाकार घेऊं इच्छिणारानें आपली हुकमत कशी ठेवावी, हें शिकण्याची हेळसांड करणें फार निंद्य आहे. मला वाटतें, मूर्तिकाराचें काम न शिकतां पुतळा खोदण्याचें काम हातीं घेणाऱ्या मनुष्यापेक्षांहि, सेनानायकाच्या गुणांचें ज्ञान करून न घेतां तें काम शिरावर घेणारास जास्त शिक्षा असली पाहिजे! कारण, लढाईच्या प्रसंगीं राष्ट्राचें हिताहित केवळ सेनानायकावर अवलंबून असतें. त्याच्या दक्षतेनें राष्ट्राला यश मिळतें, आणि त्याच्या हलगर्जीनें राष्ट्राचे अनेक तोटे होतात. आणि म्हणूनच त्या कामाची पात्रता आंगीं न आणतां जो मनुष्य तें मिळावें म्हणून खटपट करतो त्याला चांगलें कडक शासन झालें पाहिजे."

असा उपदेश करून साक्रेटिसानें त्या तरुण मनुष्याचें मन शिक्षणाकडे वळविलें, व तो मनुष्य लागलाच डायओनिडोरसकडे जाऊन युद्धशास्त्र शिकूं लागला. आपणाला युद्धकलेचें कांहीं ज्ञान मिळालें असें वाटून जेव्हां पुढें कांहीं दिवसानीं तो साक्रेटीसाकडे आला, तेव्हां त्याला पाहून त्याची थट्टा करण्याच्या उद्देशानें साक्रे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टीस तेथें असलेल्या मंडळीस म्हणाला "काहो मंडळी, आपली हुकमत कशी ठेवावी हें शिकून आल्यामुळें सेनानायकाच्या मानास पात्र झालेल्या या तरुण मनुष्याला आपण मान का देऊं नये ? बीन कसा वाजवावा हें शिकलेल्या मनुष्यानें तो कधींहि हातीं घेतला नाहीं तरी त्याला आपण जसे बीनकार म्हणतों, किंवा औषधोपचाराची माहिती असणाराला, प्रत्यक्ष अनुभवहि नसला तरी जसे आपण वैद्यराज म्हणतों, तसे हे गृहस्थ सैन्यावर छाप कशी ठेवावी हे शिकल्यामुळें आतां सेनानायक बनले आहेत. यांनां तसे बनविण्याला आपणांपैकीं कोणीहि मत देणार नाहीं हें मला ठाऊक आहे. युद्धकलेची पूर्ण माहिती झाल्यावांचून कोणींहि या जागेकरितां आपली निवड करून घेणें व्यर्थ आहे. कारण, वैद्यशाळेंत नुसता अभ्यास करून पदव्या मिळविल्यानें कोणीहि जसा उत्तम वैद्य ठरत नाहीं, तसा सेनानायकाचे जागीं निवड व्हावी म्हणून झटणारा कोणीहि खरा सेनानी होऊं शकत नाहीं."

पुढें त्या तरुण मनुष्याकडे वळून साक्रेटीस म्हणतो "बरें, हें पहा, आमच्यापैकीं कोणाला तुमच्या सैन्यांतील एकाद्या टोळीवर अम्मल करण्याची वेळ आली, तर आम्हीं अगदीं अडाणी नसावें म्हणून कृपाकरून तुमच्या गुरुजींनीं तुम्हाला प्रथम काय शिकविलें. तें सांगा"

तो तरुण मनुष्य म्हणाला "प्रथम आणि मागाहून सारें एकच. कारण, लढत असतां, कूच करीत असतां, किंवा तळ दिला असतां सैन्यामध्यें व्यवस्था कशी राखावी, हेंच कायतें त्यांनीं मला शिकविलें."

साक्रेटीस म्हणाला "सेनाध्यक्षानें ज्या कांहीं दुसऱ्या शेंकडों गोष्टी केल्या पाहिजेत त्यांशीं ताडून पाहतां या कांहींच नाहींत. त्यानें लढाईची सर्व तयारी मोठ्या काळजीनें केली पाहिजे; आपल्या शिपा-यांनां अन्नाचा आणि दारुगोळ्यांचा चांगला पुरवठा केला पाहिजे;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो शोधक, मेहनती, उद्योगी, विचारी व तीक्ष्ण बुद्धीचा असला पाहिजे; त्याच्या आंगी दया आणि क्रूरता असे दोन्ही गुण असले पाहिजेत; तसेंच तो मोकळ्या आणि खोल मनाचा असला पाहिजे; आपलें राखून दुसऱ्याचें कसें घ्यावें हें त्याला ठाऊक असलें पाहिजे; तो खर्चिक आणि लुटालुट करणारा असला पाहिजे; त्याच्या आंगीं औदार्य असावें आणि लोभहि असावा; त्यानें सावध असलें पाहिजे आणि धाडसीहि असलें पाहिजे. आतां लढाईच्या प्रसंगीं सैन्याची व्यवस्था कशी राखावी याची माहिती त्याला असली पाहिजे, ही गोष्ट मला कबूल आहे. व्यवस्था आणि शिक्षण या दोन सैन्याच्या कामीं फार महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. जसें दगड, विटा, लांकडें, कौलें यांचा एकच खिचडा केलेला असला ह्मणजे इमारतीच्या कामीं त्याचा उपयोग होणें अशक्य, तसेंच वरील दोन गोष्टींवाचून सैन्याचा उपयोग होणें अशक्य आहे. परंतु इमारत बांधते वेळीं सर्व वस्तु जेथल्या तेथें असाव्या, पाया आणि आच्छादन हीं पाण्यानें न कुजणाऱ्या वस्तूंचीं पाहिजेत. ह्मणजे पाया दगडाचा आणि आच्छादन कौलांचें केलें असावें आणि लांकुड व विटा यांचा उपयोग योग्य ठिकाणीं ह्मणजे इमारतीच्या आंतल्या आंगास करावा, ह्मणजे आपणास आनंद देणारें असें घर तयार होतें."

साक्रेटीसाचें हे बोलणें संपलें नाहीं तोंच तो तरुण मनुष्य ह्मणाला "तुमच्या या उपमेच्या योगानें सेनानायकानें आणखीं काय केलें पाहिजे हें शिकल्याची मला आठवण झाली. त्यानें सैन्याच्या पहिल्या आणि शेवटच्या रांगेंत उत्तम शिपायांची योजना करावी, ह्मणजे पहिल्या रांगेंतलि शिपाई सैन्याला आपल्यामागें ओढतील आणि शेवटच्या रांगेंतले त्याला पुढें ढकलतील."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "तर त्यानें तुह्मांला चांगले वाईट शिपाई कसें ओळखावें हें शिकविलेंच असेल. नाहींतर तुमच्या या सांगण्याचा उपयोग काय? कारण तुमच्याजवळ बरेचसे रुपये देऊन त्यापैकीं खरे टेबलासभोंवतीं लावून खोटे मध्यें लावा असें तुह्माला सांगितलें, तर हें काम खरेखोटे रुपये ओळखण्याची माहिती असल्यावांचून तुह्माला कसें करितां येईल?"

तो तरुण मनुष्य ह्मणाला "खरोखर, तुह्मीं जें ह्मणतां तें कांहीं त्यानें मला शिकविलें नाहीं. आणि मला वाटतें चांगल्या वाईट शिपायांची निवड करावयाची ती आपली आपणच करावयाला शिकलें पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला "या बाबतींत सेनापतीनें कसें वागावें, हें आपण पाहूं. ज्या वेळेला पैशाची लूट करावयाची असेल त्या वेळीं त्यानें लोभी शिपाई पुढें ठेवावे, आणि ज्या वेळेस मोठा धोक्याचा प्रसंग असेल त्या वेळेस वैभवाची इच्छा करणारे महत्वाकांक्षी शिपाई पुढें ठेवावे, असें नाहीं का तुह्माला वाटत? आणि हे असे शिपाई योग्य वेळीं आपण होऊनच पुढें येत असल्यामुळें त्यांना ओळखण्याचीहि फारशी भानगड नसते. बरें, काय हो, तुमच्या शिक्षकानें तुह्माला निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळे हुकूम कसे सोडावे याविषयीं कांहीं सांगितलें आहे काय?"

तो ह्मणाला "असें कांहीं त्यानें मला शिकविलें नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग तुह्मी आधीं त्याच्याकडे जा. पैसे उपटणें हाच जर त्याचा धंदा नसेल तर तुमचे पैसे घेऊन तुह्माला कांहीं न शिकवितां परत पाठविण्याबद्दल त्याला शरम वाटेल. याबद्दलची माहिती त्याला असल्यास तो ती तुह्मांला सांगेल; निदान तुमचे पैसे तरी तो तुह्माला परत देईल!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चांगला राजा कोणाला ह्मणावें.

साक्रेटीस अथेनियन लोकांनीं नुकत्याच निवडलेल्या सेनापतीला ह्मणाला "होमरने ॲगमेमनानला धनगराची उपमा कां बरें दिली आहे? धनगर जसा आपलीं मेंढरें चांगल्या रीतीनें असावीं, त्यांनां कांहीं कमी पडूं नये ह्मणून त्यांची काळजी घेतो, तशी काळजी सेनाध्यक्षानें आपल्या शिपायांची घेतली पाहिजे, व राजानें आपल्या प्रजेची घेतली पाहिजे. सेनापतीनें आपल्या शिपायांस चांगल्या स्थितींत राखिलें पाहिजे. अन्नापाण्याची कमतरता त्यांनां पडूं देतां कामा नये, आणि आपल्या शत्रूंनां जिंकून सुखानें नांदावें ह्मणून त्यांनीं हातीं धरलेली शस्त्रें योग्य काम बजावताहेत किंवा नाहीं हें पहावें. पोप ह्मणतो ॲगमेमनान हा उदार सेनापती आणि कृपाळू राजा होता. हे दोन्ही गुण राजाच्या आंगीं असणें मोठें भूषणावह आहे. स्वतः धैर्यानें लढून शौर्याचे तडाके गाजविल्यानेंच हें भूषण कधीं मिळत नाहीं. जो स्वतः धैर्यानें आणि शूरत्वानें लढून आपल्या शिपायांच्या आंगांत लढाईचें वारें भरवील, आणि त्यांच्याकडून आपल्या सारखींच धीराचीं आणि मर्दुमकीचीं कामें करवील तोच उदार सेनापती. दयाळु राजा ह्मणवून घेण्याला आपस्वार्थीपणा उपयोगाचा नाहीं. ज्या राजाच्या राज्यांत जिकडेतिकडे समृद्धी आणि सुख भरलेलें दिसतें, तोच कृपाळू राजा. राजाची निवड, त्यानें आपल्या स्वतःच्याच पोळीवर तूप ओढावें ह्मणून कोणी करीत नाहीं; तर तो, ज्यांनीं त्याला निवडलें त्यांनां सुख देईल, ह्मणूनच करितात. लोक शांततेसाठीं लढतात आणि हा आपला हेतु शेवटास नेण्याकरितां आपणांस पुढारी पाहिजे, ह्मणून कोणीतरी सेनापति निवडतात. ह्मणून सेना-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पतीनें याचकारितां आपणास त्या पदवीस चढविणाऱ्या लोकांच्या कल्याणासाठीं होईल तितका प्रयत्न केला पाहिजे. तो साधला ह्मणजे झालें त्याचें काम. त्याचें सर्व वैभव काय तें हेंच! याच्या उलट त्याच्या वर्त्तनानें जर त्याला निवडून देणारांचें अकल्याण झालें तर त्याच्या सारखी फजीती नाहीं."

या संभाषणावरून, जो राजा आपले प्रजेला सुख देतो, तोच चांगला राजा, असें साक्रेटिसाचें मत होतें असें दिसतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घोडेस्वारांच्या मुख्याचें कर्तव्य.

एकदां साक्रेटिसाची व घोडेस्वाराच्या मुख्याची गांठ पडली असतां साक्रेटीस त्याला ह्मणतो "हें काम पत्करण्याचा तुमचा मुख्य हेतु काय बरें, आपलें नांव सर्वत्र प्रसिद्ध व्हावें असा तर खास नसेल? कारण, वेड लागलेल्या लोकांचेंच नांव सर्वांत अधिक प्रसिद्ध असतें. तर मग हें काम पत्करण्यांत काय बरें तुमचा उद्देश आहे? मला वाटतें, स्वारांच्या पलटणींत असलेले घोटाळे मोडून त्यांच्या उपयोगाची वेळ आली असतां आपल्या हातून देशाची कांहीं तरी चांगली कामगिरी व्हावी, ह्मणून त्या पलटणी सुव्यवस्थित करण्याकरितां तुह्मीं ही जागा पत्करिली असावी, कां असेंच ना?"

तो ह्मणाला "होय, याचकरितां ही कामगिरी पत्करिली."

साक्रेटीस ह्मणाला "वा फार चांगलें. तुमच्या हातून जर हें एवढें काम होईल तर आणखी काय पाहिजे? पण काय हो, हें काम ह्मटलें ह्मणजे तुम्हांला घोड्यावर आणि त्यावर बसणाऱ्या शिपायांवर नेहमी चांगली देखरेख ठेवावी लागत असेल, नाहीं?"

तो म्हणाला "हो, हो! अलबत! ती तर ठेवलीच पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला "तुह्मी चांगले घोडे मिळावे ह्मणून काय तजवीज करतां?"

तो ह्मणाला "तें पाहण्याचें माझें काम नाहीं. प्रत्येक स्वाराने ती आपली तजवीज आपण पहावी."

साक्रेटीस ह्मणाला "असें असल्यावर जर त्यांनीं लंगडे, पांगळे, रोडके, अशक्त, खोडकर आणि अडेल घोडे आणले आणि त्यामुळें जर ते सर्वांच्या मागें राहूं लागले, तर मग आपण काय कराल? असल्या स्वारांकडून आपल्या कोणत्या कामगिरी बजावल्या जातील? आणि देशाला आपला काय उपयोग होईल?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घोडेस्वारांच्या मुख्याचें कर्तव्य.

तो ह्मणाला " साक्रेटीसबुवा, आपलें ह्मणणें अगदीं बरोबर आहे. यापुढें मी सैन्यांतील घोड्यावर उत्तम प्रकारची देखरेख ठेवीत जाईन."

साक्रेटीस ह्मणाला " आणि स्वारांवर? त्यांच्यावर नाहीं का तुह्मी नजर ठेवणार?"

तो म्हणाला " हो, हो! नाहीं कशी? त्यांच्यावरहि ठेवीनच!"

साक्रेटीस म्हणाला " तर मग, प्रथम तुम्हीं आपल्या स्वारांनां घोड्यावर बसण्याच्या कामांत अगदीं पटाईत केलें पाहिजे, आणि घोड्यावरून खालीं पडण्याची पाळी आली तर धांवत जाऊन घोडा कसा धरावा हेंहि तुह्मीं त्यांना शिकविलें पाहिजें. तुह्मीं कांहीं दिवस हिकडे तर कांहीं दिवस तिकडे अशा निरनिराळ्या ठिकाणीं आणि विशेषतः जशा प्रकारच्या प्रदेशांत आपले शत्रु आहेत, अशा प्रकारच्या ठिकाणीं त्यांची कवाईत घेऊन त्यांनां मैदानांत काय, किंवा डोंगरांत काय, कोठेंहि लढण्याचा प्रसंग आला तरी सारख्याच हिमतीनें आणि जोरानें घोडे चालविणारे स्वार बनविले पाहिजेत. कारण, आह्मीं आपल्या स्वारांनां मैदानांत कवाईत शिकविली आहे, करितां लढणें असेल तर मैदानांत येऊन लढा, असा निरोप आपणाला आपल्या शत्रूला पाठवितां येणार नाहीं. आणि आपण जरी असा निरोप पाठविला, तरी शत्रू त्याला जुमानणार नाहीं. तुह्मीं त्यांनां भाले मारण्यांत पटाईत केलें पाहिजे, आणि त्यांनीं शूर बनावें अशी तुमची इच्छा असेल तर त्यांच्या मनांत सन्मान मिळविण्याची उत्कट इच्छा तुह्मीं उत्पन्न केली पाहिजे, आणि शत्रूचें नांव ऐकतांच त्यांच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाईल असें केलें पाहिजे."

तो ह्मणाला " या कामांत मी अगदीं झटून मेहनत करीन."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला " बरें तुह्मीं आपल्या सैनिकांनां आज्ञाधारक बनविलें आहे काय ? तसें नसेल तर त्यांचा तुह्मांला कांहींचाहि उपयोग होणार नाहीं. "

तो ह्मणाला " तें सर्व खरें, पण त्यांच्या अंगीं आज्ञाधारकपणा आणण्याला काय केलें पाहिजे ! तें कशानें आज्ञाधारक बनतील. "

साक्रेटीस ह्मणाला " एकाद्याच्या अंगांत प्राविण्य आहे असें आढळून आलें ह्मणजे लोक त्याचे अनुयायी बनतात, आणि त्याच्या सांगण्याप्रमाणें वागूं लागतात, हें तुह्माला ठाऊक नाहीं का ? आजारीपणांत आपण प्रवीण वैद्याच्या धोरणानें वागतों; गलबतावर असतांना उत्तम नावाड्याच्या कह्यांत राहतों; आणि शेतकीच्या कामांत अनुभविक शेतकऱ्याच्या सल्ल्यानें चालतों. "

तो ह्मणाला " हें तुमचें सर्व बोलणें मला मान्य आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "झालें तर मग.असें जर आहे तर घोडेस्वारहि ज्याला घोड्याची उत्तम परीक्षा असून जो घोड्यावर बसण्यांत पुरा निष्णांत असेल त्याच्या धोरणानें कां वागणार नाहींत ? "

तो ह्मणाला " मी आपली तशी योग्यता दाखविली ह्मणजे पुरे आहे ना ? तितक्यानेंच तें सर्व आज्ञाधारक बनतील, असें तुह्माला वाटतें ना ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "होय, मला तसें वाटतें. ह्यांत काय संशय ! मात्र तुमची आज्ञा पाळण्यांत आपल्या जीवाचें आणि शत्रुचें संरक्षण आहे, अशी तुम्हीं त्यांची खात्री करून दिली पाहिजे."

तो ह्मणाला " काय खात्री ! मी त्यांची खात्री ती कशी करून देणार ? "

साक्रेटीस ह्मणाला " वा हें काम तर फारच सोपें आहे. व्यसनी झाल्यापासून हित आहे कीं निर्व्यसनी राहिल्यानें हित आहे,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हें समजावून सांगण्याचें काम जितकें सोपें आहे तितकेंच वरील गोष्टी संबंधानें खात्री करून देण्याचेंहि काम सोपें आहे. ”

तो ह्मणाला “ तर मग सेनाध्यक्षानें काय वक्तृत्वकलेचाहि अभ्यास करावा, असें तुमचें ह्मणणें ? ”

साक्रेटीस ह्मणाला “होय. एक शब्दहि न बोलतां सेनापति आपलें काम बजावील, अशी तुमची कल्पना आहे, कीं काय ? आपल्या आयुष्यक्रमांत अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान भाषेच्या द्वारें आपण संपादन करितों. भाषेवांचून कोणतेंहि उत्तम ज्ञान आपणाला होणें शक्य नाहीं. भाषण हा एक शिक्षण देण्याचा सर्वांत उत्कृष्ट मार्ग आहे. शास्त्रीयज्ञानांत प्रवीण असलेले लोक बोलूं लागले असतां ऐकणारी मंडळी मोठ्या आनंदानें टाळ्या वाजवून त्यांचा जयजयकार करिते. सर्व ग्रीस देशांत कोणत्याहि प्रसंगीं अथेन्सचे लोक सर्वांत पुढें सरसावलेले दृष्टीस पडतात, आणि तेथल्या तरुण मंडळीसारखी होतकरू मंडळी दुसऱ्या देशांत पहावयास सांपडत नाहीं, ही गोष्ट कधीं तुह्मीं लक्षांत आणली आहे काय ? फार लांब कशाला ? उदाहरणार्थ एक गाणाऱ्या मुलांचा मेळाच कां ध्याना ? उत्सावप्रसंगीं अपोलाच्या देवळांत निरनिराळ्या शहरांहून अनेक मेळे येतात; परंतु अथेन्सच्या संगीत मेळ्या सारखा एक तरी मेळा तुह्मांला तेथें आढळतो काय ? याचें कारण काय ? अथेन्सच्या मुलांचें आवाज, इतर शहरांच्या मुलांपेक्षां उत्तम नाहींत, आणि त्यांचीं शरिरें सुंदर आणि बांधेसुत नाहींत. मग असें कां होतें ? याचें कारण फक्त एकच आहे, आणि तें अथेन्सच्या लोकांची सन्मान मिळविण्याविषयींची अत्युत्कट इच्छा हेंच होय. या सन्मानेच्छेमुळेंच लोक चांगली कृत्यें करण्याला प्रवृत्त होतात. आपल्या घोडेस्वारांची आपण योग्य काळजी घेतली,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि आपलीं हत्यारें आणि घोडे जय्यत राखण्यांत, कवाइतीमध्यें प्राविण्य संपादन करण्यांत, आणि लढाईचे प्रसंगीं शौर्यानें तडाखे गाजविण्यांतच खरें वैभव आणि कीर्ति आहे अशी त्यांची खात्री करून दिली, तर ते इतर राष्ट्रांतील स्वारांच्या पलटणीवर सहजच ताण करतील."

तो ह्मणाला "होय मलाहि असें वाटतें."

साक्रेटीस ह्मणाला "जा तर, आणि आपल्या सैनिकांवर चांगली देखरेख ठेवा, आणि स्वदेशाची थोडी तरी सेवा आपल्या हातून घडावी अशी तुमची इच्छा असेल तर तुमचे सैनिक तुमच्या प्रथम चांगले उपयोगी पडतील असें करा."

तो ह्मणाला "साक्रेटीसबुवा, तुमचा उपदेश फार चांगला आहे, आणि त्याप्रमाणें वागण्याची माझी तयारी आहे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वतःच्या संसारांत दक्ष असणारा मनुष्य प्रसंगीं योग्य सेनापति होऊं शकेल.

निवडणुकीहून परत येत असतां साक्रेटीसानें निकोम्या किडस यास विचारिलें "सेनापतिच्या जागीं कोणाची निवड झाली?"

निकोम्या किडस ह्मणाला "काय सांगू हो, मीं आपलें सर्व आयुष्य लढाईच्या कामांत घालविलें असतां, व दारावर ह्डेल हप करणाऱ्या यःकश्चित् शिपायापासून कॅपटन, कर्नल वगैरे मोठमोठ्या हुद्याच्या कामगिऱ्या मी बजावल्या असतां, हें पहा (आपल्या छातीवर असलेले जखमांचें वण साक्रेटीसास दाखवून) माझ्या या सर्व आंगभर लढाईत झालेल्या जखमांचे वण ढळढळीत दिसत असतांहि शेवटीं त्यांनीं ऍन्टिस्थेनिसचीच नेमणूक त्या जाग्यावर केली! काय त्याची स्थिति! बिचाऱ्यानें लढाईचें मैदान देखील पाहिलें नसेल, पैसा मिळविण्यामध्यें मात्र पक्का मारवाडी आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "वः, मग काय पाहिजे! तो सैन्याला पुष्कळ पगार देईल."

निकोम्या किडस ह्मणाला "अहो, दुकानदार देखील याच्या सारखा पैसा मिळवील, ह्मणून का त्याला सेनापति नेमावा?"

साक्रेटीस ह्मणाला "त्याचा एक गुण कोठें तुह्मीं ध्यानांत आणिला आहे? त्याला मानाची फार आवड आहे. जें काम हातीं घ्यावयाचें त्यांत सर्वांवर ताण करून कीर्ति मिळवावयाची! हा त्याचा गुण सेनापतीच्या अंगीं अवश्य पाहिजे. नाटकाच्या प्रयोगांत त्यानें किती वेळां बक्षिस मिळविलें आहे बरें?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निकोम्या किडस ह्मणाला "सूत्रधार होऊन नाटकपात्रांवर हुकमत चालविणें, आणि सेनापति होऊन सैन्याला हुकूम सोडणें, यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे."

साक्रेटीस म्हणाला "नाट्य किंवा संगीत याचें स्वतःस ज्ञान नसतां त्यानें या दोहोंत चांगले निपूण असे लोक जमवून मोठी कीर्ति संपादन केली."

निकोम्या किडस म्हणाला "मग त्याप्रमाणेंच तो आपणांकरतां हुकूम सोडणारे आणि आपल्या जागीं लढणारे लोक जमवून कीर्ति मिळविणार, असें कां तुम्ही म्हणतां?"

साक्रेटीस म्हणाला "हो, याला काय हरकत आहे! या कामांत कुशल लढवय्ये आणि सल्लागार लोक त्यानें मिळविल्यास नाटकाप्रमाणेंच युद्धांतहि त्याला कां यश मिळूं नये? केवळ आपल्यामंडळीची वाहवा व्हावी म्हणून भपका दाखवून लोकांनां तल्लीन करण्यासाठीं नाटकाच्या कामांत पैसे खर्च करण्यापेक्षां तो शत्रूचा पराभव करून आपल्या राष्ट्राचा मान आणि कीर्ति वाढविण्याकरतां आधिक उत्सुकतेनें पुष्कळ पैसे खर्च करील."

निकोम्या किडस म्हणाला "तर काय असा सिद्धांत काढावयाचा कीं, ज्याला नाटक कसें करावें हें समजतें, त्याला सैन्य कसें वागवावें हेंहि कळतें."

साक्रेटीस म्हणाला "नाहीं, तसें नाहीं. सिद्धांत असा काढावयाचा, कीं, आपला हेतु शेवटास नेण्याकरितां कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, व त्या गोष्टी कशा संपादन करावयाच्या, हें ज्याला कळतें त्याला नाटक करावयाचें असो, राज्य चालवावयाचे असो, सैन्यव्यवस्था पहावयाची असो, किंवा संसाराचें गाडें हाकावयाचें असो कांहींहि असले तरी अपयश येत नाहीं."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
संसारांत दक्ष असणारा मनुष्य सेनापति होऊं शकेल.

निकोम्या किडस ह्मणाला "साक्रेटीस, तुह्मी तरी निदान, काटकसरी मनुष्य उत्तम सेनापति होऊं शकेल असें प्रतिपादन कराल, असें मला वाटलें नव्हतें !"

साक्रेटीस ह्मणाला "या दोन निरनिराळ्या भासणाऱ्या गुणांचा संबंध कसा आहे, तो आपण पाहूं. दोघांनींहि आपल्या हाताखालचे लोकांस आज्ञाधारक बनविलें पाहिजे, कीं नाहीं ? तसेंच आपल्या ताब्यांतील माणसांपैकीं जो ज्या कामाला योग्य असेल त्याला तें काम सांगितलें पाहिजे कीं नाहीं ? जे चुकतील त्यांनां शासन, आणि जे उत्तम तऱ्हेनें आपलें काम बजावतील त्यांनां बक्षीस देणें, हें दोघांचेंहि कर्तव्य आहे कीं नाहीं ? आपल्या हाताखालचे लोक आपणांस चाहतील अशा प्रकारची वागणूक त्यांनीं ठेविली पाहिजे कीं नाहीं ? प्रसंगीं उपयोगीं पडण्यासाठीं त्यानें आपला मित्रवर्ग चांगला राखला पाहिजे कीं, नाहीं ? आपलें असलेलें कसें संभाळावें व न दमतां मोठ्या तत्परतेनें आपलें कर्तव्य कसें बजावावें, हें त्या दोघांसहि समजणें अवश्य आहे कीं नाहीं ?"

निकोम्या किडस ह्मणाला "तुह्मी ह्मणतां त्या सर्व गोष्टी दोघांनांहि समजल्या पाहिजेत, हें खरें. तथापि लढण्याचें वेळीं दोघांचीं कामें सारखीं नाहींत."

साक्रेटीस ह्मणाला "कां बरें, असें कां ह्मणतां ? दोघांनांहि आपल्या शत्रूंचा पराभव करण्यांत फायदा आहेना ?"

निकोम्या किडस ह्मणाला "होय, तें खरें; पण लढालढीचा प्रसंग आला असतां काटकसरी मनुष्य काय करणार ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "तेथेंच तर सारी खुबी आहे! शत्रूचा पराभव करण्यांत आपला सर्वस्वी फायदा, आणि आपला पराभव होण्यांत सर्वस्वी नुकसान आहे, अशी काटकसरी मनुष्याची खात्री झाली, ह्मणजे शत्रूचा पराभव करून कीर्ति संपादण्याकरितां जी लागेल ती तयारी तो करील.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या सैन्यांत सर्व यथास्थित आहे, आणि यश मिळण्याचा पुष्कळ संभव आहे, अशी खात्री होतांच तो शत्रूंशीं लढाई देईल, आणि कांहीं कमतरता असेल तर तसें करण्याचें टाळील. निकोम्याकीडस ! पाहिलीस काटकसर कशी उपयोगी आहे ती ? म्हणून तिचा धिःकार करूं नको. एकाद्या कुटुंबांत आणि राष्ट्रांत फरक कायतो लहानमोठेपणाचाच. बाकीच्या गोष्टींत दोहोंमध्यें पुष्कळच साम्य आहे. काटकसर आणि राजकीय धोरण हे दोनहि गुण पुष्कळ वेळां एकाच व्यक्तींत आढळतात, आणि ज्यांना मोठे लोक आपला खासगी कारभार सांगतात ते लोकच राष्ट्राचीं जडजोखिमाचीं कामें चांगल्या प्रकारें शेवटास नेतात. अशा लायक माणसांचा उपयोग करणाऱ्या व्यक्ती आणि राष्ट्रेंच यश पावतात, आणि याच्या उलट आचरण करणारीं माणसें आणि राष्ट्रें नष्ट होतात."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथेन्सनें आपलें गतवैभव कसें मिळवावें.

महाप्रतापि पेरिक्लिस याच्या मुलाची आणि साक्रेटिसाची गांठ पडल्यानंतर साक्रेटीस त्याला ह्मणतो " तुह्मी जर सैन्याचा पुढाकार आपणाकडे घ्याल, तर मला वाटतें अथेन्सला पहिल्यापेक्षां अधिक यश आणि वैभव मिळेल."

पेरिक्लिस ह्मणाला " मला या गोष्टीचा फार आनंद आहे; परंतु ती घडणेंच थोडें अवघड दिसतें."

साक्रेटीस ह्मणाला " आपण आतांच या गोष्टीचा शाहनिशा करूं. बिओशिअन्स अथेनियन्सपैक्षां अधिक नाहींत हें तर खरें ? तसेंच, ते आमच्यापेक्षां अधिक शूर किंवा मजबूतहि नाहींत, ही गोष्ट तुह्माला मान्यच आहे. बरें आतां आमच्यापेक्षां त्यांची एकी तरी अधिक आहे का ?"

पेरिक्लिस ह्मणतो " छे, छे! ती तर मुळींच नाहीं. कारण थीबन्स बीओशिअन्सवर फार जुलूम करितात, ह्मणून त्यांचीं मनें एकमेकाविषयीं अत्यंत कलुषित आहेत. तसा प्रकार आह्मांमध्यें मुळींच नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "तसें असेल कदाचित् ; परंतु बीओशिअन्स हे फार महत्वाकांक्षी आणि उपकारशील आहेत. आणि याच गुणांनीं मनुष्याचें काय किंवा देशाचें काय वैभव वृद्धींगत होतें."

पेरिक्लिस ह्मणाला "परंतु या गुणांत अथेनियन्स देखील कांहीं त्यांनां हार जाणार नाहींत."

साक्रेटीस ह्मणाला " आह्मां अथेनियन लोकांच्या पूर्वजांनीं जितकीं मोठमोठीं पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं आहेत तितकीं कोणत्याहि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राष्ट्रांतील लोकांनीं केलीं नसतील; आणि याच पराक्रमाच्या कथा ऐकून आज आमचे बाहू स्फुरण पावतात, आणि आह्मांमध्यें शौर्याचा आणि सद्गुणांचा प्रादुर्भाव होतो."

पेरिक्लिस ह्मणाला "इतकें असून आज आमची ही किती शोचनीय स्थिति झाली आहे! एकदोन ठिकाणीं पराभव होताच आमच्या भूमातेच्या वैभावानें इतकी खोल बुडी मारिली, आणि बिओशिअन्सच्या धाष्टर्यानें एवढी उसळ खाल्ली, कीं, जे विऑशिअन्स आपल्या स्वतःच्या देशांत असतांहि कित्येक राष्ट्रांच्या मदतीवांचून अथेनियन्सच्या नुसत्या तोंडाकडे पहावयास कचरत, तेच आज केवळ आपल्या स्वतःच्या हिमतीवर अथेनियन्स लोकांनां भीति घालूं लागले, आणि जे अथेनियन्स अनाश्रित बिओशिअन्स लोकांनां काळासारखे वाटत होते तेच आतां त्यांच्या तरवारीला अत्यंत भिऊ लागले आहेत."

साक्रेटीस ह्मणाला "मला वाटतें, राजकर्त्यानें तर या गोष्टीबद्दल फार समाधान मानलें पाहिजे. कारण, भीतीमुळें गांगरलेले निराधार प्रजाजन फार सावध, आज्ञाधारक, आणि नम्र होतात; आणि पाठबळ व धैर्य असलें ह्मणजे ते निःकाळजी, चैनी आणि स्वेच्छाचारी बनतात. समुद्रांतून प्रवास करणाऱ्या लोकांच्या स्थितीकडे जर तुह्मी पहाल तर ही गोष्ट तुमच्या चांगलीच लक्ष्यांत येईल. तेव्हां त्यांनां कशाचीच भीति नसते. तेव्हां गलबतावर जिकडेतिकडे सगळा घोटाळा आणि अव्यवस्थाच दिसते, आणि जेव्हां त्यांनां चांच्यांच्या हल्ल्याची अथवा वादळाची भीति असते, तेव्हां ते कप्तानाच्या आज्ञेप्रमाणें चालतात; इतकेंच नव्हे, तर अगदीं स्तब्ध राहून त्याच्या हुकमाची वाट पहात असतात, आणि फार सभ्यपणानें आणि व्यवस्थेनें वागतात."

पेरिक्लिस ह्मणाला "अथेनियन्स आज्ञाधारक आहेत असें आपण समजूं; परंतु असें झालें तरी त्यांच्यामध्यें आपल्या पूर्वजांच्या आंगचे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुण संपादन करून त्यांचें गतवैभव पुनः मिळविण्याची आणि त्या काळाप्रमाणें या कालांतहि सर्वत्र सुखाचा प्रसार करण्याची प्रबळ इच्छा कशी उत्पन्न करतां येईल?"

साक्रेटीस ह्मणाला "ते जर आज्ञाधारक बनले, तर त्यांनां सांगावें, 'बाबांनों! तुमच्या वाडवडिलांनीं तुह्मांकरितां जतन करून ठेवलेल्या मिळकतीचा उपयोग दुसरे घेत आहेत, त्यांचा सूड घेऊन आपल्या पूर्वजांची मिळकत आपल्या ताब्यांत घ्या,' ह्मणजे ते ती घेण्याचा प्रयत्न करूं लागतील; जर ते आपल्या उत्तेजनानें सद्गुणी बनले, तर आपण त्यांनां सांगावें कीं, 'फार प्राचीन काळापासून हें सर्व वैभव तुमच्या मालकीचें आहे. आणि हें जर तुह्मीं रक्षण कराल तर तुह्मीं सर्व राष्ट्रांनां भारी व्हाल. याचा विचार करा, आणि तुमचे पूर्वज सद्गुणाकरितां सर्व जगभर विख्यात होते तसे तुह्मीं व्हा.' मी त्यांनां युरीथियसचें स्मरण करावयास सांगेन. त्यांच्याकाळीं शेजारच्या राष्ट्रांशीं झालेल्या युद्धाची आठवण त्यांनां देईन आणि आपल्या पूर्वजांचें शौर्य आणि कीर्ति त्या वेळेच्या सर्व लढायांत कशी गाजत होती, हें त्यांच्या मनांत बिंबवीन; आणि तुह्मांला योग्य वाटत असेल तर मी त्यांनां असेंहि सांगेन, कीं, मित्र हो, आमच्या पराक्रमी पूर्वज महात्म्यांचे वंशज आतां नष्ट झाले. ते आपापसांत झगडले आणि त्यांनीं आपला नायनाट करून घेतला. काय ते महात्मे! त्यांनीं अत्यंत बलाढ्य अशा लॅसिडेमानियन्स लोकांशीं पाण्यांत आणि जमिनीवर लढून विजय संपादन केला. त्यांनां मी ह्मणेन, कीं, अहो, सगळया ग्रीस देशांत जरी उलाढाली झाल्या, तरी अथेन्सच्या लोकांनीं शेवटपर्यंत टिकाव काढून आपला प्रांत सोडला नाहीं, आणि आपसांतील तंटे तोडण्याकरितां इतर ग्रीक लोकांनीं त्यांनां मध्यस्थ नेमिलें व गांजलेल्या लोकांनीं त्यांचा आश्रय केला."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पेरिक्लिस ह्मणाला " या सर्व गोष्टींचा विचार केला ह्मणजे आमचा एवढा ऱ्हास कसा झाला याबद्दल आश्चर्य वाटतें."

साक्रेटीस ह्मणाला " शत्रूशीं टक्कर देण्याची बरीच सामुग्री ज्यांच्याजवळ असते ते लोक बहुधा निःकाळजीपणानें वागून शेवटीं भागुबाई बनतात.आमच्या अथेन्सची अवस्था अशीच झाली. सर्व ग्रीस देशांत आपली सरशी आहे, असें पाहतांच तेथील आमचे लोक निष्काळजी बनले. त्यांच्यांत आळस शिरला, आणि त्यांचा ऱ्हास झाला."

पेरिक्लिस ह्मणाला "आतां हें गतवैभव मिळविण्याचा कांहीं मार्ग असल्यास सांगा. तें मिळविण्याला त्यांनीं काय करावें?"

साक्रेटीस ह्मणाला " त्यांनीं दुसरें कांहीं करूं नये. फक्त आपले पूर्वज कोणत्या रीतीनें वागत, त्यांचा नित्यक्रम काय असे, वगैरे गोष्टींची नीट माहिती करून घेऊन त्याप्रमाणें वागावें, ह्मणजे झालें. त्यांचें गतवैभव त्यांच्यापुढें अगदीं हात जोडून उभें राहील, हें जर त्यांना अवघड वाटत असेल तर त्यांनीं सध्या उर्जितावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांकडे पाहावें, आणि त्यांच्याप्रमाणें वागावें. ह्मणजे अगदीं सहजच त्यांस त्यांच्यापेक्षां चांगलें जरी नाहीं तरी निदान त्यांच्याबरोबरीचें होतां येईल."

पेरिक्लीस ह्मणाला " साक्रेटीसबुवा, सद्गुण किंवा धर्म ज्यास ह्मणतात तो आमच्यापासून अगदीं दूर निघून गेला आहे, असें तुमचें मत आहे, असें वाटतें; आणि खरोखरच वडिलांचा अपमान करण्याचें सोडून स्पार्टन लोकांप्रमाणें अथेनियन्स जेव्हां वृद्धांस मान देऊं लागतील, मल्लविद्येचा धिःकार करावयाचें सोडून आपल्या राष्ट्रांतील मर्दुमकीचे खेळ खेळूं लागतील, न्यायाधिशांस तुच्छ न मानतां त्यांच्या आज्ञा शिरसा वंद्य करतील, एकमेकांविषयीं गैर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समज करून घेऊन इतर लोकांपेक्षां आपल्या लोकांचाच जास्त द्वेष करावयाचें बंद ठेवितील, व एकीनें वागूं लागतील, तरच त्यांनां पुनः आपलें गतवैभव प्राप्त होईल. खासगी आणि जाहिर सभांतून ते भांडतात, आणि एकमेकांवर फिर्यादी करितात. आपल्या शेजाऱ्यास मदत देऊन त्याचा व आपला उभयतांचाहि प्रामाणिकपणानें फायदा करून न घेतां त्याच्या नुकसानींत आपला फायदा आहे असें मानितात. न्यायाधिशांनां आपल्या स्वतःच्या हिता पलीकडे राजहित म्हणून कांहीं आहे, असें वाटत नाहीं, आणि म्हणून ते नेहमीं आपल्या अधिकाराच्या डौलांत असतात, व त्या जागेवर राहून आपला स्वतःचा फायदा करून घेतात, आणि म्हणूनच त्यांच्या कारभारांत अज्ञान आणि द्वेष या दोन दुर्गुणांची रेलचेल होते. व लोकांची आपसांत भांडणें लागतात. मला वाटतें कीं ही चूक शेवटीं इतक्या थराला जाऊन पोंचेल कीं मग ती सुधारण्याला उपाय राहणार नाहीं, आणि तिचे दुष्परिणाम राष्ट्राला भोगावे लागतील. ''

साक्रेटीस म्हणाला "अथेनियन्स लोकांचा हा रोग अगदीं असाध्य आहे, असें मात्र समजूं नका. ते समुद्रांत प्रवास करीत असतां किती चातुर्यानें आपलीं कामें करितात. आपल्या मुख्याच्या आज्ञेंत कसे वागतात, हें तुम्हांला माहितच आहे. चढाओढीनें बक्षिसें लाविलीं असतां पंचांचा निकाल ते मान्य करितात, आणि नाटकाच्या प्रयोगाच्या कामीं ते आपलाच हेका धरून वसत नाहींत. ''

पेरिक्लिज म्हणाला "हें सर्व मला चांगलें माहीत आहे, आणि म्हणूनच मला आश्चर्य वाटतें, कीं, तें तुम्ही म्हणतां त्या आणि तसल्याच दुसऱ्या प्रसंगी चांगले आज्ञाधारक असून सैनिक म्हणजे या आज्ञाधारक लोकांपैकीं अगदीं निवडक लोक असतां ते अशी दांडगाई कशी करितात. ''

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "ऐरिओपेगसच्या सीक्रेटसंबंघानें तुमचें काय ह्मणणें आहे? त्यांतले लोक काय वाईट आहेत? आमचे न्यायाधीशहि कांहीं वाईट नाहींत. त्यांच्या इतका शहाणपणा, कायद्याचें ज्ञान, निःपक्षपातीपणा आणि न्यायदृष्टि क्वचितच सांपडेल. असें नाहीं का तुह्मांला वाटत."

पेरिक्लिस ह्मणाला "होय, त्याबद्दल मला मुळींच शंका नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "झालें तर मग. असें आहे तर आथेनियन्स-संबंधानें तुह्मांला निराश होण्याचें मुळींच कारण नाहीं. ते सहज सुधारतील."

पेरिक्लिस ह्मणाला "त्यांचें जें कांहीं बिघडतें आहे तें लढाई-संबंधानेंच! त्या कामांत त्यांनां योग्य वळण लाविलें पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला "कदाचित् तसें असेल; परंतु तो दोष सैनि-कांचा नसून त्याच्यावरील अधिकाऱ्यांचा आहे, असें मला वाटतें. त्यांनांच आपण आपलें कर्तव्य कसें करावें हें समजत नाहीं. वाज-ंत्र्याच्या तोफा, नाटकांची मंडळी, तमाशा किंवा तालीमखाना यांचें मुख्यत्व पत्करणारा त्या त्या कामांत वाकबगार असावा लागतो, व त्याला ती कला आपण कशी शिकलों याविषयींची हकीकत कोणीं विचारली असतां साद्यंत सांगता यावी लागते. हें ज्यांच्या हातून होत नाहीं त्यानें पुढारी ह्मणवून घेऊं नये. आपल्या सेनापतींचें असेंच आहे. त्यांनां त्यांच्या कामाची माहिती नसते, आणि आप-णांस लढाईत जी नामोशी येते ती त्यांच्याच शिक्षणाभावामुळें येते, असें मला ह्मणावें लागतें. तुह्मीं असल्या सेनापतींपैकीं नाहीं, हें मला माहित आहे. लढाईची कला शिकून तुह्मीं आपली पुष्कळ सुधारणा केली आहे, तसेंच तुह्मीं आपल्या सन्माननीय वडिलांच्या चरित्रांतून पुष्कळ गोष्टी काढून त्यांचा उत्तम अभ्यास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केला आहे, आणि सेनाध्यक्ष या नात्यानें आपणांमध्यें कांहीं उणेपणा राहूं नयेत ह्मणून तुह्मीं त्यांचें सतत मनन चालविलें आहे. तसेंच तुह्माला एकाद्या बाबतींत कांहीं संशय आला तर तुह्मीं त्या बाबतींत ज्याला चांगली माहिती आहे अशा मनुष्याची भेट घेऊन त्याचें आर्जव करून आपलें अज्ञान प्रांजलपणें त्याच्यापाशीं कबूल करून आणि त्याला कांहीं बक्षीस देऊन ती माहिती तुह्मी त्यापासून करून घेतां."

पेरिक्लिन ह्मणाला "हां हां, हें काय साक्रेटीस, तुह्मीं माझी विनाकारण स्तुती करितां ! माझ्मा अंगीं पुष्कळ दोष आहेत. या तुमच्या संभाषणानें तुह्मीं मला आपल्या कर्तव्याचें चांगलें ज्ञान करून दिलें आहे—"

यावर साक्रेटीस मध्येंच ह्मणाला " मी तुह्माला एक हिताची गोष्ट सांगतों. अथेन्स आणि बिओशिया यांच्यामध्यें जो उंच पर्वत आहे, त्यामधून एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जावयाचे जे रस्ते आहेत ते फार अरुंद आणि ओबडधोबड असे आहेत. हे पर्वत जर अथेनियन्स आपल्या ताब्यांत घेतील, तर बिओसियन्स लोकांच्या त्रासांपासून त्यांची पुष्कळ अंशीं सुटका होईल."

पेरिक्लिस ह्मणाला " तुमचा उपदेश अगदीं योग्य आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला " असें असेल तर त्या प्रमाणें वागण्यांत तुह्माला यश मिळालें तर तुमचा सन्मान होईल, आणि राष्ट्राचें हित होईल. आणि यदाकदाचित् यश नच मिळालें तर राष्ट्राचें अधिक नुकसान किंवा तुमचा अपमानहि होण्याची भीति नाहीं !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राज्य नकोसें झालें.

ग्लॉकन नांवाच्या आरिस्टनच्या मुलांच्या मनांत आपण राजा व्हावें, ही महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली; आणि तो पुरा वीस वर्षांचा झाला नाहीं तेव्हांपासूनच चार मंडळींत येऊन राज्य कारभाराच्या गप्पा मारूं लागला एकदोनदां तर त्याला भर दरबारांतून मोठ्या जुलमानें बाहेर काढून न्यावें लागलें. मंडळी चोहोंकडे त्याची चेष्टा करूं लागली. इष्ट, मित्र, आप्त सोयरे त्याला " बाबा ही काय वेडी कल्पना तुझ्या डोक्यांत घोळत आहे. ही सोडून दे, " वगैरे नाना प्रकारांनीं उपदेशाच्या गोष्टी सांगत, परंतु व्यर्थ! त्याची समजूत होईना. शेवटीं साक्रेटीसाची व त्याची गांठ पडली, आणि त्यानें कृपाळू होऊन त्याला राज्य नकोसें केलें. तो त्याच्याशीं मोठ्या नम्रस्वरानें बोलला आणि ह्मणूनच त्यानें साक्रेटीसाचें तें बोलणें ऐकून घेतलें.

साक्रेटीस ह्मणाला " मित्रा, तुझी इच्छा काय अथेन्सचें राज्य करावें अशी आहे ? "

ग्लॉकन ह्मणाला " होय. "

साक्रेटीस ह्मणाला "वाहवा, फार थोर इच्छा! इच्छेची मजल ती याच्या किती पुढें जाणार ? ही तुझी इच्छा पूर्ण झाली कीं, तुझ्यासारखा कोण आहे! तुला तुझ्या मित्रांना मदत करतां येईल, तुझ्या कुटुंबाला थोरपणा चढेल, तूं आपल्या देशाच्या मर्यादा वाढवशील, अथेन्समध्येंच काय पण सर्व ग्रीस देशांत किंवहुना त्याच्याहि पलीकडे असलेल्या रानटी लोकांच्या मुलखांतसुद्धां तुझें नांव गाजेल. सारांश, तूं जिकडे जाशील तिकडे तुला मान मिळून लोक तुझी वाहवा करतील. "

या स्तुतीनें ग्लॉकनचें मन मवाळलें आणि तो साक्रेटीसाचें भाषण फार लक्षपूर्वक ऐकूं लागला. साक्रेटीस त्याला पुढें ह्मणतो " मित्रा,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अशा प्रकारें आपला सन्मान व्हावा असें जर तुला वाटत असेल तर तूं राष्ट्राचे उपयोगीं पडलें पाहिजे, खरें कीं नाहीं ?"

ग्लॉकन म्हणाला " अलबत, तसें तर केलेंच पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला " तर मग तूं देशाची कोणती कामगिरी प्रथम बजावणार ?"

या प्रश्नाचें उत्तर काय द्यावें या विचारांत ग्लॉकन असतां साक्रेटीस पुढें ह्मणतो " आपला एकादा मित्र भाग्याला चढावा असें वाटत असलें ह्मणजे आपण प्रथम त्याची संपत्ति वाढविण्याचा प्रयत्न करितो. तसें आपला देश उर्जितावस्थेंस यावा असें जर तुह्माला वाटत असेल तर तुह्मी त्याची संपात्ति वाढविण्याचा प्रयत्न करा."

ग्लॉकन ह्मणाला " होय, तसें केलेंच पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला " देशाची संपत्ति वाढवावयाची ह्मणजे अर्थात् त्याचें उत्पन्न वाढवावयाचें, असेंच कीं नाहीं ?"

ग्लॉकन ह्मणाला " होय, असेंच."

साक्रेटीस ह्मणाला " तर मग आतां आपल्या या देशाच्या उत्पन्नाच्या बाबी कोणत्या, व एकंदर देशाचें उत्पन्न किती, तें सांगा पाहूं. तुह्मीं या गोष्टीचा चांगला अभ्यास केला असेल. कारण एका बाबीचें उत्पन्न न आलें तर तो तोटा दुसऱ्या कोणत्या बाबीनें भरून काढावा हें ठरविणें मग तुमचेंच काम होईल."

ग्लॉकन ह्मणाला " मीं या गोष्टीचा अभ्यास केला नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला. " आपल्या राष्ट्राच्या खर्चाविषयींचा तरी तुह्मीं विचार केला आहे काय ? तो तुह्मीं केलाच असेल. कारण देशसंपन्न करावयाचा ह्मणजे एक त्याचा फाजील खर्च कमी केला पाहिजे. मग कसें ? या गोष्टीचा तुह्मीं विचार केला आहेना ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्लॉकन ह्मणाला " छे हो, त्याहि गोष्टीचा मीं कांहीं विचार केला नाहीं. "

साक्रेटीस ह्मणाला " असें आहे, तर देश संपन्न करण्याच्या विचाराला तुह्मीं फांटा द्या. कारण, त्या कामांत जमाखर्चाचें अज्ञान बिलकूल उपयोगाचें नाहीं. "

ग्लॉकन ह्मणाला "राष्ट्राला सुसंपन्न करावयाचें ह्मणजे त्याच्या शत्रूंचा निःपात करावयाचा, ही गोष्ट तुह्मीं अगदींच विचारांत घेत नाहीं !"

साक्रेटीस ह्मणाला " खरें बोललास. पण तसें करण्याला आपण त्यांच्यापेक्षां बलाढ्य व्हावयास हवें, नाहींपेक्षां असेल तेंहि नाहींसें व्हावयाचें! अर्थात, लढाई सुरू करणारानें दोहोंकडची तयारी पाहिली पाहिजे. आपला पक्ष बळकट असेल तेव्हां बेधडक लढाई सुरू करावी; आणि तसें नसेल तेव्हां लढाई न करण्याबद्दल लोकांची मनें वळवावीं, खरें कीं नाहीं ! तर मग, आपलें जमिनीवर किती सैन्य आहे, आणि पाण्यावर किती आहे. तसेंच आपल्या शत्रूचें किती आहे, हें सांगा पाहूं."

ग्लॉकन ह्मणाला "हें असें एकाएकीं सांगता येणार नाहीं. "

साक्रेटीस ह्मणाला " तुमच्याजवळ जर या संबंधाची एकादी यादी केलेली असेल तर ती आणून दाखवा. मला ती वाचून फार समाधान होईल."

ग्लॉकन ह्मणाला " मीं नाहीं असली यादी केली. "

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग इतक्यांतच लढाई होण्याचा संभव नाहीं, असें दिसतें. कारण, लढाई हें कांहीं लहानसहान काम नाहीं. ते हातीं घ्यावयाचें ह्मणजे त्याचे कसकसे परिणाम होतील, याचा चांगला अंदाज पूर्वींच करून ठेवला पाहिजे. ग्लॉकन, तुह्मीं आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशाचें शत्रूपासून रक्षण कसें करावें याविषयीं विचार केला असेलच. किती शिबंदी असावी, किती नसावी, तसेंच प्रत्येक शिबंदींत किती लोक असावे, कोणत्या ठिकाणीं किती शिपाई जास्त ठेवले पाहिजेत, कोणते शिपाई चांगले असल्यामुळें चाकरींत ठेवून कोणांला त्यांच्या वाईटपणामुळें कमी केलें पाहिजे. या गोष्टी तुह्मी जाणतच असाल!"

ग्लॉकन ह्मणाला "सध्याची सर्वच शिबंदी कमी करून नवी ठेवावी, असें मला वाटतें. सध्याचे लोक देशसंरक्षणाच्या नांवाखालीं देशाची नुकसानी मात्र करीत आहेत."

साक्रेटीस ह्मणाला "सध्याचे सगळेच शिपाई कमी कराल तर नवे येणारे शिपाई आपल्या स्वतःच्या मताप्रमाणें वागून देशाचें नुकसान करितील. तें कांहीं नाहीं, आमची सध्यांची शिबंदी पार काढून टाकण्याइतकी वाईट आहे अशी तुमची खात्री आहे? तुह्मीं त्यांच्या ठिकाणावर जाऊन त्यांचा प्रत्यक्ष कांहीं अनुभव घेतला आहे काय?"

ग्लॉकन ह्मणाला "नाहीं, तसा कांहीं प्रत्यक्ष अनुभव घेतला नाहीं; परंतु ते इतके बिघडल्याची शंका येते."

साक्रेटीस ह्मणाला "अशा गोष्टींत नुसत्या संशयावर काम भागत नाहीं. आपली खातरीच करून घ्यावी. आणि एकदां खात्री झाली ह्मणजे मग हा प्रश्न ताबडतोब मंत्रीमंडळापुढें आणावा."

ग्लॉकन ह्मणाला "होय, असेंच करणे रास्त आहे, असें मला वाटतें."

साक्रेटीस ह्मणाला "मला वाटतें, रुप्याचें खाणींचें उत्पन्न आतां पहिल्यासारखें येत नाहीं. तेव्हां याचें कारण काय वगैरे शोध करण्याला तुह्मी खाणीवर गेलां असाल, नाहीं? छे, मला वाटतें तुह्मी तिकडे कधीं गेलाच नाहीं."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्लॉकन ह्मणाला " होय, गेलों नाहीं खरा !"

साक्रेटीस ह्मणाला ' तेथली हवा फार वाईट आहे असें ह्मणतात. आणि हेंच बहुधा तुमचें तिकडे न जाण्याचें कारण असेल ?'

ग्लॉकन ह्मणाला "साक्रेटीस महाराज, तुह्मीं माझी हांसत हांसत बरीच चालविली आहे ह्मणावयाची."

साक्रेटीस ह्मणाला " वर्षाचे अखेर अन्नाची कमतरता पडूं नये, आणि अवश्य तितकें धान्य बाहेरून वेळींच आणून ठेवितां यावें, म्हणून निदान आपल्या जमिनींत किती धान्य उत्पन्न होतें, तें आपल्या शहराला किती दिवस पुरतें, एक वर्षभर पुरण्याला किती तोटा येतो, वगैरे गोष्टी तुम्हीं पाहिल्याच असतील !"

ग्लॉकन म्हणाला " या सर्व गोष्टी काळजीपूर्वक करावयाच्या म्हणजे एक मोठाच उद्योग होणार !"

साक्रेटीस ह्मणाला "होय, असें होईल खरें; पण असें न केलें तर एकहि कुटुंब आपणास चालवितां येत नाहीं, असें होईल; आणि मग शहरांतील दहा हजार कुटुंबें आपणांस कशीं बरें चालवितां येतील? तुमच्या काकाच्या संसाराची अगदीं माती होत चालली आहे तो सुधारण्याचें तुह्मी कां पहात नाहीं! त्या संसाराची काळजी घ्या, त्यामध्यें आपला विश्वास आणि योग्यता दाखवा, आणि मग त्यापेक्षां अधीक महत्त्वाचें काम हातीं घ्या. एका साधारण मनुष्यास मदत करण्याचें काम तुमच्यानें होत नाहीं, तर सर्व समाजाला ती करण्याचें काम तुह्माला कसें झेंपणार? ज्या मनुष्याला मणाचें ओझें उचलत नाहीं, त्यानें खंडीच्या ओझ्यास आपली मान पुढें करावी काय ?"

ग्लॉकन ह्मणाला "माझे काका जर माझ्या मतानें वागते तर मीं त्यांना चांगली मदत केली असती."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला ''अहो, तुम्हाला तुमच्या काकासारख्या एका मनुष्याचें मन आपल्या बाजूस वळवितां येत नाहीं, तर तुम्ही अथेन्ससारख्या क्षणिकबुद्धी राष्ट्राचें मन आपल्या बाजूस कसें वळवाल? ग्लाकन! बाबा, नीट विचार कर, विचार कर! भलतीच इच्छा धरूं नको, नाहीं तर लोक तुझा तिरस्कार करतील. ज्या गोष्टी आपणांस कळत नाहींत त्या करणें, किंबहुना त्यांच्याविषयीं नुसतें बोलणें देखील किती घातक आहे, आणि असें करणाऱ्या फाजील धाडसी लोकांची किती फजेती उडते, हें ध्यानांत आण. तूं तरी अशा माणसांची वहावा करशील कीं त्यांनां दोष देशील! जगांतील इतरलोक तरी त्याला काय म्हणतील? आतां याच्या उलट ज्याला आपण काय बोलतों काय करतों हें बरोबर कळतें, त्याची वहावा होऊन लोक त्याला शाबासकी देतात, आणि ज्याला हें कळत नाहीं त्याची जिकडे तिकडे नाचक्की होते. आतां मान मिळविण्याची जर तुमची इच्छा असेल तर ती योग्यता अंगीं आणा. अशी योग्यता आणल्यानंतर जर तुह्मी या देशाच्या राज्य कारभारांत शिरण्याचें मनांत आणाल, तर तुम्हाला खात्रीनें यश मिळेल.''

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राज्य हवेंसें झालें.

स्वदेशाचें हित कशांत आहे हें साक्रेटीस अगदीं डोळ्यांत तेल घालून पहात असे, आणि आपलें भाषण ज्याच्याशीं होईल त्याचें थोडेंतरी कल्याण व्हावें अशी त्याची बळकट इच्छा असे. सार्वजनिक काम आंगावर घेणाऱ्या माणसाच्या आंगीं त्या कामास लागणारी योग्यता नाहीं असें पाहतांच साक्रेटीस त्याची भेट घेऊन त्याला त्या कामापासून परावृत्त करी, आणि भिडस्त व आपणा स्वतःविषयीं विशेष खात्री न बाळगणाऱ्या परंतु बुद्धिमान आणि समर्थ लोकांस तीं कामें पत्करायास लावी. अशा दुसऱ्या प्रकारचें उदाहरण म्हणजे त्याचा कारमिडसपाशीं झालेला संवाद होय. कारमिडस फार शहाणा आणि गुणी मनुष्य असून त्या वेळच्या राज्यकारभारांतील पुढाऱ्यां-पेक्षां फार लायक आहे, परंतु त्याची आपल्या स्वतःविषयीं विशेष खात्री नाहीं, तो लोकांनां फार भितो, आणि सार्वजनिक कामांत पडण्याचा त्याला मनापासून तिटकारा आहे, असें जाणून, साक्रेटीस त्याला एकदां म्हणाला "सार्वजनिक खेळांत बक्षिसें मिळवून प्रसिद्धीस आलेला व या आपल्या विजयानें देशाच्या सत्कीर्तींत भर घालणारा असा एकदा तुमच्या माहितीचा मनुष्य खेळाच्या सामन्यांत येण्याचें नाकारील तर तुम्ही त्याला काय म्हणाल ?"

कारमिडस म्हणाला " मी त्याला अगदीं अजागळ म्हणेन. "

साक्रेटीस ह्मणाला " बरें, राज्यधुरा वाहण्याला पात्र आणि आपल्या उपदेशामृतानें राष्ट्रास बलाढ्य करण्यास योग्य अशा सन्मान-नीय मनुष्यास, तो जर राज्यभार वाहण्याचें नाकारील तर तुह्मी त्याला तसेंच ह्मणाल कीं नाहीं ? ".

कारमिडस म्हणाला " होय, म्हणेन कदाचित्, परंतु तुम्हीं हा प्रश्न मला कां बरें विचारिला ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीसानें उत्तर केलें " तुम्हीं आपल्या राष्ट्राचें काम चालविण्यास लायक असतां, आणि नगरवासी या नात्यानें तुमचें तें तें कर्तव्य असतां तुम्हीं तसें करण्याचें टाळतां म्हणून मीं तुम्हांला हा प्रश्न केला. "

कारमिडस म्हणाला " माझ्यामध्यें इतकी योग्यता आहे हें तुम्हीं केंव्हां पाहिलेंत ?"

साक्रेटीस म्हणाला " तुम्ही आपल्या येथल्या प्रधानमंडळीशीं भाषण करीत असतां तुम्ही कित्येक कामांत त्यांनां मसलत देतां आणि कितीएक कामांतील चुका त्यांच्या त्यांनां दाखवितां."

कारमिडस म्हणाला "खासगी संभाषण निराळें आणि लोकांमध्यें उभें राहून सार्वजनिक रीतीनें बोलणें निराळें. या दोहोंमध्यें फारच मोठा भेद आहे."

साक्रेटीस म्हणाला "उत्तम गणिती एकटा असतांना जसें गणित करितो तसेंच चारचौघांसमोरहि करितो. तसाच उत्तम बीनकार आपल्या खोलींत जसा सुरेख रीतीनें बीन वाजवितो तसाच एकाद्या सभेंतहि वाजवितो."

कारमिडस म्हणाला "मनुष्याच्या आंगीं स्वाभाविक दिसून येणारी भीति आणि लज्जा स्नेहीमंडळींत इतकी दिसून येत नाहीं. परंतु चार परकीं माणसें दृष्टीसमोर आलीं कीं, खालीच तिनें उचल!"

साक्रेटीस म्हणाला "बुद्धिवान आणि अधिकारी लोकांबरोबर इतक्या निर्भीडपणें बोलणारास मूर्खांपुढें बोलतांना भय वाटेल? अशी शंका तरी येणें रास्त आहे काय? जाहिरसभा म्हणजे बहुतेक रंगारी, चांभार, गवंडी, लोहार, सोनार, कासार, मजुर, दलाल यांची सभा! असल्या सभेंत बोलण्याची का तुम्हांला भीति वाटते? अहो, हें तुमचें करणें म्हणजे दांडपट्याच्या कामीं तालमींत पहिला नंबर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मारून एकाद्या अनभ्यस्ताच्या मोडक्या तरवारीला भ्यावयाचें, तशां-तलेंच आहे. राज्यांतील पुढारी लोकांसमोर ज्यांच्यापैकीं कांहीं तुमचा हेवा करीत असतील अशांच्या समोर खुशाल बोलून, तुम्ही अज्ञजनांपुढें—ज्यांनां राज्यकारभार म्हणजे काय हें कळत नाहीं, आणि ज्यांच्या आंगीं तुमचा हेवा करण्याचें सामर्थ्य नाहीं अशांपुढें—ते हसतील म्हणून बोलण्याला भितां तेव्हां तुम्हाला काय म्हणावें?"

कारमिडस म्हणाला "चांगलें बोलणाराला लोक हासत नाहींत का?"

साक्रेटीस ह्मणाला "तुम्ही ज्यांच्याशीं हल्लीं बोलतां ते लोकहि असेच तुम्हाला हंसतात; असें असतां त्या लोकांस विचार करावयास लावण्याची शक्ति तुमच्या आंगांत असून तुम्ही या दुसऱ्या अडाणी लोकांजवळ नुसते जाण्यालाहि धजत नाहीं, याबद्दल मला आश्चर्य वाटतें. आतां तरी तुम्हीं आपल्या स्वतःच्या आंगचे गुण ओळखा, आणि आपल्या स्वतःसंबंधानेंहि काडीचाहि विचार न करितां दुसऱ्याच्या वाटाघाटी करावयाच्या हा जो सर्वसामान्य जनांत आढळून येणारा दोष त्या दोषाला पात्र होऊं नका. ही अशी उपेक्षा कामाची नाहीं. आपणा स्वतःच्या योग्यतेकडे तुम्ही थोडें अधिक लक्ष द्या, आणि स्वदेशाचीं राज्यसूत्रें हातांत घेऊन शक्य असेल तर त्याला अधिक उर्जितावस्थेस आणा. असें जर तुम्ही कराल तर तुमच्या देशाचें, तुमच्या मित्रांचें आणि स्वतः तुमचें देखील पुष्कळ हित होईल."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यायाम.

साक्रेटिसाकडे नेहमीं येणाऱ्या गृहस्थांमध्यें एपिजिनिस नांवाचा एक तरुण मनुष्य होता. तो दिसण्यांत आणि वागण्यांत निव्वळ रानटी असे. व्यायाम म्हणजे काय हें त्याच्या गांवीं नसल्यामुळें त्याला कांहीं चमत्कारिक संवयी लागल्या होत्या. साक्रेटिसानें या गोष्टीबद्दल त्याला दोष देऊन म्हटलें "अरे रे! अशी आपल्या स्वतःची हेळसांड करणें तुला कांहीं योग्य नाहीं."

एपिजिनस म्हणाला "सध्यां मी आपली स्वतःची काळजी घेतों तेवढ्यानेंच जर माझें चांगलें आहे, तर मी उगाच जास्त काळजी कशाला घेऊं?"

साक्रेटीस म्हणाला "फार काय सांगूं? आलिम्पियन गेम्समध्यें शारीरिक खेळ करून बक्षिसें मिळविण्याकरितां जे लोक आपलीं शरीरें बनवितात, त्या लोकांप्रमाणें आपलीं शरीरें सशक्त बनविणें हें प्रत्येकाचें काम आहे. खेळामध्यें बक्षिसाकरितां आपल्या सामने-वाल्याशीं लढण्यापेक्षां आपले जीव वांचविण्याकरितां प्रसंगीं आपल्या शत्रूशीं लढणें अधिक महत्त्वाचें नाहीं का? आणि देशाच्या शत्रूशीं झगडणें हें देशांत राहणाऱ्या प्रत्येकाचें कर्तव्य नव्हे का? आंगांत ताकद नसल्यामुळें समरांगणांत किती लोकांचे प्राण जातात, किंवा किती लोकांनां अपमानकारक रीतीनें वागून आपले जीव वांचवावे लागतात? आंगांत शक्ति नसणाऱ्या कित्येक लोकांस शत्रू कैद करतात, आणि जन्मभर गुलाम बनवितात, किंवा अतिशय मोठी खंडणी घेऊन सोडून देतात. ही खंडणीची रक्कम इतकी मोठी असते, कीं, पुढें सारा जन्म बिचाऱ्यांस दारिद्र्यावस्थेंत काढावा लागतो, आणि वास्तविक हा सारा त्यांच्या अशक्तपणाचा परिणाम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतो. लोक त्यांनां भित्रे ह्मणतात. हे इतके भयंकर परिणाम केवळ अशक्तपणामुळें होत असतां तुला त्यांचें कांहींच वाटत नाहीं? हीं संकटें ह्मणजे आपलें कांहीं तरी, असें का तुला वाटतें? व्यायामाची मेहनत अत्यंत अल्प आणि सुखकारक असते. सशक्त शरीर असल्यामुळें होणारें हित मोठें असून तूं त्याला अगदीं तुच्छ समजतोस.अशीं शरीरें असलीं ह्मणजे बहुधा रोगाची भीति नसते,आणि आंगांत चांगली धमक व चपळता राहते. चढाओढीला शारीरिक खेळांत मान मिळतो व संकटांतून सुटका होते. मित्रास मदत करतां येते आणि देशाच्या कामगिऱ्या हातून होतात. या सर्व कारणांनीं सशक्त लोक जेथें जातील तेथें त्यांनां मान मिळतो. कोणी त्यांचा शब्द खालीं पडूं देत नाहीं. त्यांनां चांगल्या हुद्याच्या जागा मिळतात. त्यांनां थाटानें आणि सुखासमाधानें राहतां येतें, आणि ते आपल्या पुत्रपौत्रांपुढें आपला उत्कृष्ट कित्ता ठेवितात. शारीरिक व्यायामाचे खेळ उघड्या मैदानांत खेळण्याची तुला लाज वाटत असली, तर एकांतांत दुसरा कांहीं शक्तिवर्धक व्यायाम कर. पण असा हलगर्जीपणा करूं नकोस. अंगांत आरोग्य आणि चपळता असल्यानें केव्हांहि नुकसान नाहीं. शरीर जोमदार असल्यावांचून कोणतेंहि काम चांगलें होत नाहीं. अध्ययनांत तर कांहीं प्रत्यक्ष शारीरिकशक्तीचा संबंध दिसत नाहींना? परंतु आरोग्य नसल्यामुळें ज्यांचें शिक्षण अगदीं मागें पडलें आहे असे लोक आढळतात. विसराळूपणा, निरुत्साह, भूक न लागणें, अस्वस्थता वगैरे विकार अशक्तता आणि रोगटपणा यांपासून उत्पन्न होतात. सदृढपणापासून यांतला एकहि वाईट परिणाम घडत नाहीं. यामुळें सदृढपणा आंगीं येण्याकरितां लागणारी मेहनत कोणता शहाणा मनुष्य करणार नाहीं? आपली शक्ती आपणांस किती वाढवितां येईल,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपणांस किती चपळ होतां येईल, आपल्या अंगीं किती पूर्णत्व येऊं शकेल, या गोष्टींचा विचार करून त्यासाठीं जो झटणार नाहीं, आणि जो आपणांस निरुपयोगी समजेल, त्याचें आयुष्य व्यर्थ आहे. कारण, चलाखी, शक्ती वगैरे गुण आपोआप येत नाहींत. त्यांनां मेहनत आणि संवयी करावी लागते."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं प्रश्नोत्तरें.

मनुष्याच्या आंगीं धैर्य हा गुण स्वाभाविक आहे, किंवा तो इतर कलांप्रमाणें त्याला संपादन करावा लागतो, असा प्रश्न निघाला असतां साक्रेटीस ह्मणतो "कांहीं माणसांनां जसें कितीहि श्रम केले तरी विशेष थकवा येत नाहीं, तसें कांहीं लोकांनां संकटांची मुळींच पर्वा वाटत नाहीं. निश्चयाच्या बळानें जे संकटाला अगदीं तुच्छ मानितात, त्यांच्या आंगीं धैर्य स्वाभाविकच असतें. एका राजाच्या-आणि ह्मणून अर्थातच एका कायद्याचे अमलाखालीं असतां आणि एकाच चालीरीतीनें वागणाऱ्या समाजामध्यें वागत असतां सर्वत्र लोक सारखेच धैर्यवान नसतात. याचेंहि कारण, धैर्य गुणाचा स्वाभाविकपणाच होय. तथापि या स्वाभाविक गुणांत शिक्षणानें व संवयीनें भर पडते, हें विसरतां कामा नये. सिथियन्स आणि ग्रॅसियन्स भाले व ढाली घेऊन लॉसिडमोनियन्स लोकांना कां तोंड देत नाहींत. तसेंच उलट लेसिडेमोनियन्सहि त्यांच्याशीं धनुष्य घेऊन कां लढत नाहींत? असाच प्रकार सर्वत्र आणि सर्व गोष्टींविषयीं दृष्टीस पडतो. कांहीं माणसांचा कल एका गोष्टीकडे असतो तर दुसऱ्या कांहींजणांचा दुसऱ्याच गोष्टीकडे असतो. ज्यांचा कल जिकडे असतो त्या गोष्टींत अभ्यासानें आणि प्रयत्नानें ते प्रवीण होतात. ह्मणून ईश्वरानें दयाळू होऊन जो गुण आपल्या आंगीं ठेविला असेल त्याची मेहनतीनें वृद्धि केल्यास आपणास नांव मिळाल्यावांचून राहणार नाहीं. ज्ञान आणि नेमस्तपणा यांमध्यें भेद आहे असें मला वाटत नाहीं. जो मनुष्य एकादी गोष्ट चांगली आहे असें समजतांच तिचा स्वीकार करतो, व एकादी गोष्ट वाईट आहे असें ज्ञान होतांच ती सोडून देतो, तोच ज्ञानी आणि नेमस्त असें मी समजतों."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावर कोणीं त्याला विचारलें " अमुक एक गोष्ट चांगली आहे असें समजूनहि स्वतःच्या मतांच्या अगदीं उलट वागून जे लोक ती करीत नसतील त्यांनां तुम्ही ज्ञानी आणि नेमस्त म्हणाल किंवा नाहीं ?"

साक्रेटीस म्हणाला "काय ज्ञानी आणि नेमस्त ? छे! छे! मी तर त्यांना अज्ञानी आणि मूर्ख म्हणेन. कारण, मला वाटतें शक्य गोष्टींची अनुकूलता असतां ज्या मनुष्याला आपला फायदा कशांत आहे हें कळतें, तो मनुष्य आचारविचाराचा मेळ घालून आपल्या फायद्याची गोष्ट करण्याला कधींहि चुकत नाहीं. ज्याच्या आचार-विचारांत मेळ नाहीं तो मनुष्य सुशिक्षित नाहीं, व नीतिवानहि नाहीं." नीति किंवा दुसरा कोणताहि सद्गुण म्हणजे एक शास्त्रच आहे. न्यायाचीं किंवा सद्गुणांचीं सगळीं कृत्यें सत्कृत्यें असून तीं करणारास मान मिळतो, आणि या कृत्यांची गोडी ज्यांनां एकदा लागली, त्यांनां अमृतहि गोड वाटत नाहीं. परंतु या शास्त्राची किंमत न करणारे लोक सत्कृत्यें करीत नाहींत, आणि यदाकदाचित् अशापैकीं कोणीं तीं करण्याचा प्रयत्न केलाच तर त्याची दिशा चुकते. ज्यांनां या शास्त्राची किंमत कळते, तेच सत्कृत्यें करितात, आणि सत्कृत्यें सद्गुण असल्यावांचून घडत नाहींत. ज्ञानाचें आणि मूर्खपणाचें जरी वांकडे आहे तरी अज्ञान हा मूर्खपणा नव्हे. आपली स्वतःची किंमत न ओळखतां आपणा स्वतःला जें कळत नाहीं तें कळतें असें मानणें, हा एक दोष आहे. आणि ही पायरी मूर्ख-पणाच्या खालोखाल आहे. ज्या गोष्टीविषयीं पुष्कळ लोक अज्ञान असतात, अशी गोष्ट एकाद्याकडून घडली असतां रानटी लोक त्याला मूर्ख समजत नाहींत. मात्र ज्या गोष्टीचें ज्ञान सामान्यतः सर्वांस असलेंच पाहिजे, अशी गोष्ट जर त्याकडून घडली तर ती करणारास ते मूर्ख समजतात."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेव्यासंबंधानें विचार चालला असतां साक्रेटीस ह्मणाला "हेवा हें मानसिक दुःख आहे. तें मित्रांच्या विपत्तीपासून किंवा शत्रूंच्या अभ्युदयापासून उत्पन्न होत नाहीं. तर मोठी आश्चर्याची गोष्ट ही, कीं, तें मित्रांच्या अभ्युदयापासून उत्पन्न होतें. ज्यांनां आपल्या मित्रांचें सुख अगदीं नजरेसमोर सहन होत नाहीं, ते पक्के हेवेखोर."

यावर लोकांनीं शंका काढली कीं "मित्राच्या उत्कर्षानें दुःख! असें होईल कसें?"

साक्रेटीस ह्मणाला "असे शेंकडो लोक मी तुह्मांला दाखवितों, कीं, ज्यांची त्यांच्या मित्रावर अत्यंत प्रीति आहे. मित्रावर संकट येतांच ज्यांना दयेचा पाझर फुटतो आणि जे त्याला मदत करितात. परंतु झालें येथेंच त्यांच्या प्रेमाची मर्यादा संपते. मित्राची भरभराट झाली, कीं, त्याला पाहतांच यांच्या तळव्याची आग मस्तकाला जाते! याचेंच नांव हेवा. परंतु शहाणे आणि चांगले लोक आपणांस याचें वारें लागूं देत नाहींत. दुष्टांचीं आणि नेभळटांचीं मनें हेंच या हेव्याचें वसतिस्थान, येथेंच त्याला आसरा मिळतो."

आळसाविषयीं साक्रेटीस एकदां ह्मणाला "बहुतेक लोक कांहींना कांहीं करीतच असतात. सोंगट्या खेळणें, किंवा मंडळीस हंसविण्याकरितां कोट्या करणें, हे उद्योगच आहेत; परंतु असले उद्योग करणारे उद्योगी, मी आळशीच समजतों. कारण इच्छा असेल तर त्यांनां दुसऱ्या उद्योगानें आपला उपयोग वाढवितां येईल. चांगला उपयुक्त धंदा करावयाचें सोडून जे लोक निरुपयोगी कामांत आपला वेळ खर्च करितात, त्यांना मी अपराधी समजतों."

राजासंबंधानें एकदां साक्रेटीस ह्मणाला "राजदंड हें जरी एक राजाचें चिन्ह आहे, तरी तो हातीं घेतल्यानें, किंवा नशिबाच्या सिताऱ्यानें, अथवा लोकमत वळविल्यामुळें त्यांनीं निवडून दिल्यानें,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तसेंच कपटाच्या आणि जुलमाच्या जोरानें अधिकारारूढ झाल्यानें कोणीहि मनुष्य खरा राजा बनतो, असें नाहीं. तर हुकूम मानणें हें प्रजेचें कर्तव्य आहे, असें मानल्यास ते हुकूम कसे करावे हें कर्तव्य ज्याला समजतें तोच खरा राजा होतो. समुद्रामध्यें प्रवास करणाऱ्या गलबतावर शेंकडों लोक असतात; परंतु हुकूम करण्याचा अधिकार फक्त नौकानयनशास्त्र जाणणारालाच असतो, आणि ह्मणूनच गलबताचा धनी देखील त्याची आज्ञा पाळतो. शेतकामाचें देखील असेंच आहे. जमिनीच्या मालकापेक्षां त्याच्या चाकरांनां जर कृषिकर्मविद्या अधिक अवगत असेल, तर तो देखील बिचारा आपल्या चाकराच्या धोरणानें वागतो. याप्रमाणेंच आजारी वैद्याच्या मतानें, आणि तालमींतलीं मुलें आपल्या वस्तादाच्या मतानें, फार काय सांगावें, शिवणकामासंबंधानें पाहिलें तर त्याची माहिती पुरुषापेक्षां बायकांसच विशेष असल्यामुळें, पुरुषांस या कामीं बायकांच्या धोरणानें वागावें लागतें. सारांश, ज्या कामाची आपणास माहिती असेल त्या कामांत आपण आपले राजे; परंतु ज्या कामाची आपणास माहिती नाहीं, त्या कामांत ती ज्यांनां असेल तेच आपले राजे किंवा पुढारी ह्मटलें पाहिजे. आणि त्यांच्याजवळ राहून आपण त्यांच्या मतानें वागलें पाहिजे. आतां कोणी असें ह्मणेल, कीं, जुलमी राजे कुठें कोणाचा सदुपदेश जुमानीत आहेत? तर यावर मी असें म्हणतों, कीं, या त्यांच्या वर्तनाचीं कडू फळें त्यांनां मिळतात. सदुपदेशाचा धिःकार करणें हा मोठाच अपराध आहे, आणि तो अपराध करणाराचें नुकसान झाल्यावांचून कधींहि रहाणार नाहीं. आपल्या राज्यांतील शहाण्या लोकांस ठार मारणाऱ्या जुलमी राजाचें कांहीं नुकसान होत नाहीं अशी जर कोणाची समजूत असेल, तर ती अगदीं चुकीची आहे. अशा राजाची कांहीं थोड्या शिक्षेनें सुटका

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होत नाहीं. शहाणीं माणसें ह्मणजे राजाचा एक आधारच होत. तो नाहींसा होणें ह्मणजे कांहीं लहानसहान नुकसान नाहीं. आपलें रक्षण करण्याचा राजाचा हा खरा मार्ग नव्हे. अशानें उद्यांचें मरण मात्र त्याला आज यावयाचें !"

मनुष्यानें कसला अभ्यास करावा ? असा प्रश्न कोणीं विचारला असतां साक्रेटीस ह्मणतो "त्यानें कोणतीहि गोष्ट चांगली करण्याचा अभ्यास करावा."

त्याला दुसऱ्या एकानें विचारलें "कायहो साक्रेटिसमहाराज, अभ्यासानें मनुष्य दैववान् होतो काय ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "ज्या मनुष्याला हवी ती वस्तु श्रम केल्यावांचून मिळते तो दैववान्, आणि जेव्हां त्याला ती अत्यंत श्रमानें मिळते तेव्हां तो त्याच्या अभ्यासाचा परिणाम ! असें असल्यामुळें अभ्यास आणि दैव यांचा कांहींच संबंध नाहीं, हे दोन अगदीं निरनिराळे विषय आहेत. जो मनुष्य कोणतीहि एकादि गोष्ट चांगली करण्याचा अभ्यास करतो त्याला बहुधा अपयश येत नाहीं, व तो मनुष्याच्या आणि देवाच्या प्रेमास पात्र होतो. अर्थशास्त्र, वैद्यक, राजशासन वगैरे विषयांत प्राविण्य संपादणारे लोक अशाच प्रकारचे आहेत. मनुष्यानें एका तरी विषयाचा असा अभ्यास केला पाहिजे. कोणतीहि एक गोष्ट पूर्णपणें न जाणणारा मनुष्य माणसांस आणि देवांस अप्रियच होतो!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाची न्यायप्रियता.

न्यायासंबंधानें साक्रेटिसाचें मत मुळींच गुप्त नव्हतें. त्याच्या सार्वजनिक आणि खासगी वर्तनांत त्याची न्यायप्रियता स्पष्टपणें दिसून येत होती. मनुष्यमात्राच्या उपयोगी पडणें, न्यायाधिशांचे हुकूम पाळणें, आणि कायद्याप्रमाणें वागणें, हें तो आपलें कर्तव्य मानीत असे, आणि तें तो योग्य रीतीनें बजावी, असा त्याचा सर्वत्र लौकिक असे. न्यायसभेच्या अध्यक्षाच्या जागीं साक्रेटिसाची योजना झाली असतां, शेंकडों लोकांच्या प्रयत्नांला किंवा त्यांजकडून होणाऱ्या त्रासाला न जुमानतां न्यायाचा पक्ष धरून, चाललेल्या कामाचा, कायद्याप्रमाणें निकाल करण्याचे कामीं त्याचें विलक्षण चातुर्य दिसून येत असे. न्यायाच्या कामीं तो लोकांच्या प्रयत्नांनां जुमानीत नसे; इतकेंच नाहीं, तर न्यायसभेंतील लोक जर त्याला अन्याय करण्यास सांगूं लागले तर तो त्यांच्याहि सांगण्याला भीक घालीत नसे. त्या वेळचे न्यायाधीश गुन्हेगाराला पकडून आणण्याचें काम नागरिकांनां सांगत. साक्रेटिसाला असा हुकूम झाला आणि तो अन्यायाचा आहे असें त्याला वाटलें, तर असला त्यांचा हुकूम, किंवा तरुणांशीं संभाषण करण्याविषयीं त्यांनीं त्यास केलेली बंदी, तो बिलकूल मानीत नसे. अपराधी ह्मणून खुद्द त्यालाच जेव्हां न्यायासनापुढें खेंचण्यांत आलें तेव्हां त्या वेळच्या इतर गुन्हेगारां-प्रमाणें जर तो न्यायाधिशांची हांजी हांजी करता, गुन्हा कबूल करून त्यांची क्षमा मागता, अथवा कायद्याला असम्मत अशा दुसऱ्या कांहीं युक्त्या योजिता, तर तेव्हांच दोषमुक्त झाला असता. पण न्यायप्रिय साक्रेटीसानें यापैकीं एकहि गोष्ट केली नाहीं. कायद्याविरुद्ध वागून जगण्यापेक्षां, कायद्याप्रमाणें–न्यायानें वागून मरणेंच त्याला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बरें वाटलें. त्यानें असें कांहीं करावें म्हणून जी कित्येक त्याची मित्रमंडळी त्याजपाशीं रदबदली करण्यास गेली होती त्यांस त्यानें आपणास हे हलकटपणाचे प्रकार मुळींच पसंत नाहींत असें स्पष्ट सांगितलें.

साक्रेटिसाच्या न्यायप्रियतेसंबंधानें लिहीत असतां, या विषयावर हिपियसपाशीं त्याचें झालेलें एक संभाषण येथें देणें जरूर दिसतें.

पुष्कळ दिवसांनंतर हिपियस अथेन्सला परत आल्यावर एके दिवशीं साक्रेटीस कांहीं लोकांशीं संभाषण करितांना त्याला आढळला. साक्रेटीस त्या वेळीं त्यांनां म्हणत होता "बाबांनों, तुम्हाला एकाद्या व्यापारासंबंधानें शिक्षण देणारे शिक्षक, अथवा तुमच्या घोड्यांनां निरनिराळ्या चाली शिकविणारे चाबुकस्वार हवे तितके मिळतील; पण तुम्हाला स्वतःला, तुमच्या मुलांनां अथवा कुटुंबापैकीं कोणाला सद्वर्तनी कसें व्हावें हें शिकावयाचें असेल तर तें शिकण्यास कोणाकडे जावें याची पंचाईतच पडेल !"

हें ऐकून थट्टा करण्याच्या उद्देशानें हिपियस त्याला म्हणाला "काय हो साक्रेटिसबोवा, फार दिवसांपूर्वीं तुमच्या तोंडून ज्या गोष्टी मीं ऐकिल्या त्याच अजून तुम्ही लोकांस सांगतां !"

साक्रेटीस म्हणाला "होय, त्याच गोष्टी आणि त्याच विषयावर ! हिपियस, तुम्ही विद्वान आहांत त्यामुळें एकाच विषयावर तुम्हीं निरनिराळ्या गोष्टी सांगत असाल, नाहीं ?"

हिपियस म्हणाला "होय, मी एकाच विषयावर नव्यानव्या गोष्टी सांगण्याचा प्रयत्न करीत असतों."

साक्रेटीस म्हणाला "हें शक्य तरी आहे का ? समजा, तुम्हाला माझ्या नांवांत किती व कोणतीं अक्षरें आहेत हें सांगावयाचें असलें तर काय दर खेपेला तीं बदलून सांगाल ? अथवा तुम्हाला कोणी पांचदुणें दहाच का असें दोनतीन वेळां विचारलें तर तुम्ही प्रत्येक वेळीं तेंच उत्तर देणार नाहीं ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिपियस ह्मणाला "अशा विषयासंबंधानें मलाहि तुमच्या-प्रमाणेंच तेंच तें सांगावें लागेल, ही गोष्ट मला कबूल आहे; पण आपण 'न्याय' हा विषय घेऊं. या विषयावर मी अशा कांहीं नव्यानव्या गोष्टी सांगेन, कीं, त्यावर तुह्माला किंवा दुसऱ्या कोणाला कांहींच अपवाद घेतां येणार नाहींत."

साक्रेटीस ह्मणाला "परमेश्वरा! केवढा जबरदस्त हा अभिमान! खरोखर हिपियस, तुह्मीं हा फार मोठा अजब शोध लाविलात. या शोधाबद्दल तुह्मीं आपणांस धन्य मानिलें पाहिजे! अहो, न्याया-संबंधानें अपवाद न घेण्यासारखें जर तुमचें एकच एक तत्व आहे, तर यापुढें आतां न्यायाधिशांत मतभेद होण्याचें कारण रहाणार नाहीं, लोकांत तंटेभांडणें होणार नाहींत, न्यायाच्या कचेरींत फिर्यादी जाणार नाहींत, सरकाराविरुद्ध चळवळी होऊन बेबंदशाही माजणार नाहीं, आणि राष्ट्राराष्ट्रांत लढाई जुंपण्याचे प्रसंगहि पण येणार नाहींत. हिपियस! कृपा करून तुमचें हें अपूर्व तत्त्व सांगाच! तें तुह्मीं मला सांगितल्यावांचून मी तुह्माला जाऊंच देणार नाहीं!"

हिपियस म्हणाला "साक्रेटीसबोवा, या विषयासंबंधानें तुमचे काय विचार आहेत तें समजल्यावांचून मी आपलीं तत्त्वें तुम्हाला खास सांगणार नाहीं. लोकांनां प्रश्न विचारून त्यांच्या मतांचें खंडन करावयाचें, आणि मग पोटभर हंसावयाचें, ही तुमची पद्धति मला फार दिवस माहीत आहे. आपल्या मतांचीं कारणें सांगण्याचा प्रसंग टाळण्याकरितां तुम्ही तीं कधींच कोणाला सांगत नाहीं."

साक्रेटीस म्हणाला "न्यायाच्या गोष्टी कोणत्या हें मी नेहमीं जगाच्या निदर्शनास आणीत असतां तुम्ही हा भलताच आरोप माझ्यावर करितां."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिपियस म्हणाला "तुम्ही हें जगाच्या निदर्शनास आणितां ? तें कसें बरें ?"

साक्रेटीस म्हणाला "शब्दांनीं नसलें तरी कृतीनें तरी खास आणितों. आणि शब्दांपेक्षां कृतीच विश्वासाला अधिक पात्र नाहीं काय ?"

हिपियस ह्मणाला "कृतीचें महत्त्व जास्तच आहे. मानभावाची बोलणी बोलून कसाबाची करणी करणारीं माणसें जगांत पुष्कळ आहेत; इतकेंच काय, पण लोकांनां न्यायानें वागण्याविषयीं मोठ्या कळकळीचा उपदेश करून स्वतः अत्यंत अन्यायानें वागणारीं माणसेंहि जगांत कांहीं कमी नाहींत. ज्यांचें प्रत्येक कृत्य चांगलें आणि ज्यांच्या हातून आजन्मांत कधीं अन्यायाचें वर्तन घडलें नाहीं. ते थोरच, त्यांच्याविषयीं मात्र असें कधींहि ह्मणतां येणार नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "मीं कोणाला कधीं द्वेषानें शिक्षा केली, कोणांमध्यें वैर उत्पन्न केलें, राष्ट्रांत कधीं दांडगाई माजविली, किंवा कोणत्याहि तऱ्हेचा अन्याय केला, असें तुह्माला वाटतें का ?"

हिपियस ह्मणाला "छे ! छे !! असें कधींच झालें नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग, हिपियस जो अन्यायाचें वर्तन करीत नाहीं त्याला न्यायी ह्मणण्याला कांहीं हरकत आहे काय ?"

हिपियस ह्मणाला "साक्रेटिस महाराज, मोकळेपणानें न्यायाची व्याख्या सांगावी असें आपल्या मनांत असल्याचें दिसत नाहीं; न्यायी मनुष्यें काय करीत नाहींत हेंच आपण आतांपर्यंत सांगितलें; पण तीं काय करितात याविषयीं कांहींच सगितलें नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "न्यायी माणसाला अन्यायाचा तिटकारा असतो असें जें मी माझ्या आतांपर्यंतच्या भाषणांत सांगितलें, त्यांत तुम्हाला हवी ती व्याख्या आली असें मला वाटतें. आतां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या व्याख्येनें जर तुमचें समाधान होत नाहीं तर मी असें सांगतों, कीं, कायदे पाळणें म्हणजे न्याय."

हिपियस म्हणाला "कायदे पाळणें म्हणजे न्याय असें जें तुम्ही म्हणतां, तें चांगलेंसें माझ्या लक्ष्यांत येत नाहीं."

साक्रेटीस म्हणाला "कायदे म्हणजे काय हें तुम्हाला माहित नाहीं का?"

हिपियस म्हणाला "होय. कायदे म्हणजे लोकमतानें ठरलेले नियम."

साक्रेटीस म्हणाला "हे नियम जो मानितो, तो कायदे पाळणारा, आणि जो हे नियम मानीत नाहीं तो कायदे मोडणारा. अर्थात् हे नियम पाळणाराचें वर्तन न्यायाचें, आणि मोडणाराचें अन्यायाचें ह्मणजे कायदे पाळणारा न्यायी आणि मोडणारा अन्यायी, असेंच ठरलें कीं नाहीं?"

हिपियस म्हणाला "अहो, पण खुद्द कायदे करणारेच जर केलेले कायदे बदलतात, दुरुस्त करितात, किंवा रद्द करितात, अथवा कांहीं अगदीं नवे कायदे करितात, तर असले हे कायदे चांगले असतात, आणि ते पाळणें चांगलेंच, असें कसें म्हणतां येईल?"

साक्रेटीस म्हणाला "कायदे बदलण्याचा संभव असतो म्हणून ते पाळणारांस दोष देणें, म्हणजे लढाईच्या शेवटीं तह होण्याचा संभव असतो म्हणून, आपल्या देशासाठीं लढून आपला जीव खर्ची घालण्यास तयार झालेल्या शूर लोकांस दोष देण्यासारखेंच आहे! आपल्या लोकांस कायदे पाळण्याचें तत्त्व शिकविण्याची लायकरगसनें जर विशेष काळजी घेतली नसती, तर स्पार्टा संस्थान इतर संस्थानांपेक्षां खात्रीनें इतकें चांगलें झालें नसतें. कायदे पाळणारें राष्ट्र शांततेच्या वेळीं सुखी असतें, आणि लढाईच्या प्रसंगीं विजयी होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि म्हणूनच उत्तम मुत्सद्दी आपल्या राष्ट्रांतील लोकांनीं कायदे पाळावे असे प्रयत्न करीत असतात. शिवाय 'एकी' हें सुखाचें मोठें साधन आहे, हें तुम्हाला माहितच आहे. जगांत सर्वत्र एकीचे प्रयत्न नेहमीं चाललेले असतात. ग्रीस देशांतील लोकांस 'आम्हीं एकमेकांशीं न भांडतां एकोप्यानें राहूं' अशी शपथ घ्यावी लागते. ही जी एकीनें रहाण्यासंबंधानें त्यांजवर सक्ति आहे ती त्यांनीं केवळ एकाच मंडळीचीं नाटकें पहावींत, एकाच प्रकारचीं वाद्यें ऐकावींत, अमुकच कवींचे ग्रंथ वाचावे, अथवा करमणुकीचीं अमूकच साधनें पसंत करावीं, म्हणून नव्हे. तर आपल्या राष्ट्राला सुखी आणि सुरक्षित करण्याकरितां त्यांनीं एकमतानें आपल्या राष्ट्राचे कायदे पाळावे म्हणूनच होय. एकी हें राष्ट्राच्या आणि कुटुंबाच्या सुखाचें मुख्य साधन आहे. कायद्याची आज्ञा पाळणें हें खासगी व्यवहारांत देखील अत्यंत फायदेशीर आहे. शिक्षा टाळण्याला, अथवा बक्षीस मिळविण्याला यासारखें खात्रीचें दुसरें कांहीं साधन आहे काय? न फसतां प्रत्येक फिर्यादींत यश मिळ-ण्याला कायदे पाळण्याइतकी कोणती दूरदृष्टी उपयोगी पडणार? ज्यांस कायदे पाळण्याची इच्छा आहे अशांच्याच स्वाधीन आपली मालमत्ता किंवा मुलेंबाळें करणें हें अधिक सुरक्षित नाहीं काय? देश कायदे पाळणाराचाच ऋणी असतो. कायदे पाळणारां-वरच सार्वजनिक हुद्याचीं कामें सोपविलीं जातात, आणि सन्मा-नाच्या पदव्याहि पण कायदे पाळणारांनांच अर्पण करण्यांत येतात. आईबापांविषयीं, नातेवाईकांविषयीं, चाकरमाणसांविषयीं, मित्रां-विषयीं, गांवकऱ्यांविषयीं आणि आपल्या पाहुण्यांविषयीं आपलें कर्तव्य कायदे पाळणाराच्या इतकें उत्तम रीतीनें बजावण्याला दुसरा कोण समर्थ आहे? लढाई चालली असतां तहाचें बोलणेंचालणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करण्याकरितां ती क्षणभर बंद ठेवणें जरूर असलें, तर अशा प्रसंगीं ती कोणाच्या बरें भरंवशावर बंद ठेवितां येईल? तह तरी कोणाच्या भरंवशावर ठरविला जाईल। कायदे पाळणाराच्या—न्यायानें वागणाराच्याच ना? उपकाराची फेड कायदे पाळणाराच प्रत्युपकारानें करूं शकतो. म्हणून लोक प्रत्युपकाराची खात्री असल्यामुळें अधिक तत्परतेनें त्यावरच उपकार करतील ना? ज्याचें कल्याण लोक चिंतितात आणि अकल्याण न व्हावें असें इच्छितात, अशा माणसाशीं शत्रुत्वानें न वागतां त्याची मैत्री संपादन करावी अशी इच्छा सर्वांस होणें सहाजीक असून, असा मनुष्य म्हणजे कायदे पाळणाराच नव्हे काय? हिपियस! कायदे पाळण्यापासून होणारे फायदे हे असे आहेत. कायदे पाळणें म्हणजे न्यायानें वागणें, हें मीं पूर्वी सिद्ध करून दाखविलेंच आहे. आतां याविरुद्ध तुमचें कांहीं मत असेल तर तें सांगा."

हिपियस म्हणाला " न्यायासंबंधानें तुमचे विचार माझ्या मताशीं अगदीं तंतोतंत जुळतात."

साक्रेटीस म्हणाला "न लिहिलेले असे कांहीं कायदे आहेत ते तुम्हाला माहीत आहेत काय?"

हिपियस म्हणाला " सर्व पृथ्वीवरील लोक जे कायदे पाळितात तेच काय?"

साक्रेटीस म्हणाला " हे कायदे सर्व पृथ्वीच्या लोकांनीं एकत्र जमून एकमतानें मंजूर केले, असें का तुम्हाला वाटतें?"

हिपियस म्हणाला "छे! हें तर मुळींच संभवत नाहीं. सर्व पृथ्वीवरचे लोक एकत्र जमणार कसे, आणि त्यांची भाषा एकमेकांस कळून ते कायदे मंजूर करणार तरी कसे."

साक्रेटीस म्हणाला "तर मग हे कायदे कोणीं केले, असें तुम्हाला वाटतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिपियस म्हणाला "त्याचा कर्ता ईश्वरच असला पाहिजे. ईश्वराची स्तुति करा आणि आपल्या मातापितरांस मान द्या, या त्याच्याच आज्ञा आहेत."

साक्रेटीस म्हणाला "ईश्वरी आणि मानवी नियमांत फरक इतकाच कीं, ईश्वरी नियम भंग करणारास हटकून शिक्षा होते, आणि मानवी नियम मोडणारास लपूनछपून अथवा उघड रीतीनें आपली बाजू सबळ करून ती टाळतां येते. हिपियस, आतां असें सांगा, कीं, उपकाराची फेड उपकारानेंच करावी, हा ईश्वरी नियम आहे कीं नाहीं?"

हिपियस म्हणाला "होय, हा ईश्वरी नियम आहे; पण तो पुष्कळ लोक मोडितात; आणि, साक्रेटीस, तुमच्या मताप्रमाणें त्यांनां कोठें शिक्षा झाल्याचें दिसत नाहीं."

साक्रेटीस म्हणाला "कां बरें, असें कां म्हणतां? त्यांनां अगदीं योग्य शिक्षा होते. त्यांचे मित्र त्यांनां सोडितात, आणि जे त्यांचा तिटकारा करितात त्यांच्या मागेंमागें धांवण्याची पाळी त्यांनां येते. पाहिजे तेव्हां उपकार करितो तोच सन्मित्र कीं नाहीं? असे उपकार करणें लांबच राहिलें, पण केलेल्या उपकारांची फेड उपकारांनीं न करितां उलट अपकार करण्याला तुम्ही काय म्हणाल? अशा मनुष्याशीं कोणीतरी मैत्री करील काय? सर्व लोक या कृतघ्न माणसाचा द्वेषच करतील कीं नाहीं? झालें तर. मित्रहीन राहून, आपला द्वेष करणाराच्या मागें कुत्र्याप्रमाणें धांवण्याची पाळी येणें; ही काय थोडी शिक्षा आहे?"

हिपियस म्हणाला "आहे खरी! जे नियम मोडतांच हटकून शिक्षा मिळते, असे नियम करण्याला ईश्वरावांचून दुसरा कोण समर्थ आहे?"

साक्रेटीस म्हणाला "ईश्वराचे कायदे अन्यायाचे असतात अशी तुमची समजूत आहे काय?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिपियस म्हणाला "छे! छे, मुळींच नाहीं. माझी समजूत त्याच्या अगदीं उलट आहे. ईश्वरासारखे न्यायी कायदे, मनुष्याला करतांच यावयाचे नाहींत, अशी माझी समजूत आहे."

साक्रेटीस म्हणाला "असें आहे तर कायदे पाळणें म्हणजे न्यायानें वागणें ही गोष्ट ईश्वरालाहि मान्य असली पाहिजे, असें मानण्याला कांहीं हरकत नाहीं."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सौंदर्य आणि चांगुलपणा.

साक्रेटीसानें आपणास निरुत्तर केलें ह्मणून त्याचा सूड घ्यावा अशी इच्छा धरून, एकदां अरिस्टिपसनें उलट त्याला घोटाळ्यांत घालण्याच्या हेतूनें एक प्रश्न केला. संभाषणें करण्यांत आपला हेतु फक्त आपल्या श्रोत्यांचें कल्याण व्हावें इतकाच असतो, असें सांगून साक्रेटिसानें त्या प्रश्नाचें उत्तर मोठ्या खुबीनें दिलें. तो प्रकार असाः—

" या जगांत चांगली गोष्ट कोणती हें तुह्माला माहीत आहे काय ?" हा प्रश्न अरिस्टिपसनें साक्रेटिसाला केला. साक्रेटिसानें याचें उत्तर जर, मांस, मद्य, संपत्ति, शक्ति, धैर्य, आरोग्य इत्यादि चांगल्या गोष्टी आहेत असें दिलें असतें, तर अरिस्टिपसच्या मनांत त्या वाईट आहेत असें सिद्ध करून साक्रेटिसाची फजिती उडवावी असें होतें. पण साक्रेटिसानें तसें कांहीं उत्तर न देतां त्याला विचारलें " ताप आला असतां काय चांगलें ? या प्रश्नाचें उत्तर तुह्माला पाहिजे, कीं डोळे आले असतां काय चांगलें, याचें उत्तर पाहिजे ?"

अरिस्टिपस ह्मणाला "मला या दोहोंचीहि कांहीं जरूर नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "मग काय भूक लागली असतां काय चांगलें, याचें उत्तर तुह्माला पाहिजे ?"

अरिस्टिपस ह्मणाला " छे, छे! हें तर मुळींच नको."

साक्रेटीस ह्मणाला "मग काय, तुह्माला, जी गोष्ट कशालाच चांगली नाहीं; अशी चांगली गोष्ट कोणती, या प्रश्नाचें उत्तर पाहिजे ? असेंच असेल तर मला असली चांगली गोष्ट मुळींच माहीत नाहीं ! आणि जगांत जर अशी एकादी गोष्ट असेल तर मला तिची जरूरहि नाहीं."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हें बोलणें इतकेंच ठेवून आरिस्टिपसनें त्याला सुंदर गोष्ट कोणती तें सांगा असा प्रश्न केला.

साक्रेटीस ह्मणाला "मला शेंकडों सुंदर गोष्टी माहित आहेत."

आरिस्टिपस ह्मणाला " त्या काय सर्व सारख्याच आहेत, कीं त्याच्यांमध्यें कांहीं फरक आहे?"

साक्रेटीस ह्मणाला "सारख्या मुळींच नाहींत. त्या एकमेकींपासून अगदींच भिन्न आहेत."

आरिस्टिपस ह्मणाला "दोन गोष्टी जर सुंदर आहेत तर त्या एकमेकीं-पासून भिन्न कशा असूं शकतील?"

साक्रेटीस ह्मणाला "यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहींच नाहीं. ही तर जगांत नेहमीं आढळणारी एक साधी गोष्ट आहे. धावणाराचें शरीरसौंदर्य कुस्ती करणाराच्या शरीरसौंदर्यापेक्षां निराळें असतें. एकावर जो पट्टा शोभेल तो दुसऱ्यावर शोभेलच असें नाहीं. भाला हलका आणि माऱ्यांत असेल तो सुंदर. पण त्याचा सुंदरपणा त्याची फेंक करणारावर अवलंबून असतो. असेंच सारें आहे."

अरिस्टिपस ह्मणाला " मीं तुह्माला चांगली गोष्ट कोणती म्हणून विचारलेल्या प्रश्नाला जशीं तुम्हीं उत्तरें दिलीं तशींच याहि प्रश्नाला देतां!"

साक्रेटीस म्हणाला " अहो, चांगुलपणा आणि सौंदर्य हे दोन काय भिन्न गुण आहेत, असें तुह्मी समजतां? सुंदर आणि चांगलें या दोहोंचा अर्थ एकच! आणि याच दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे सुंदर गोष्टी चांगल्या असल्याच पाहिजेत. सौंदर्य आणि चांगुलपणा हे दोन गुण ज्या मनुष्यामध्यें एकवटलेले आढळतात त्यालाच आपण मान देतों. आपल्या शरीरासंबंधानें विचार केला, तरी तेथें आतां सौंदर्याचा आणि चांगुलपणाचा एकच हेतु आहे, असें दिसून येईल! जगांतील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपयुक्त वस्तूंस, त्या ज्या कामाच्या उपयोगी असतात, त्या कामासंबंधानेंच चांगल्या अथवा सुंदर म्हणतात."

अरिस्टिपस म्हणाला "या तुमच्या विचारसरणीप्रमाणें शेण वहाण्याच्या टोपलीलासुद्धां सुंदर म्हटली पाहिजे."

साक्रेटीस म्हणाला "अर्थात्! त्या कामाला योग्य अशी जर ती बनविलेली असेल तर ती सुंदरच! आणि याच्या उलट एकादें सोन्याचें पदक, तें जर घालणाराला शोभेसें बनविलें नसेल, तर तें वाईट!"

अरिस्टिपस म्हणाला "एकच वस्तु चांगली आणि वाईट असूं शकेल का?"

साक्रेटीस म्हणाला "होय! असें असणारच! भुकेला जें चांगलें तें तापाला वाईट; धांवतांना जें चांगलें तें कुस्ती करतांना वाईट, आणि कुस्ती करतांना जें चांगलें तें धांवतांना वाईट! सारांश, ज्या कामीं जी गोष्ट उपयोगी किंवा शोभादायक त्या कामीं ती चांगली आणि सुंदर, व ज्या कामीं जी निरुपयोगी आणि शोभाहारक त्या कामीं ती वाईट आणि कुरूप, असेंच म्हटलें पाहिजे. उन्हाळ्यांत थंड आणि हिंवाळ्यांत उबदार हवा असणारी सुखकारक आणि सोयीचीं जीं घरें तींच खरीं सुंदर आणि चांगलीं घरें. एकांतांत ईश्वराची प्रार्थना करण्यामध्यें मनाला अत्यंत समाधान वाटत असल्यामुळें शहरापासून दूर एकांतांत असलेलींच प्रार्थनामंदिरें सुंदर."

साक्रेटिसाच्या या खुबीदार उत्तरामुळें अरिस्टिपसची सूड घेण्याची इच्छा पुरी झाली नाहीं, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवाचें अस्तित्व.

ग्रीस देशांतील त्या वेळचे लोक, देवतांना बलिप्रदान करणें, त्यांची उपासना करणें, आणि भक्तांच्या तोंडून देवांच्या इच्छेची माहिती करून घेऊन त्याप्रमाणें वागणें, हीं आपलीं मुख्य धार्मिक कर्तव्यें समजत असत. अरिस्टोडिमस नांवाचा एक बडा गृहस्थ हीं कर्तव्यें स्वतः करीत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तीं करणारांची थट्टा करतो, असें साक्रेटिसाला कळलें. तेव्हां एके दिवशीं त्याला गांठून साक्रेटिसानें असा प्रश्न केला कीं, " अंगच्या गुणांबद्दल ज्यांची वाखाणणी तुह्मी करितां अशीं कांहीं मनुष्यें आहेत काय ?"

अरिस्टोडिमस ह्मणाला " होय, अशीं मनुष्यें आहेत."

साक्रेटीस ह्मणाला " कृपा करून त्यांचीं नांवें सांगा बरें !"

अरिस्टोडिमस ह्मणाला " पौराणिक कवि ह्मणून मी होमरची स्तुति करितों. दुःखपर्यवसायी कथानकें लिहिण्याच्या कामीं सोफोक्लिसचा हातखंडा आहे. पॉलिक्लिटस हा उत्तम मूर्तिकार म्हणून मी त्याची वाखाणणी करतों, आणि झेक्सिला उत्तम चित्रकार ह्मणून मी चाहतों. "

साक्रेटीस ह्मणाला " ज्या मूर्तिकारांच्या मूर्ति प्राण नसल्यामुळें हालचाल करण्याला समर्थ नसतात, अशा मूर्तिकारांपेक्षां ज्यांनीं केलेल्या मूर्तीला हालचाल करण्याचें आणि बरेंवाईट समजण्याचें सामर्थ्य असतें असे मूर्तिकार तुमच्या स्तुतीला आणि आदराला अधिक पात्र आहेत किंवा नाहीं ?"

आरिस्टोडिमस ह्मणाला " आहेत. पण त्यांच्या मूर्ति सहजगत्या घडलेल्या नसाव्या; जर ते अशा सजीव आणि समजुतदार मूर्ति समजूनउमजून आणि आपली बुद्धि खर्च करून बनवतील तर खरोखरच ते अधिक आदरणीय होतील. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "जगांत दोन प्रकारच्या वस्तु दृष्टीस पडतात. कांहीं अशा असतात, कीं, त्या कशाकरितां निर्माण केल्या आहेत, हें समजत नाहीं; आणि दुसऱ्या कांहीं अशा असतात, कीं पाहिल्याबरोबरच त्या अमुक अमुक कामाकरितां उत्पन्न केल्या आहेत, हें आपल्या तेव्हांच ध्यानांत येतें! तेव्हां मला हें सांगा कीं, त्यांपैकीं बुद्धीपुरःसर उत्पन्न केलेल्या वस्तु कोणत्या, असें तुह्माला वाटतें?"

अरिस्टोडिमस ह्मणतो "पाहिल्याबरोबरच ज्या वस्तु चांगल्या उपयोगी आहेत असें आपणांला समजतें त्याच विचारपूर्वक बनविलेल्या असतात असें समजणें जास्त सयुक्तिक दिसतें."

साक्रेटीस म्हणाला "मनुष्यप्राणी निर्माण करणारानें त्याच्याजवळ ज्या ज्या वस्तु येतील त्यांचें निरनिराळया मार्गांनीं ग्रहणकरण्यासारखीं इंद्रियें त्याला दिलीं. दृश्य वस्तुचें ग्रहण मनुष्य नेत्रांनीं करतो, आणि शब्दाचें ग्रहण तो कानांनीं करतो. आपणांला जर घ्राणेंद्रिय नसतें तर सुगंधांपासून होणारा आनंद आपणांला झाला असता काय? जर जीभ नसती तर पदार्थांच्या निरनिराळया चवींपासून होणारें सुख आपणांला अनुभवतां आलें असतें काय? असें जर आहे, तर हीं अशीं उपयुक्त इंद्रियें निर्माण करणाराच्या अगाध बुद्धीची आणि त्याच्या दूरदर्शीपणाची साक्ष तुह्माला कां पटूं नये? डोळा हें आपल्या इंद्रियांपैकीं एक अत्यंत नाजूक इंद्रिय आहे; त्याचें उत्तम संरक्षण झालें पाहिजे हें लक्ष्यांत घेऊन, पहाण्याची जरूर असतांच उघडणारें, आणि तशी जरूर नसतां विश्रांतीच्या वेळीं आपोआप मिटणारें पापणीसारखें आच्छादन निर्माण करणाराचा शहाणपणा केवढा बरें असावा? वादळाच्या प्रसंगीं धुळीचे अगदीं सूक्ष्म कणहि डोळयांत जाऊं नयेत म्हणून पापणीला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बारीक केंस करण्यांत, आणि घामाचे बिंदु डोळयांत शिरून त्रास होऊं नये म्हणून भुंवया करण्यांत, करणाराचें किती बरें चातुर्य दिसून येतें? अनेक प्रकारचे शब्द होत असतां, त्यांतून आपणांला हवे तेच ऐकूं येण्यासारखी कानांची रचना करणाराची कुशलता विशेष वर्णन करण्यासारखी नाहीं काय? सर्व प्राण्यांचे पुढील दांत भक्ष्याचे तुकडे पाडण्यासारखे, आणि बाकीचे दांत भक्ष्य चावून खाण्यासारखे बनविण्यांत, आणि पदार्थ खाण्यापूर्वी तो चांगला आहे किंवा नाहीं, तसेंच त्यास घाण वगैरे येत आहे कीं काय, हें समजावें म्हणून डोळे आणि नाक यांस जोडूनच तोंडाची योजना करण्यांत दिसून येणारें कौशल्य काय लहानसहान आहे? सारांश, या सर्व गोष्टी ज्या इतक्या व्यवस्थित रीतीनें आणि मोठ्या काळजीनें केलेल्या आहेत त्या सहजच घडलेल्या असतील, असें तुम्हाला वाटतें तरी कसें?"

आरिस्टोडिमस म्हणाला "नाहीं, तसें मुळींच वाटत नाहीं; आणि यासंबंधानें जितका जास्त विचार करावा तितकी या प्राणीमात्रावर प्रेम करणाऱ्या विलक्षण कारागिराविषयीं जास्तच पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते."

साक्रेटीस म्हणाला "सर्व प्राण्यांच्या जाती नष्ट होऊं नयेत म्हणून त्यांच्या ठिकाणीं त्यानें जाति वृद्धिंगत करण्याची जी बुद्धि ठेविली आहे, मुलांची जोपासना व्हावी म्हणून आईच्या मनांत त्यांच्याविषयीं त्यानें जें विलक्षण प्रेम उत्पन्न केलें आहे, आणि आयुष्याविषयीं लोभ व मरणाविषयीं भीति जी त्यानें सर्व जीवमात्रामध्यें उत्पन्न केली आहे, त्याविषयीं तुमचें काय म्हणणें आहे?"

आरिस्टोडिमस म्हणाला "सर्व प्राण्यांची परंपरा कायम राखण्याकरितांच त्यानें या गोष्टी मुद्दाम उत्पन्न केलेल्या असाव्या, असें मला वाटतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस म्हणाला "बरोबर आहे; पण इतक्यानेंच भागावयाचें नाहीं! पृथ्व्यादि ग्रहांच्या ठिकाणीं आढळून येणारी प्रचंड मृत्तिका, महासागरादिकांच्या ठिकाणीं असणारा अवाढव्य जलसमूह, सूर्यादि तारकांच्या ठिकाणीं दृग्गोचर होणारें प्रखर तेज, इत्यादि तत्त्वांच्या केवळ अल्पांशानें प्राण्याचे देह निर्माण झालेले आहेत. त्यांच्या शरीराला जसा या तत्त्वराशींचा अंश मिळाला, तसा त्यांच्या ज्ञानाला, आपणांस माहीत नाहीं अशा ठिकाणीं असणाऱ्या ज्ञानराशीचा अंश मिळाला असला पाहिजे. या सर्व वांटण्या प्रमाणांत होऊन हें सर्व जगत् जें चाललें आहे तें काय उगाच यदृच्छेनें चाललें असेल!"

आरिस्टोडिमस म्हणाला "असें म्हणूं नये तर काय म्हणावें? एकादी वस्तु करणारा कारागीर जसा आपणाला दिसतो, तसा, तुमच्या मतें हे सर्व प्राणी उत्पन्न करणारा, आणि त्यांच्या शरीराची आणि ज्ञानाची योग्य रचना करणारा जर देव आहे, तर तो आम्हाला कां दिसत नाहीं?"

साक्रेटीस म्हणाला "खुद्द तुमच्या शरीराच्या ज्या हालचाली होतात त्या सर्व यदृच्छेनेंच होतात काय? तुमच्या अवयवांना किंवा मनाला प्रेरणा करणारा आत्मा आहे असें तुम्ही मानतां ना? मग तो आत्मा कोठें दिसत नाहीं!"

अरिस्टोडिमस म्हणाला "हो, तेंहि खरेंच! मी म्हणजे देव नाहींच म्हणतों, असें नाहीं. माझें म्हणणें असें आहे, कीं, देव असेल तर तो इतका थोर आणि असा परिपूर्ण आहे, कीं, त्याला माझी किंवा माझ्या प्रार्थनेची मुळींच जरूर नाहीं."

साक्रेटीस म्हणाला "तुमचा समज अगदीं चुकीचा आहे. ईश्वर इतका परिपूर्ण आणि थोर असतां तो जर तुमच्यासारख्या यःकश्चित् मनुष्याची काळजी घेतो, तर तुम्हीं त्याची पूजा आणि प्रार्थना अवश्य केली पाहिजे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अरिस्टोडिमस ह्मणाला "मनुष्याच्या सुखदुःखाची काळजी देवाला असते असें जर मला वाटलें, तर मीं देवाची पूजाअर्चा करण्याची हयगय कधींहि केली नसती."

साक्रेटीस ह्मणाला "ज्या देवानें मनुष्याला इतर प्राण्यांप्रमाणें पहाण्याचीं, ऐकण्याचीं, आणि चव घेण्याचीं इंद्रियें देऊन, जिच्या योगानें समोर दृष्टि राहून अपाय टाळतां येतात अशी ताठरणें चालण्याची शक्ति दिली आहे; ज्यानें मनुष्याला इतर प्राण्यांप्रमाणें चालण्याकरितां पाय देऊन शिवाय मोठमोठीं आणि उपयुक्त कामें करण्याकरितां हात दिले आहेत; ज्यानें इतर प्राण्यांप्रमाणें मनुष्याला जीभ देऊन शिवाय मनुष्याच्या जिभेंत शब्द बनविण्याची, ते उच्चारण्याची आणि अशा रीतीनें एकमेकांचे विचार एकमेकांस कळविण्याची शक्ति ठेविली आहे; इतर प्राण्यांनां विशिष्ट ऋतूंत समाधान वाटतें, पण मनुष्याला सर्व ऋतूंत सारखें समाधान वाटावें म्हणून तशा प्रकारची ऋतूंची योजना ज्यानें केली आहे त्या देवाला, मनुष्याच्या सुखदुःखाची काळजी नाहीं असें कसें म्हणतां येईल? मनुष्याच्या शरीराचीच काळजी घेऊन देव थांबला नाहीं. त्यानें त्याच्या आत्म्याचीहि विशेष काळजी घेतलेली आहे. सर्व प्राण्यांच्या आत्म्यांपेक्षां मनुष्याचा आत्मा त्यानें अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचा केला आहे. हें आश्चर्यकारक जगत् उत्पन्न करणाऱ्या ईश्वराच्या अस्तित्वाची कल्पना मनुष्याच्या आत्म्यावांचून इतरांच्या आत्म्याला आहे काय? मनुष्यावांचून देवाची पूजाअर्चा करणारा दुसरा कोणी प्राणी आहे काय? भूक, तहान आणि शीतोष्ण यांपासून आपलें संरक्षण करण्याचें सामर्थ्य तरी दुसऱ्या कोणत्या प्राण्याला आहे काय? आपणांला होणाऱ्या निरनिराळ्या रोगांवर निरनिराळीं औषधें मनुष्यावांचून इतर प्राण्यांनीं शोधून काढलीं आहेत काय? मनुष्यासारखा इतर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राण्यांनां आपल्या शक्तीचा उपयोग करितां येतो काय? पाहिलेल्या, ऐकलेल्या आणि समजलेल्या गोष्टी ध्यानांत धरून ज्ञान वाढविण्याचें सामर्थ्य मनुष्यावांचून कोणाला आहे काय? अरिस्टोडिमस! फार काय सांगूं, मनुष्याच्या शरीररचनेची आणि त्याच्या आत्म्याची इतर प्राण्यांशीं तुलना केली असतां मनुष्य हा देवच आहे, असें वाटतें! आतां अशी कल्पना करा, कीं, तुमच्या आत्म्याची श्रेष्ठता कायम ठेवून देवानें जर तुम्हांला बैलासारखें शरीर दिलें असतें, तर काय झालें असतें? तुम्हीं आपल्या बुद्धीनें नानाप्रकारच्या योजना केल्या असत्या खऱ्या; पण हात नसल्यामुळें त्या तुम्हांला घडवून आणितां आल्या नसत्या, किंवा वाचा नसल्यामुळें त्या तोंडानें सांगतांहि आल्या नसत्या. बरें, याच्या उलट बैलाला जर त्याचा आत्मा आहे त्या स्थितींत ठेवून मनुष्याचें रूप दिलें असतें, तर काय झालें असतें? तो चालताबोलता पशूच राहिला असता, नाहीं का? ह्मणून उन्नत आत्मा आणि त्याला योग्य अशी शरीररचना या दोहोंची सांगड घालून देवानें मनुष्यप्राणी निर्माण केला असतां त्याला आमच्या सुखदुःखाची काळजी नाहीं, असें कसें म्हणतां येईल? देव तुमच्या सुखदुःखाची काळजी घेतो, हें दाखविण्याकरितां देवानें आणखी काय केलें पाहिजे, असें तुम्ही म्हणतां?"

अरिस्टोडिमस म्हणाला "अमुक कर किंवा करूं नको असें जसें तुम्हाला कोणी देवता सांगते असें तुम्ही म्हणतां, त्याप्रमाणें देवानें मला सांगावें, म्हणजे झालें."

साक्रेटीस म्हणाला "जेव्हां एकादा भक्त ग्रीस देशांतील सर्व लोकांस देवाची एकादी आज्ञा सांगतो, तेव्हां ती आज्ञा तुम्हाला नसते? तुम्हीच वगळले जातां? अरिस्टोडिमस! तुम्हीं ही कल्पना सोडा. तुमच्या शरीराच्या हालचाली करविण्याला तुमचें चिमुकलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन समर्थ आहे. जगाच्या हालचाली घडवून आणण्यास तसेंच मोठें मन नको काय ? तुमच्या दृष्टीनें तुम्हाला कांहीं नियमित अंतरावरीलच वस्तु दिसतील; पण देवाची दृष्टि इतकी मोठी आहे, कीं, जगाच्या कोणत्याहि कोपऱ्यांत कोणत्याहि काळीं घडणाऱ्या सर्व गोष्टी त्याला दिसतात. एकाद्या मनुष्यावर उपकार करून त्याच्या कृतज्ञतेची परीक्षा आपण करितों, आणि कित्येक गोष्टींत त्याचा अभिप्राय विचारून त्याचें दूरदर्शित्व किती आहे, हें आपण पहातों. ईश्वराचे उपकार मनांत आणून जर आपण त्याची भक्ति करूं लागलों, तर लौकरच आपणांस त्याच्या सर्वज्ञतेची, सर्वसाक्षित्वाची आणि सर्वव्यापकतेची साक्ष पटेल !"

अशा रीतीनें भाषणें करून साक्रेटीस आपल्या श्रोत्यांच्या मनांत ईश्वराचें अस्तित्व आणि त्याचे सर्वसाक्षित्वादि गुण भरवून, एकांतांतहि अन्याय न करण्याविषयीं त्यांस उपदेश करीत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईश्वर आणि तद्विषयक आपलें कर्तव्य.

सद्गुण आणि पावित्र्य हे राष्ट्राचे दोन मोठे भक्कम खांब आहेत. यांवांचून दुसरे कितीहि गुण आंगीं असले तरी लोकांच्या हातून सत्कार्यें घडावयाचीं नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर, ते नीच वृत्तीचे होऊन, भलभलत्या गोष्टी करूं लागतील, असें साक्रेटिसाचें मत असल्यामुळें, ईश्वरविषयक आणि मानवजातीविषयक कर्तव्यांची ओळख आपल्या मित्रांस प्रथम करून देऊन, नंतर तो त्यांस सार्वजनिक कामें हातीं घ्यावयास सांगे. ईश्वराची शक्ति, त्याचें चातुर्य आणि त्याचा दयाळुपणा ह्यांचें वारंवार वर्णन करून तो ईश्वराचा थोरपणा प्रथम त्यांच्या मनावर ठसवण्याचा प्रयत्न करी. एकदां युथिडिमसशीं त्याचें पुढीलप्रमाणें भाषण झालें.

साक्रेटीस ह्मणाला "मनुष्यांच्या गरजा ईश्वर भागवितो, हा त्याचा दयाळुपणा, युथिडिमस! तुमच्या लक्ष्यांत येऊन त्यावर तुह्मीं कधीं विचार केला आहे काय?"

युथिडिमस ह्मणाला "नाहीं, मीं त्याबद्दल विचार केला नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "आपल्याला प्रकाशाची फार अवश्यकता असते. ईश्वर आपणांस तो कसा पुरवितो बरें?"

युथिडिमस ह्मणाला "खरोखर, प्रकाश नसता तर आंधळयाची आणि आपली सारखीच अवस्था झाली असती."

साक्रेटीस ह्मणाला "आपणाला विश्रांतीची आवश्यकता आहे असें पाहून, ईश्वरानें त्या कामाला योग्य अशी रात्रीची वेळ निर्माण केली आहे."

युथिडिमस म्हणाला "तुमचें म्हणणें बरोबर आहे; आणि ईश्वराच्या या दयाळूपणाबद्दल आपण त्याची वारंवार स्तुति केली पाहिजे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस म्हणाला "ईश्वरानें आपणांकरितां इतकेंच केलें आहे, असें नव्हे; तर त्यानें उत्पन्न केलेल्या प्रकाशमय सूर्याच्या किरणांनीं आपल्याला जशा सर्व वस्तु दिसतात, तसेंच आपणांस त्याच्या गतीवरून वेळाचें ज्ञान होतें. रात्र जरी अंधारी आहे तरी ती असतां उगवणाऱ्या नक्षत्रांवरून रात्रीचा वेळ आपणांस समजतो. चंद्र या नांवाचा रात्रीच्या वेळीं प्रकाशणारा दुसरा एक गोल त्यानें निर्माण केला आहे, त्याच्या योगानें किती घटका रात्र झाली हें समजत असून महिन्याच्या तिथींचेंहि ज्ञान आपणांस होतें."

युथिडिमस म्हणाला "तुमचें म्हणणें सर्वथैव खरें आहे."

साक्रेटीस म्हणाला "प्राणिमात्रास अन्नपाण्याची जरूर आहे म्हणून तें निर्माण करण्याची शक्ति ईश्वरानें पृथ्वीच्याठिकाणीं ठेविली आहे. नानाप्रकारचीं फळें व धान्यें वगैरे पृथ्वीपासून उत्पन्न होणारे जिन्नस विपुलतेनें उत्पन्न व्हावे म्हणून देवानें ऋतूंची योजना कशी नियमित करून ठेविली आहे, पाहिली न ?"

युथिडिमस म्हणाला "खरोखर, या सर्व गोष्टी विचारांत घेतल्या म्हणजे ईश्वराचें मनुष्यावरील प्रेम किती उत्कट आहे हें दिसून येतें."

साक्रेटीस म्हणाला "सर्व वस्तूंस अवश्य लागणारें पाणी ईश्वरानें उत्पन्न केलें, याविषयीं तुमचें काय म्हणणें आहे ? पाण्याच्या योगानें जमिनींत पीक येतें आणि तें परिपक्व होतें. पाणी आपल्या आरोग्यास अवश्य असतें. अन्न तयार करण्यास, तें उपयोगांत आणण्यास, आणि तें रुचकर बनविण्यास, पाणी फार अवश्य असतें. असलें सर्व कामीं उपयोगी पडणारें पाणी जिकडेतिकडे हवेंतितकें निर्माण करणारा ईश्वर स्तुतीस पात्र नाहीं काय? आपल्या थंडीचें निवारण करणारा, अंधारांत आपणांस प्रकाश देणारा, आपलें अन्न शिजविणारा, नाना प्रकारच्या धंद्यांस अवश्य लागणारा आणि उपयुक्त शोधांच्याद्वारें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपलीं मोठमोठीं कार्यें करणारा असा अग्नि ईश्वरानेंच उत्पन्न केला आहे."

युथिडिमस म्हणाला "ईश्वराचे आपणांवर अनंत उपकार आहेत. अनंत म्हणजे कांहीं तरी नव्हे, खरोखरच त्याचे आपणांवर जे उपकार आहेत त्यांनां अंत नाहीं! पृथ्वी, सूर्य, चंद्र, तारे, पाणी, अग्नि, ऋतु या सर्व त्यानें निर्माण केलेल्या गोष्टींचा विचार केला, म्हणजे असें वाटतें, कीं, मनुष्यजातीच्या कल्याणावांचून देवाला दुसरें कामच नाहीं. पण या गोष्टींचा उपयोग मनुष्याप्रमाणेंच इतर बुद्धिहीन प्राण्यांसहि होतो, हें पाहून थोडें चमत्कारिक वाटतें."

साक्रेटीस म्हणाला "पण या प्राण्यांचा उपयोग तरी मनुष्यालाच आहेना? घोडे, बैल, कुत्रीं, बकरीं वगैरेंचा उपयोग मनुष्याला जसा होतो तसा दुसऱ्या कोणत्या प्राण्याला होतो बरें? मला वाटतें, पृथ्वीपेक्षां देखील या प्राण्यांचा उपयोग मनुष्याला जास्त होतो. धान्य, भाजीपाला आणि फळफळावळ या जमिनीपासून उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांवर निर्वाह करणाऱ्या माणसांपेक्षां, दहीं, दूध, लोणी आणि मांस यांवर निर्वाह करणारे लोक अधिक आहेत. पशूंनां पाळून ते चांगले माणसाळले म्हणजे लढाईसारख्याहि कामीं त्यांचा उपयोग मनुष्यें नेहमीं करून घेत असतात."

युथिडिमस म्हणाला "खरें आहे. आपल्यापेक्षां शेंकडों नाहीं हजारों पट बळवान अशा प्राण्यांस आज्ञाधारक बनवून मनुष्य त्यांजपासून हवीं तीं कामें करून घेतो."

साक्रेटीस म्हणाला "दयाळुपणाबद्दल देवाची करावी तितकी स्तुति थोडीच आहे. विचार करा, कीं, या जगांत जशा नानाविध सुंदर आणि उपयोगी वस्तु त्यानें निर्माण केल्या आहेत, तशींच त्या वस्तूंचा उपयोग घेण्यासारखीं बाह्य इंद्रियेंहि त्यानें आपणांस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिलीं आहेत. शिवाय त्यानें आपणास बुद्धि, सदसद्विचारशक्ति वगैरे जीं अंतरिंद्रियें दिलीं आहेत त्यांच्यायोगानें, बाह्येंद्रियद्वारां ज्या वस्तूंचें ज्ञान आपणांस होतें त्यावस्तुंचे गुणधर्म काय आहेत, त्यांपैकीं उपयोगी कोणत्या आणि निरुपयोगी कोणत्या, तसेंच संग्राह्य कोणत्या आणि त्याज्य कोणत्या, हें आपणांस समजतें. ईश्वरानें आपणांस दिलेल्या 'वाणी' या अनुपमेय देणगीमुळें आपण एकमेकांचे विचार एकमेकांस कळवितों, उपयोगी वस्तुचें ज्ञान एकमेकांस करून देतों, आणि कायदे प्रसिद्ध करून राज्यव्यवस्था चालवितों. आपलें पुढें काय होणार, आणि आपण कसें वागलों असतां आपला फायदा होईल, या भविष्यकाळच्या गोष्टी आम्हांस अगाऊ कळाव्या म्हणून दिव्यदृष्टीचें सामर्थ्य देवानें, देवऋषीच्या आंगीं दिलें आहे."

युथिडिमस म्हणाला "या देवऋषीच्या संबंधानें पाहूं गेलें तर एकंदर मनुष्यजातीपेक्षां आम्हां ग्रीसदेशच्या लोकांवर ईश्वराचे अधिक उपकार दिसतात. आम्ही देवऋष्याकडे जाऊन त्याचें मत घेण्यापूर्वीच तो आम्हांला अमूक मार्ग हितकारक आणि अमूक अहितकारक आहे असें आपण होऊन सुचवितो."

साक्रेटीस म्हणाला "ईश्वर आहे आणि तो मनुष्याच्या सुखाची फार काळजी घेतो, या गोष्टी जरी अगदीं खऱ्या आहेत, तरी तो कधीं तुमच्यापुढें येऊन उभा रहाणार नाहीं, त्याचें अस्तित्व तुम्हीं त्याच्या कृत्यांवरूनच ओळखलें पाहिजे. ईश्वर नेहमीं असेंच दर्शन देणार! त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन होणें शक्य नाहीं. त्यानेंच ही सर्वांगसुंदर सृष्टि निर्माण केली, आणि तोच हिचें पालनपोषण करीत आहे. तिचीं सर्व कार्यें अबाधितपणें चालविणारा तोच असून त्याच्याच हुकमानें सर्व घडामोडी होत आहेत. त्याचीं हीं जीं आश्चर्यकारक कृत्यें, तींच त्याची मूर्ति असें मानिलें पाहिजे. एरव्हीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो अगदीं अदृश्य आहे. याच त्याच्या कृत्यांवरून त्याजविषयीं तर्क करावयाचा, येरवीं तो अगदीं अतर्क्य आहे. याच अघटित घटनेवरून त्याचें चिंतन करावयाचें, येरवीं तो अगदीं अचिंत्य आहे. त्याच्या या अलौकिक कृतींत ईश्वराचें स्वरूप पाहण्याचें आपल्या अंगीं सामर्थ्य नसल्यामुळें तो नाहींच असें आपण समजतों; पण ही चूक आहे. सूर्य हा एक त्याच्या कृतीचा लहानसा भाग आहे, आणि तो आपणा सर्वांस दृश्य आहे; पण त्याच्याकडे सारखी टक लावून पाहण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे काय? तसें पाहण्याचें धाष्टर्य जर कोणी करील तर तो एकदम आंधळा होईल. यःकश्चित सूर्याकडे पाहण्याचें सामर्थ्य जर आमच्या चर्मचक्षूंत नाहीं तर ईश्वराकडे पाहण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या आंगीं कोठून असणार? ईश्वरी शक्ति या अशाच अदृश्य असतात. वीज चमकते आणि तिच्या वाटेंत येणाऱ्या प्रचंड वस्तूंचेंहि एका आघातानें ती चूर्ण करून टाकते; पण ती त्या वस्तूंवर केव्हां कशी पडते याची नुसती कल्पनाहि आपणांस करितां येत नाहीं! वारा जरी आपल्या शरीराला स्पर्शानें कळतो, आणि त्यानें झालेला नाश जरी डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष दिसतो, तरी वारा आपणांस दिसत नाहीं. मनुष्यांत जर कांहीं ईश्वरी अंश असेल तर तो त्याचा अदृश्य आत्माच होय! आपल्या शरीरावर त्याची सर्वस्वी सत्ता चालते, पण तो आत्मा कांहीं आपणाला दिसत नाहीं. सारांश वीज, वायु, आत्मा या ईश्वरी शक्ति अदृश्य असतांहि जसें त्यांचें अस्तित्व आपण कबूल करतों, तसेंच ईश्वर दिसला नाहीं तरी त्याचें अस्तित्व कबूल करणें भाग आहे. त्याच्या कृत्याच्या परिणामावरून त्याचें अस्तित्व माना. त्यानें तुमच्यावर केलेले अनंत उपकार लक्ष्यांत घ्या, आणि योग्य रीतीनें त्याची आराधना करा."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईश्वर आणि तद्विषयक आपलें कर्तव्य.

युथिडिमस म्हणाला " ईश्वरी भक्तीपासून मी कधींच पराङ्मुख होणार नाहीं. ईश्वर आम्हां मानव जातीवर जे अनंत उपकार करीत आहे, ते आम्हांपैकीं प्रत्येकास कळणें इष्ट आहे; पण असें होत नाहीं, याबद्दल मला फार खेद वाटतो. "

साक्रेटीस म्हणाला " याचा खेद तुम्हीं मुळींच करूं नका. कोणता यज्ञ केला असतां तुला तो आवडेल? या प्रश्नाचें उत्तर मिळावें म्हणून डिलफियनच्या मूर्तीला कळे लाविले असतां काय उत्तर मिळालें, तें तुम्हाला माहीत आहे काय ? देव म्हणाला 'तुम्ही आपल्या देशाच्या चालीरीती प्रमाणें वागा.' प्रत्येकानें देवाला यथाशक्ति बली द्यावयाचा, ही देशाची रीत! आणि मला वाटतें, अशा बलिदानानें ईश्वर जसा संतुष्ट होईल, तसा दुसऱ्या कशानेंहि होणार नाहीं. कारण, हा देवानेंच सांगितलेला मार्ग आहे. यथाशक्ति म्हटलें आहे म्हणून कोणीं आपल्या शक्तीची चोरी मात्र करूं नये. तसें करणें म्हणजे ईश्वराविषयीं उघड उघड तिरस्कार दाखविणेंच आहे. मनुष्यानें यथाशक्ति बलिदान करून आपलें कर्तव्य बजावलें असतां त्याला भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करणारा देव त्याचें कांहींच उणें पडूं देणार नाहीं. आपले सर्व मनोरथ पूर्ण करून घेण्याचें साधन ईश्वरभक्तीवाचून दुसरें खास नाहीं; तुम्हांला देवानें संतुष्ट करावें अशी जर तुमची इच्छा असेल तर तुम्ही आधीं देवाला संतुष्ट करा. देवाला संतुष्ट करण्याचा मार्ग देवानेंच तुम्हांला सांगितला आहे."

अशा प्रकारचा उपदेश करून आणि स्वतः आपली वागणूक आपण जीं तत्त्वें लोकांस शिकवितों त्याप्रमाणेंच आहे, असें दाखवून साक्रेटिसानें आपल्या मित्रांचें पावित्र्य वाढविलें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ललितकला.

साक्रेटीस कोणत्याहि मंडळींत गेला, आणि त्यानें त्यांनां सुधारण्याकरितां कांहीं संभाषण केलें नाहीं असें कधींहि होत नसे. एकदां तो पॅरॅसिअस नांवाच्या चितान्याच्या दुकानीं गेला असतां त्याला म्हणतो " काय हो, आपण जगांत जें कांहीं पहातों त्याची नक्कल म्हणजेच चित्रकला कीं नाहीं ? थोडेसे रंग घेऊन त्यांच्या साह्याय्यानें तुम्हीं चितारी लोक समुद्रकिनारा, डोंगर, दऱ्या, जंगलें, अंधकार, प्रकाश वगैरे अगदीं स्पष्टपणें दाखवितां. मृदु आणि कठीण, गुळगुळीत आणि खरखरीत पदार्थांचे भेद तुम्हांला केवळ या रंगांच्या योगानें दाखवितां येतात. तुम्हीं काढलेल्या चित्रांत अमकें वृद्धाचें आणि अमकें तरुणाचें हें पहाणाराला तेव्हांच समजतें. जरी अगदीं निर्दोष सौंदर्य प्रत्यक्ष सृष्टींत फारसें दिसून येत नाहीं तरी ज्या वेळीं तुम्हाला एकादी सौंदर्याची पुतळी रेखाटावयाची असेल, त्या वेळीं निरनिराळ्या स्त्रियांचे सुंदर अवयव लक्ष्यांत घेऊन ते सर्व एकत्र करून तुम्ही तीं बनवितां ?"

पॅरॅसिअस म्हणाला " होय ! आम्हीं असेंच करितों. "

साक्रेटीस म्हणाला " असेंच जर आहे, तर अत्यंत सुंदर स्वभावाच्या मनुष्याचें चित्र तुम्हाला रेखाटतां येईल किंवा नाहीं ?"

पॅरॅसिअस म्हणाला " कोणत्याहि दृश्य वस्तूचें चित्र रेखाटतां येईल; पण प्रथम तुम्हीं सांगितलेल्या एकाहि गोष्टीशीं साम्य न पावणारा किंवा ज्याला रंगरूपमाप नाहीं असा, अथवा जो मुळींच अदृश्य, तो स्वभाव कसा बरें रेखाटतां येईल ?"

साक्रेटीस म्हणाला " दोन माणसें जर एकत्र असलीं तर त्यांच्या नजरेवरून त्यांची परस्पराशीं मैत्री आहे, किंवा तीं एकमेकांचा द्वेष करणारीं आहेत, हें तुम्हाला समजणार नाहीं काय ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पॅरॅसिअस म्हणाला "हें सहज समजेल."

साक्रेटीस म्हणाला "तर मग, मैत्री आणि द्वेष हे विकार तुम्हाला चित्राच्या डोळ्यांवरून रेखाटतां येतील?"

पॅरॅसिअस म्हणाला "येतील असें वाटतें खरें!"

साक्रेटीस म्हणाला "आपल्या मित्राचा अभ्युदय किंवा त्याची विपत्ति ऐकून आपला जो चेहरा होतो, त्यावरून आपण काय ऐकिलें आहे, हें समजणार नाहीं का?"

पॅरॅसिअस म्हणाला "अलबत! हें समजलेंच पाहिजे! कारण मित्राचा अभ्युदय ऐकणाराचा चेहरा आनंदी, आणि त्याच्या विपत्तीची बातमी ऐकणाराचा चेहरा दुःखी दिसतो."

साक्रेटीस म्हणाला "म्हणूनच प्रेम आणि द्वेष या मनोविकारांप्रमाणेंच आनंद आणि दुःख हे विकारहि चित्रामध्यें तुम्हाला चेहऱ्यावर दाखवितां येतील."

पॅरॅसिअस म्हणाला "होय, येतील!"

साक्रेटीस म्हणाला "याप्रमाणेंच थोरपणा, औदार्य, नीचपणा, भीति, दूरदृष्टि, दांडगेपणा, रानटीपणा वगैरे मनोवृत्तीहि मनुष्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणें उमटलेल्या असल्यामुळें त्यांची नक्कल करणें तुम्हां चितान्यांच्या कलमास अशक्य दिसत नाहीं."

पॅरॅसिअस म्हणाला "तुमचें म्हणणें बरोबर आहे."

साक्रेटीस म्हणाला "आतां मला हें सांगा, कीं, सुस्वभाव आणि प्रामाणिकपणा हे गुण ज्याच्या चेहऱ्यावर दिसतात त्याचें चित्र पाहून तुम्हाला आनंद वाटेल, कीं, याच्या उलट, दुष्ट स्वभावी माणसाचें चित्र पाहून आनंद वाटेल?"

पॅरॅसिअस म्हणाला "सुस्वभावाचें चित्र पाहून आनंद वाटेल, हें सांगण्याचें कारण नाहीं."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"दुष्ट स्वभाच्या माणसाचें चित्र पाहूनहि जर कोणाला आनंद वाटत नाहीं, तर माणसांनीं सुशील होणें किती बरें आवश्यक आहे ?"

एकदां क्रिटो नांवाच्या मूर्तिकाराची आणि साक्रेटिसाची गांठ पडली असतां साक्रेटीस त्याला म्हणतो " एकादी गोष्ट करण्यांत गुंतलेल्या आणि ती करण्याच्या विचारांत असलेल्या अशा दोन माणसांच्या मूर्तींत तुम्ही जो फरक दाखवितां, तो मला विशेष आश्चर्य करण्यासारखा वाटत नाहीं; पण तुमचीं चित्रें अगदीं सजीव माणसांसारखीं दिसतात, आणि हें पाहूनच मला विशेष आश्चर्य वाटतें. मूर्तीमध्यें तुम्ही ही जीवनकला कशी दाखवितां बरें ?"

काय उत्तर द्यावें, या विचारांत क्रिटो आहे तों साक्रेटीस पुढें म्हणतो "आपण केलेले पुतळे सजीव मनुष्याप्रमाणें दिसावे, म्हणून ते घडतांना तुम्ही विशेष काळजी आणि मेहनत घेत असाल; आणि म्हणूनच ते तसे अगदीं सजीव दिसत असतील, असें मला वाटतें."

क्रिटोनें ही गोष्ट कबूल केल्यानंतर साक्रेटीस म्हणतो " मनुष्यें निरनिराळ्या स्थितींत उभीं असतां, बसलीं असतां किंवा पडलीं असतां त्यांच्या अवयवांपैकीं कोणते अवयव वांकतात, कोणते नीट उभे रहातात, कोणते आंखडतात, कोणते पसरतात, कोणत्यांवर विशेष दाब बसल्यामुळें कोणते मोकळे होतात वगैरे गोष्टी लक्ष्यपूर्वक पाहून तुम्ही आपल्या पुतळ्यांत त्याची नक्कल करीत असाल, आणि म्हणूनच ते इतके हुबेहुब दिसत असतील, असें मला वाटतें."

क्रिटोनें हें कबूल केलें तेव्हां साक्रेटीस पुढें म्हणतो "चित्राचे सर्व मनोविकार चेहऱ्यावर स्पष्ट उमटले असले म्हणजे तें चित्र पहाणारास विशेष आनंद होतो, हें खरें ना ? हातांत तरवार घेऊन लढत असणाऱ्या माणसाच्या पुतळ्याचा चेहरा, शत्रूस भीति दाख-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विण्यासारखा उग्र केला पाहिजे, आणि त्याचा विजय झाला असें दाखवावयाचें असतां त्याच्या चेहऱ्यावर आनंद आणि संतोष दाखविला पाहिजे."

क्रिटोनें हें कबूल केलें. साक्रेटीस पुढें म्हणाला "शेवटीं, मला इतकेंच सांगावयाचें आहे, कीं, मनुष्याच्या मनांतील विकार नेहमीं त्याच्या चेहऱ्यावर उमटत असतात, हें तत्त्व लक्ष्यांत ठेवून, आणि विकाराच्या मानानें चेहऱ्यावर होणारे निरनिराळे बदल काळजीपूर्वक निरीक्षण करून मूर्तिकारानें आपल्या मूर्तीच्या मनांत जे विकार आहेत असें त्यास दाखवावयाचें असेल ते मूर्तीच्या चेहऱ्यावर दाखविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे."

एकदां, पिस्टिअस नांवाच्या एका चिलखतें करणाराच्या दुकानीं बसला असतां त्यानें केलेलीं चिलखतें पाहून साक्रेटीस त्याला म्हणतो "चिलखताचा शोध लावणाराच्या बुद्धीची तारीफ केली पाहिजे. शरीराच्या ज्या भागावर शत्रूचा हल्ला होण्याचा संभव असतो त्या भागांचें संरक्षण चिलखतामुळें होत असून युद्धाच्या प्रसंगीं हातांची हवी तशी हालचाल करण्यास त्याचा प्रतिबंध होत नाहीं. पण काय हो, पिस्टिअस, गांवांतील इतर कारागिरांपेक्षां तुम्ही आपल्या चिलखतांची किंमत अधिक कां घेतां? तीं काय इतर कारागिरांनीं केलेल्या चिलखतांपेक्षां जास्त मजबूत किंवा जास्त मोलवान् धातूंचीं केलेलीं आहेत?"

पिस्टिअस ह्मणाला "तसें नाहीं. तीं त्यांच्यापेक्षां जास्त चांगलीं केलीं आहेत, ह्मणून मी तीं जास्त किंमतीला विकतों."

साक्रेटीस ह्मणाला "तुमची चांगली कृति त्यांच्या वजनावर अवलंबून आहे असें ह्मणावें तर सर्व चिलखतांचें वजन कांहीं सारखें नसतें. बरें, ती त्यांच्या आकारावर अवलंबून आहे असें ह्मणावें, तर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिलखतांचा आकार तीं घालणाराच्या शरीराच्या आकाराप्रमाणें लहानमोठा असावाच लागतो."

पिस्टिअस म्हणाला "चिलखत घालणाराच्या आंगांत जर बरोबर न बसेल तर तें फुकटच म्हणावयाचें."

साक्रेटीस म्हणाला "कांहीं माणसांचे अवयव प्रमाणांत असतात तर कांहींचे अगदींच प्रमाणाबाहेर असतात, हें खरें ना ?"

पिस्टिअस म्हणाला "हो, अशीं प्रमाणाबाहेर अवयवांचीं पुष्कळ कुरूप माणसें असतात ?"

साक्रेटीस म्हणाला "मग तुमचीं चिलखतें इतरांपेक्षां प्रमाणांत अगदीं बरोबर असतात असें जरी मानलें, तरी असलीं प्रमाणसूत चिलखतें प्रमाणाबाहेर शरीराच्या माणसांला कशीं उपयोगी पडणार ? आतां तीं जरी फार वजनशीर आहेत असें मानलें, तरी ज्याचें वजन शरीराच्या सर्व अवयवांवर त्यांच्या त्यांच्या शक्ती-प्रमाणें वांटलें जाऊन घालणाराला भासत नाहीं तें चांगलें चिलखत, खरें कीं नाहीं ?"

पिस्टिअस म्हणाला "माझीं चिलखतें आकारानें आणि वजनानें अशींच असल्यामुळें मी त्यांची जास्त किंमत घेतों. कांहीं लोकांनां गिलीट आणि नक्षी जास्त आवडते आणि तसलें काम केलेलीं चिलखतें, ते वाटेल तसा पैसा देऊन विकत घेतात; पण अंगांत चांगलें न बसणारें चिलखत, केवळ नक्षीकरितां विकत घेणें ह्मणजे पैसा खर्चून गैरसोय विकत घेण्यासारखेंच आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "अहो, शरीराला नीट बसणें ह्मणजे तरी काय ? अगदीं गच्च बसणारीं चिलखतेंहि निरुपयोगीच झालीं पाहिजेत. कारण लढाईंत मनुष्याला केव्हां वांकावें लागतें, केव्हां बसावें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लागतें, केव्हां ताठ उभें रहावें लागतें. अशा निरनिराळ्या स्थितींत गच्च बसणाऱ्या चिलखतांचा कांहीं उपयोग आहे काय ?"

पिस्टिअस म्हणाला "छे, मुळींच नाहीं. साक्रेटीस महाराज, तुम्हाला चांगल्या चिलखताची अगदीं बरोबर कल्पना आहे हें पाहून मला फार समाधान वाटतें."

या संवादावरून साक्रेटिसाला निरनिराळ्या ललितकलांतील खुब्या कशा माहिती होत्या, आणि तो आपल्या या ज्ञानाचा लाभ सहज-गत्या आपल्या देशांतील कारागिरांस देऊन त्यांची कशी सुधारणा करीत असे, हें वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यसन.

साक्रेटीस आपल्या मित्रांस सदाचारी बनविण्याकरितां अनेक प्रकारचीं प्रमाणें देऊन त्यांच्याशीं संभाषण करी. कोणतेंहि सत्कार्य हातून होण्यास मनुष्याच्या अंगीं व्यसन नसलें पाहिजे, असें त्याचें मत होतें. त्यांच्या वर्तनावरून हें तत्त्व त्याच्याइतकें त्या वेळीं कोणाच्याहि अंगीं बाणलेलें नव्हतें. ही गोष्ट अगदीं उघड होती. तो आपल्या श्रोत्यांच्या मनांत हेंच तत्त्व भरवून देण्याचा प्रयत्न करी, आणि त्यांस सदाचारी बनविण्याकरितां काय काय तजविजी कराव्या, या विचारांत राहून नेहमीं याच विषयावर त्यांच्यांशीं संभाषण करी.

एकदां व्यसनासंबंधीं युथिडिमसपाशीं संभाषण करीत असतां तो ह्मणाला " स्वातंत्र्य ही मोठी बिनमोल वस्तु आहे, असें तुह्माला वाटतें किंवा नाहीं ? "

युथिडिमस ह्मणाला " होय, सर्व वस्तूंपेक्षां स्वातंत्र्याची किंमत मला अधिक वाटते."

साक्रेटीस ह्मणाला "इंद्रियसुखाचा दासानुदास बनल्यामुळें ज्याला चांगल्या गोष्टी करितां येत नाहींत तो मनुष्य स्वातंत्र्य भोगतो, असें तुह्मी समजाल काय ?"

युथिडिस ह्मणाला " मुळींच नाहीं. "

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग चांगल्या गोष्टी करितां येणें, ह्मणजे स्वातंत्र्य असणें; आणि त्या कोणत्याहि कारणानें करितां न येणें, ह्मणजे स्वातंत्र्य नसणें, असेंच कीं नाहीं ?"

युथिडिमस ह्मणाला " होय, असेंच."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला " पत्नीव्रताचा भंग करणारे सर्व पुरुष, त्यांस त्या व्रताचें पालन ही चांगली गोष्ट करतां येत नाहीं म्हणून परतंत्र असतात, असेंच तुमचें मत आहेना ?"

युथिडिमस म्हणाला " होय."

साक्रेटीस ह्मणाला "पत्नीव्रतभंगापासून सत्कर्म हातून घडत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर या व्रताच्या भंगानें दुराचरणें घडतात, ही गोष्ट तुह्माला कबूल असेल, तर आतां हें सांगा, कीं, सत्कर्मापासून परावृत्त करून जो धनी आपल्या चाकरास असत्कर्म करण्यास प्रवृत्त करितो, त्याला तुह्मी काय ह्मणाल ?"

युथिडिमस म्हणाला " मी त्याला दुष्ट धनी ह्मणेन, आणि दुष्ट धन्याची चाकरी करणें, ही अत्यंत नीच प्रकारची गुलामगिरी आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "झालें तर. वेश्यागमन करणारे लोक अत्यंत हलक्या दर्जाच्या गुलामगिरींत आहेत, असें ठरलें."

युथिडिमस ह्मणाला " ठरलें खरें."

साक्रेटीस ह्मणाला " शहाणपणासारख्या ईश्वराच्या सर्वोत्कृष्ट देणगीला आपण या परदारागमनामुळेंच मुकतों; आणि परदारागमनामुळेंच मनुष्य अव्यवस्थित, मूर्ख आणि वेडा बनतो. फायद्याचीं कामें करावयास त्याला वेळ मिळत नाहीं, आणि रात्रंदिवस इंद्रियसुखांत तो मग्न राहतो. चांगल्या गोष्टी कोणत्या हें जरी त्याला कळलें, तरी वाईट गोष्टी केल्यावांचून त्याला करमेनासें होतें."

युथिडिमस ह्मणाला " त्याची अशी अवस्था होते खरी."

साक्रेटीस ह्मणाला "असल्या माणसांच्या अंगीं नेमस्तपणा राहत नाहीं, आणि तीं निर्लज्ज बनतात. फार काय सांगावें, रंडीबाजीसारखा मनुष्याला कर्तव्यपराङ्मुख करणारा दुसरा दुर्गुणच नाहीं."

युथिडिमस ह्मणाला " तुमचें ह्मणणें अगदीं बरोबर आहे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "ज्याच्या योगानें मनुष्याची विचारशक्ति नाहींशी होऊन तो घातक गोष्टींचा स्वीकार व हितावह गोष्टींचा धिःकार करितो, आणि सज्जनास न शोभणारें वर्तन ठेवतो, त्यासारखें नुकसान करणारें दुसरें कांहीं आहे काय ?"

युथिडिमस ह्मणाला " कांहीं नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "निर्व्यसनी राहिल्याचा परिणाम याच्या अगदीं उलट होत नाहीं काय ?"

युथिडिमस ह्मणाला " होतो, यांत कांहीं संशय नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग, आतां हें सांगा, कीं, असा उलटा परिणाम घडवून आणणारें कारण जें निर्व्यसनता तें चांगलें असेल कीं नाहीं ?"

युथिडिमस ह्मणाला " खचित, तें तसें असलेंच पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला " रंडीबाजीपासून सुख मिळतें असें वाटतें; परंतु तो केवळ भास आहे. ती अगदीं फसवणूक आहे. तिच्यापासून निराशा आणि अतृप्ति होते, व सर्वस्वाचा वीट येतो; आणि त्याच्या उलट, व्यसनपराङ्मुख राहिल्यानें खरें सुख अनुभविण्यास मिळतें. या गोष्टीचा तुह्मीं कधीं विचार केला आहे काय ? व्यसनी मनुष्याला भूक, तहान किंवा जाग्रण सहन होत नाहीं; परंतु भूक लागल्यावांचून अन्नाला गोडी नाहीं, तहान असल्यावांचून पाण्याला रुची नाहीं, आणि थोडें तरी जाग्रण झाल्यावांचून गाढ झोंपेचें सुख नाहीं. व्यसनी लोक फाजील खातात, अति पितात आणि सतत जागतात, व या सुखाला अंतरतात, आणि निर्व्यसनी लोक भूक लागल्यावांचून खात नाहींत, तहान लागल्यावांचून पीत नाहींत आणि झोंप आल्यावांचून निजत नाहींत. यामुळें त्यांस खऱ्या सुखाचा अनुभव मिळतो. निर्व्यसनी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माणसाचें मन आणि शरीर हीं पूर्णत्वास येतात. त्याच्या अंगीं आपलें कुटुंब चांगल्या रीतीनें चालवून आपल्या मित्रांचें व देश-बांधवांचें कल्याण करण्याचें सामर्थ्य येतें, आणि तीं आपल्या रिपूला जिंकतात. परंतु ज्यांचीं मनें क्षणिक सुखांत गढलीं आहेत, त्यांच्या हातून सत्कृत्यें तीं काय होणार?"

युथिडिमस ह्मणाला "मनसोक्त वागणारा मनुष्य सत्कार्य करण्यास अगदीं अपात्र आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "बऱ्यावाइटाचा विचार न करितां केवळ तात्पुरत्या सुखावर दृष्टि देणाऱ्या मनसोक्त वर्तनाच्या लोकांत आणि बुद्धिहीन पशुपक्ष्यादिकांत काय बरें अंतर आहे? निर्व्यसनी लोकच बऱ्यावाइटाचा विचार करून बऱ्याचा अंगीकार आणि वाइटाचा त्याग करितात, आणि खरें सुख अनुभवितात."

याप्रमाणें युथिडिमस आणि साक्रेटीस यांचें संभाषण झालें. अशा प्रकारचीं संभाषणें नेहमीं व्हावींत, ह्मणजे त्यापासून मनुष्य मुत्सद्दी बनतो, व त्याची विवेकबुद्धि पक्क होऊन ज्ञान वाढतें, असें साक्रेटीस ह्मणत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्यास.

साक्रेटीस आपल्या मित्रांशीं किती मोकळया मनानें आणि कळकळीनें संभाषण करी, आणि आपलीं मतें त्यांस स्वीकारण्यास लावी, हें मागील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेंच असेल. आतां आपल्या मित्रांची उन्नति व्हावी त्यांनी अज्ञानी असूं नये, आणि आपल्या कामांत दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा धरूं नये, ह्मणून साक्रेटीस किती काळजी घेत असे, व त्यांस कसली माहिती आहे हें पाहून, त्यांच्यापैकीं कोणी एकादा अवश्य ज्ञानांत कच्चा असला, तर साक्रेटीस प्रेमानें आणि मोठ्या तत्परतेनें त्याला तें स्वतः किंवा त्या ज्ञानांत प्रवीण असणाऱ्या गुरूकडून प्राप्त करवून देई. तो ह्मणे मनुष्यांस सर्व गोष्टींचें ज्ञान असलें पाहिजे. आपण जमिनी विकतांना किंवा विकत घेतांना आणि जमिनीवरील व कामाची वांटणी करितांना फसूं नये ह्मणून आपणांस भूमितीचें ज्ञान असलें पाहिजे, आणि हें इतकें सोपें आहे, कीं, मनुष्य जर त्यांत मन घालील तर लौकरच तो सर्व पृथ्वीची मोजणी करील. परंतु या शास्त्राच्या अगदीं मुळापर्यंत जाण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. इतका सूक्ष्म अभ्यास करून मनुष्यानें आपल्या मेंदूला विनाकारण त्रास देऊं नये. असल्या गोष्टींत मन घालून यापेक्षां अधिक महत्त्वाच्या गोष्टींच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष्य करणें योग्य नाहीं, असें साक्रेटिसाचें मत होतें.

ऋतूंचें, तिथींचें आणि तासाचें ज्ञान त्याच्या वेळीं योग्य अशीं कामें करण्याकरितां मनुष्यास असावें, ह्मणून प्रत्येकानें ज्योतिषाचा अभ्यास करण्यांत कांहीं वेळ खर्च केला पाहिजे. समुद्रांत सफरी करणाऱ्या, रानांत शिकार करणाऱ्या, आणि ज्योतिष जाणणाऱ्या लोकांशीं संभाषण केलें असतां आपणांस अवश्य तितकें या शास्त्राचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञान होईल. यापेक्षां जास्त ह्मणजे पृथ्वीपासून कोणता ग्रह किती अंशावर आहे, त्याची गती कशी आहे, त्याचा वेग काय आहे, आणि आकर्षण एकमेकांवर किती घडतें, वगैरे गोष्टी मनुष्यास कळल्याच पाहिजेत असें नाहीं. कारण, हीं शास्त्रें निरुपयोगी आहेत असें साक्रेटिसाचें मत होतें. तो स्वतः या शास्त्रांत चांगला प्रवीण होता. पण तो ह्मणे कीं, या शास्त्राच्या अभ्यासांत सर्व वेळ घालवून यापेक्षां महत्त्वाच्या कामाकडे दुर्लक्ष्य करणें चांगलें नाहीं.

साक्रेटीस आणखी असें ह्मणे, कीं, या जगाच्या ईश्वरनिर्मित अघटित घटनेंत बारीक लक्ष्य देणें चांगलें नाहीं. या घटनेचें आकलन होणें, ही गोष्ट मनाच्या शक्तीच्या अगदीं बाहेरची आहे. इतकेंच नव्हे, तर हें आकलन मानवी शक्तीला होऊं नये असा ईश्वरी संकेत दिसला, तर त्याच्या उलट जाणें हें सर्वथैव उचित नाहीं. या उदात्त तत्त्वांचा विचार करून अनॅक्झेगोरसप्रमाणें मन घोटाळ्यांत घालणें हें भयंकर काम आहे. सूर्याचें आणि अग्नीचें तत्त्व एकच आहे, असें अनॅक्झेगोरस प्रतिपादन करी. परंतु अग्नीनें कधीं डोळे दिपले आहेत काय? सूर्याचें तेज आपल्या डोळ्यांस अगदीं दिपवून टाकितें. सूर्य आकाशाला काळें करितो. विस्तवानें तसें कांहीं होत नाहीं. सूर्याच्या उष्णतेनें पृथ्वीच्या ठिकाणीं झाडें, फळें वगैरे उत्पन्न होतात, आणि विस्तवाच्या उष्णतेनें तीं जळून खाक होतात. इत्यादि गोष्टींचा विचार त्यांनीं केलेला नाहीं. दुसरें तो असें ह्मणतो, कीं, सूर्य हा एक दगड असून तो विस्तवांत जळत आहे. पण दगड कधीं विस्तवांत चमकत नाहीं, आणि विस्तवांत टिकत नाहीं; परंतु सूर्य थोडाहि कमी न होतां सारखा टिकतो व चकाकतो. साक्रेटीस अंकगणितशास्त्राचा अभ्यास करण्याविषयीं उपदेश करीत असे. परंतु सर्व शास्त्रांच्या अभ्यासाबद्दल त्याचें ठाम मत असें असे, कीं, कोणतेंहि शास्त्र उपयोगापलीकडे शिकण्यांत हंशील नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो आपल्या मित्रांस ह्मणे "तुह्मी आपल्या शरीरप्रकृतीला जपा व या कामांत विद्वानांचा अभिप्राय घ्या." साक्रेटिसाचें मत असें होतें, कीं, प्रत्येकानें आपणास कोणतें अन्नपाणी पचतें व आपल्या प्रकृतीला कोणता व्यायाम सोसतो, हें पहावें. अशा रीतीनें प्रत्येक मनुष्याला जर आपलें प्रकृतीमान समजूं लागलें, तर दुसऱ्या वैद्याची जरूरच राहणार नाहीं, व आपल्याइतका चांगला दुसरा वैद्यच आपणास मिळणारहि नाहीं. " मनुष्यमात्राच्या शक्तीबाहेर असणाऱ्या गोष्टींचा अभ्यास करावा असें ज्यांस वाटत असेल त्यांनीं देवस्कीच्या नादीं लागावें. कारण, देव आपलें मनोगत मनुष्याला कसें कळवितो, तसेंच तो त्याला आपला अभिप्राय आणि आपली मदत कशी देतो, हें ज्यांस कळतें, त्यांस ती मिळाल्यावांचून रहात नाहीं," असें साक्रेटिसाचें मत होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाचीं कांहीं वचनें.

एका मनुष्यानें दुसऱ्यास सलाम केला असतां दुसऱ्यानें त्याला उलट सलाम केला नाहीं; ह्मणून तो फार संतापला आहे; असें पाहून साक्रेटीस त्याला ह्मणतोः—

" आजारी मनुष्य वाटेंत भेटला असतां त्याची काळजी न दाखवितां पुढें निघून जाणें जसें वाईट, तसेंच दांडगा मनुष्य भेटला असतां त्यावर संतापणेंहि वाईटच आहे."

एकदां एक मनुष्य साक्रेटिसाला ह्मणाला "काय करूं हो, मला चांगली भूक लागत नाहीं, आणि कांहीं खाववत नाहीं."

" साक्रेटीस ह्मणाला "कांहीं दिवस उपास करा, ह्मणजे खात्रीनें तुमची प्रकृति सुधारेल, तुह्माला कमी खर्च लागेल आणि पुढें अन्नाला चांगली रुची येऊन जेवणापासून तुम्हाला समाधान वाटेल."

एकदां एक गृहस्थ साक्रेटिसाला म्हणाला " सार्वजनिक हौदांतलें पाणी अलीकडे बरेंच गरम असतें, आणि तें गरम पाणी सध्यां पिणें भाग पडतें, याला काय करावें ? "

साक्रेटीस म्हणाला " ही तर मोठी समाधानाची गोष्ट आहे! कारण, आतां स्नानाकरितां निराळें पाणी तापविण्याचें कारण नाहीं. जेव्हां वाटेल तेव्हां जावें आणि स्नान करावें !"

तो गृहस्थ म्हणाला " हौदांतील पाणी गरम असतें खरें, पण स्नान करण्यासारखें गरम नसतें. "

साक्रेटीस म्हणाला " तुमच्या चाकरांनां तें पिण्यांत किंवा त्यानें स्नान करण्यांत कांहीं गैरसोय वाटते काय ?"

तो गृहस्थ म्हणाला " नाहीं, पण त्यांनां तें कसें चालतें याचें मला मोठें नवल वाटतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसानें विचारलें " आजारी माणसांस तरी तें पाणी पिण्यांत किंवा त्यानें आंघोळ करण्यांत कांहीं गैरसोय वाटेल काय ? "

त्या गृहस्थानें 'आजारी माणसांस त्या पाण्यापासून उलटें समाधानच वाटेल, असें उत्तर दिल्यावर साक्रेटीस म्हणतो :—

" सामान्य लोक किंवा आजारी मनुष्यें यांपेक्षांहि आपलें समाधान होणें अवघड जावें, हें मोठें लांछन आहे. "

एका गृहस्थानें आपल्या चाकराला खूप निर्दयपणें बडविलें, असें पाहून साक्रेटिसानें त्या गृहस्थाला चाकराला मारण्याचें कारण विचारलें. तो गृहस्थ ह्मणाला " माझा चाकर फार दारुबाज आहे. त्याला पैसा हवा आणि काम करावयाला नको; ह्मणून मी त्याला असा कधींकधीं मारतों."

साक्रेटीस ह्मणाला" चाकर वाईट निपजणें हा धन्याचा अपराध आहे."

' आलेम्पिया येथें इतक्या दूर कोण जातो ?' असें ह्मणणाऱ्या एका मित्रास साक्रेटीस ह्मणाला " गांवांत इकडेतिकडे फिरण्यांत सर्व दिवस घालविणाऱ्या तुला, आलेम्पियाला जाणें इतकें अवघड कां वाटावें, मला समजत नाहीं. हा प्रवास तर केवळ तुला सहलीसारखा वाटला पाहिजे. सकाळीं निघून जेवणाची वेळ होईपर्यंत चालावयाचें, नंतर जेवणाकरितां मुक्काम करून जेवण झाल्यावर निघावयाचें, तें संध्याकाळपर्यंत चालावयाचें, असें केलेंस तर कांहीच श्रम न होतां तूं ठिकाणावर जाऊन पोंचशील. पांचसहा दिवसांत गांवांतल्यागांवांत तूं जितका चालशील तितकेंहि तुला अथेन्सहून आलेंपियाला जावयास चालावें लागणार नाहीं. आणखी एक गोष्ट तुला सांगतों, "जलदीनें प्रवास करून त्रास सोसण्यापेक्षां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रवासास निघण्याची जलदी करून इच्छित ठिकाणीं एक दिवस अगाऊ जाऊन पोंचणें चांगलें !"

आपण बराच प्रवास करून आल्यामुळें अगदीं थकलों आहों असें ह्मणणाऱ्या एका गृहस्थास साक्रेटीस विचारतो "तुझ्याजवळ कांहीं ओझें वगैरे होतें कीं काय ?"

तो गृहस्थ ह्मणाला " आंगांतल्या झग्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं ."

" तुमच्याबरोबर दुसरा कोणी मनुष्य नव्हता असें वाटतें," असें साक्रेटिसानें म्हटल्यावर तो गृहस्थ म्हणतो " माझ्याबरोबर माझा एक गुलाम होता."

साक्रेटीस म्हणाला "बरें, त्या गुलामाजवळ तरी कांहीं बोजा होता किंवा नाहीं ?"

तो गृहस्थ ह्मणाला " होय, माझा सर्व बोजा त्याच्याचजवळ होता. "

साक्रेटीस ह्मणाला " प्रवासांत तुमची बरीच गाळण उडालेली दिसते ! तुमच्या गुलामाचा प्रवास कसा काय झाला ?"

तो गृहस्थ ह्मणाला " त्याचा प्रवास माझ्यापेक्षां पुष्कळच चांगला झाला. त्याची कांहीं अशी गाळण झाली नाहीं. "

साक्रेटिसानें विचारलें "बरें, त्याच्याजवळचें बोचकें जर तुमच्याजवळ दिलें असतें, तर आपली कशी काय अवस्था झाली असती ?"

गृहस्थ ह्मणाला "अरे बापरे ! मग काय विचारतां ! आह्माला वाटेंतच कोठें तरी बसावें लागलें असतें ! आपल्याच्यानें ती मजल खास झेंपली नसती !

साक्रेटीस म्हणाला " अरे ! हें काय ? तूं तालीमबाज असून असें म्हणतोस ? खरोखर मोठेंच लांच्छन ! आपल्या आंगांत आपल्या गुलामाइतकीहि ताकद नसणें हें मोठें लज्जास्पद आहे !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिक्षणाची आवश्यकता.

पूर्वी अनेक वेळां सांगितल्याप्रमाणें साक्रेटिसाच्या संभाषणाचा मुख्य उद्देश कांहीं तरी सुधारणा घडवून आणावी असा असल्यामुळें ज्यांनां त्याचा सहवास घडला, किंवा ज्यांनां त्याचीं भाषणें ऐकण्याची संधी मिळाली, त्यांची सुधारणा झाल्यावांचून राहिली नाहीं. साक्रेटिसाच्या प्रत्यक्ष सहवासानें पुष्कळांची सुधारणा झाली, यांत मोठेसें आश्चर्य नाहीं; पण त्याच्या पश्चात् त्याचीं भाषणें वाचूनहि पुष्कळांची वागणूक सुधारली आहे.

साक्रेटीस आपल्या स्वतःच्या करमणुकीकरितां कांहीं विनोदी भाषण करीत असो, किंवा श्रोत्यांनां अत्यंत गंभीरपणानें एकादा विषय समजावून देत असे. ऐकणारास त्याच्या भाषणांत बोध घेण्यासारख्या अशा पुष्कळ गोष्टी आढळल्यावांचून रहात नसत.

त्या वेळच्या अथिनियन लोकांप्रमाणें साक्रेटीस केवळ शारीरिक सौंदर्यावर भाळून कोणावरहि प्रेम करीत नसे. मानासिक सौंदर्य किंवा सद्गुण पाहूनच तो एकाद्यावर प्रीति करी.

ज्याला बरेंवाईट कळतें, ज्याची स्मरणशक्ति चांगली असते, आणि ज्याची ज्ञानतृष्णा उत्कट असते, तो असामान्य बुद्धिमत्तेचा मनुष्य, असें साक्रेटिसाचें मत होतें. तो ह्मणे, जो मनुष्य शिकविलेलें शिकतो, आणि शिकलेलें पक्केपणें ध्यानांत धारितो, आणि ज्याला कुटुंब अथवा राष्ट्र उत्तम प्रकारें चालविण्यास अवश्य असणारें ज्ञान संपादन करण्याची प्रबळ इच्छा असते, त्यालाच असामान्य बुद्धीचा मनुष्य ह्मणावें. अशा मनुष्यांच्या बुद्धीला जर लागावें तसें वळण लागलें, तर हे लोक स्वतः सुखी होऊन लोकांनां सुख देतात, आणि आपलें कुटुंब सुधारून सर्व देश भरभराटीस आणितात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपण विलक्षण बुद्धिवान् अशा घमेंडीनें शिक्षणाची हेळसांड करणाऱ्या गृहस्थांपैकीं कोणाची गांठ पडल्यास साक्रेटीस त्याला ह्मणे "बाबांनों तुह्मांला तर शिक्षणाची विशेष आवश्यकता आहे. चांगल्या जातीच्या घोड्याला कोवळेपणीं जर एकाद्या कुशल चाबूकस्वाराकडून उत्तम रीतीनें शिकविलें, तर तो घोडा अत्यंत उपयोगी पडतो; पण हीच जर का त्याच्या शिक्षणाची हेळसांड झाली, तर तो इतका खोडकर आणि बेफाम बनतो, कीं, त्याचें काय करावें, हें कोणालाच समजत नाहीं. कुत्र्याचेंहि असेंच होतें. चांगल्या जातीच्या मजबूत आणि शूर कुत्र्याला जर उत्तम शिक्षण दिलें, तर शिकारीच्या कामीं तो फार चांगला उपयोगी पडतो; पण याच्या उलट त्याला जर कोणीं शिकविलें नाहीं, तर तो गांवभर भटकतो आणि सर्वांनां सतावून सांडतो. मनुष्याचेंहि असेंच आहे. जीं माणसें स्वभावतःच बुद्धिवान् , सशक्त,शूर आणि हातीं घेतलेल्या कामांत यश संपादन करण्यास समर्थ अशीं असतात, तीं चांगलें शिक्षण मिळालें असतां सद्गुणी होऊन समाजाच्या फार उपयोगी पडतात. पण जर त्यांनां शिक्षण मिळालें नाहीं, तर तीं अत्यंत दुष्ट निपजतात, आणि आपलें नाक कापून दुसऱ्यास अपशकुन करितात. सामर्थ्याच्या खोट्या कल्पनेमुळें शेफारून जाऊन आवांक्याबाहेरचीं कामें तीं आपल्या शिरावर घेतात. लोकांचा उपदेश त्यांनां विषतुल्य वाटतो, आणि दुसऱ्या चांगल्या माणसांच्या धोरणानें वागण्यांत तीं कमीपणा मानितात. दुसऱ्याचें ऐकावयाचेंच नाहीं, असा त्यांचा बाणा असल्यामुळें, त्यांचे दुष्ट बेत फिरत नाहींत, आणि त्यांच्या हातून मोठमोठ्या भयंकर चुका होतात."

संपत्तीच्या मदानें फुगलेल्या ज्या लोकांस "आह्मी बडे लोक, आह्मांला शिकून काय करावयाचें आहे ? शिकून तरी कीतींच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मिळवावयाची कीं नाहीं ? संपत्तीनें कीर्ति मिळत नाहीं असें थोडेंच आहे ! संपत्तीनें यश, कीर्ति सर्व कांहीं मिळतें, मग शिक्षणालाच घेऊन काय करावयाचें आहे ?" असें वाटतें, अशा माणसाची गांठ पडली ह्मणजे त्यांची चूक त्याच्या पदरांत घालून शिक्षणाचें महत्त्व त्यांला समजावून देण्याकरितां साक्रेटीस त्याला ह्मणे "उपयोगी आणि घातक वस्तूंमधला भेद न कळतां जो मनुष्य घातक वस्तु उपयोगी ह्मणून विकत घेतो, आणि आपणास सुखी समजतो, तो जसा मूर्ख, तसाच संपत्तीनें कीर्ति मिळते असें समजून शिक्षणाची अवहेलना करण्यांत सुख मानणाराहि मूर्खच होय !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्वत्तेचा अभिमान फार वाईट.

आपल्या आंगीं असलेल्या अल्प विद्येच्या अभिमानांत गर्क राहून घमेंड मिरविणाराची गांठ पडली असतां साक्रेटीस त्याची घमेंड जिरविण्याला कसर करीत नसे, हें खालीं दिलेल्या त्याच्या संभाषणावरून वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.

युथिडिमस नांवाच्या एका मनुष्यानें प्रसिद्ध कवींचे आणि तत्त्ववेत्त्यांचे अनेक ग्रंथ विकत घेतले असून तेवढ्यावरूनच तो आपणांस मोठा विद्वान समजत असे व त्याला वाटे, कीं, सर्व ग्रीस देशांत आपल्यासारखा पंडित आणि वक्ता आजवर कोणी होऊन गेला नाहीं! ही बातमी साक्रेटिसाला कळली, आणि त्याला असेंहि समजलें, कीं, युथिडिमस याचें वय लहान असून प्रतिनिधिसभेंत त्याची निवड झाली नसल्यामुळें एकादा सार्वजनिक प्रश्न महत्त्वाचा वाटल्यास, सभेनजीकच्या दुकानांत बसून तो त्या प्रश्नाची चर्चा करीत असतो."

हें कळल्यावर एके दिवशीं साक्रेटिसानें आपल्या दोघांतिघां मित्रांसह त्याला तेथें गांठिलें. बोलण्याला सुरुवात झाली आणि असा प्रश्न उद्भवला, कीं, "थेमिस्टॉकल्स आपल्या सर्व देशबांधवांपेक्षां जो इतका शहाणा आणि शूर झाला, तो काय स्वतःच्या बुद्धीनेंच झाला? किंवा तत्त्वज्ञानी लोकांच्या उपदेशपर संभाषणांचा त्याच्यावर तसा परिणाम झाला?

साक्रेटिसाच्या मनांत आपल्या ज्ञानमात्रेचे दोन वळसे युथिडिमसला पाजावे, असें असल्यामुळें, त्याला उद्देशून तो या प्रश्नासंबंधानें ह्मणाला "हस्तकौशल्यासारखीं एकंदर कमी महत्त्वाचीं कामें देखील शिक्षकावांचून कोणालाहि धड येऊं शकत नाहींत; मग राज्यकार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भार चालविण्यासारखीं जीं अत्यंत महत्त्वाचीं कामें थेमिस्टाकल्सनें केलीं, तीं शिक्षण घेतल्यावांचून केलीं असतील असें मानणें ह्मणजे निव्वळ मूर्खपणा आहे."

साक्रेटीस आणि युथिडिमस यांच्याया पहिल्या मुलाखतींत फक्त इतकेंच कायतें झालें. साक्रेटिसाचें हें बोलणें ऐकून युथिडिमस निमूटपणें चालता झाला आणि साक्रेटीसहि तो गेला असें पाहून आपल्या मित्रासह परत आला.

लोक आपणांस साक्रेटिसाचे अनुयायी ह्मणतील या समजुतीनें युथिडिमस बहुधा साक्रेटिसाला भेटत नसे. एकदां तो त्या दुकानांत असून बरीच मंडळी त्याजपाशीं बसली आहे, असें पाहून साक्रेटिसानें त्याला गांठलें आणि तो तेथें असलेल्या मंडळीला ह्मणाला 'मित्र हो, हे तरुण गृहस्थ वयांत येऊन लोकसभेचे सभासद झाले, आणि एकादा महत्त्वाचा प्रश्न सभेपुढें आला, ह्मणजे यांच्या शिक्षणावरून मला असें वाटतें, कीं, हे त्या प्रश्नासंबंधानें आपलें स्पष्ट मत सभेंत जाहीर करतील. यांचें जें पहिलें भाषण होईल त्या भाषणांत आपण कोणापासून कांहीं शिकलों नाहीं. सांप्रतचें सर्व ज्ञान केवळ आपल्या उपजत बुद्धिमत्तेनेंच आपणांस प्राप्त झालें आहे, वगैरे गोष्टी हे मोठ्या आनंदानें सांगतील. हे ह्मणतील 'सभ्य गृहस्थहो! मला कोणीं कांहीं शिकविलें नाहीं, मी कधीं कोणा विद्वानांचीं भाषणें ऐकावयाला गेलों नाहीं, मला शिकविण्यासारखा एकादा शिक्षक शोधून काढण्याची वृथा मेहनत मीं कधीं घेतली नाहीं. मला दुसऱ्याजवळ शिकण्याचा तिटकारा आहे, इतकेंच नव्हे, तर युथिडिमस अमक्या मनुष्याजवळ शिकला असें जर कोणीं ह्मटलें, तर मला फार वाईट वाटेल. या प्रसंगीं सहज रीतीनें माझ्या स्वतःच्या बुद्धीला जें सुचेल तें मी बोलणार आहे.' हीं असलीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाषणें जर आह्मीं पसंत केलीं तर उद्यां एकादे डॉक्टरसाहेब ह्मणतील 'महाराज, मीं वैद्यशास्त्राचा अभ्यास कोणाजवळ केला नाहीं आणि यापुढेंहि तें कोणाजवळ शिकावें अशी माझी इच्छा नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर मी अमक्याजवळ तें शिकलों असें जर कोणीं मला ह्मटलें तर तें मला मुळींच खपणार नाहीं. तुह्मीं मला एकदां वैद्य ह्मणा, ह्मणजे तुमच्यावरच प्रयोग करून मी आपल्या स्वतःच्या अकलेनें वैद्यशास्त्रांत प्राविण्य संपादन करीन!''

ही साक्रेटिसाच्या प्रस्तावना ऐकून सर्व मंडळी पोट धरधरून हंसली. युथिडिमसच्या मनावरहि कांहीं परिणाम होऊन तो पूर्वीप्रमाणें साक्रेटिसाची संगति टाळीनासा झाला; पण न बोलणें हें विनयाचें एक मोठें लक्षण आहे असें समजून, तो साक्रेटिसाला भेटला तरी कधीं बोलत नसे. विनयासंबंधाची ही त्याची खोटी कल्पना सुधारावी ह्मणून साक्रेटीस एकदां ह्मणाला "बीन वाजविण्यास किंवा घोड्यावर बसण्यास शिकणारे लोक, या गोष्टींत निपुण असणारांचा शोध लावून त्यांचें शिष्यत्व पतकरतात, आणि त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागतात. या प्राविण्य संपादणारांनीं असेंच केलें पाहिजे. राज्यकारभार चालविणें, किंवा समाजांत आपल्या पांडित्याचा प्रकाश पाडणें, हीं कामें वरील कलांच्या अभ्यासापेक्षां किती तरी अवघड आणि महत्त्वाचीं आहेत. पण तीं करूं इच्छिणारे लोक जेव्हां आपणांस शिक्षणाची मुळींच जरूर नाहीं असें ह्मणतात, तेव्हां मला मोठें आश्चर्य वाटतें. असे जे लोक असतात ते राज्यकारभाराच्या कामांत जरी शिरले, तरी त्यांच्या हातून कधींच समाधानकारक काम होत नाहीं. हीं कामें जास्त महत्त्वाचीं आहेत ह्मणूनच तीं करूं इच्छिणारांनीं त्यांत नैपुण्य संपादण्याच्या कामीं जास्त तत्परता दाखवून जास्त मेहनत घेतली पाहिजे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाचे हे निरनिराळ्या प्रसंगीं निघालेले उद्गार ऐकून युथिडिमस त्याच्या सहवासांत राहून त्याचें बोलणें अगदीं लक्ष्यपूर्वक ऐकूं लागला. एकदां युथिडिमस त्या दुकानांत बसला आहे असें पाहून साक्रेटीस तेथें गेला आणि त्याच्या अगदीं जवळ बसून त्याला ह्मणाला " काय हो, तुह्मीं कांहीं चांगलींचांगलीं पुस्तकें विकत घेतलीं आहेत असें मला कळलें, तें खरें काय ? "

युथिडिमस म्हणाला "होय घेतलीं आहेत; आणि मिळतील तितकीं घेण्याची इच्छा असल्यामुळें नेहमीं घेतहि असतों. "

साक्रेटीस म्हणाला " वाः फार चांगली गोष्ट! अहो, द्रव्याचा संग्रह करून ठेवण्यापेक्षां विद्येचा आणि ज्ञानाचा संग्रह करणें फार चांगलें! ज्यांच्या संग्रहीं तत्त्ववेत्त्यांचे आणि इतर विद्वानांचे लेख असतात, ते लोक त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ मिळवून संपत्तीचा संग्रह करणाऱ्या माणसापेक्षां जास्त शहाणे आणि जास्त योग्यतेचे होतात असें तुह्माला वाटत असावें, असें तुमच्या ग्रंथसंग्रहाच्या इच्छेवरून स्पष्ट दिसतें."

आपलें करणें साक्रेटिसाला पसंत आहे, असें वाटून युथिडिमसला साक्रेटिसाच्या या भाषणानें फार समाधान वाटलें. त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणें उमटलेला तो आनंद पाहून साक्रेटीस पुढें ह्मणाला " एवढा मोठा ग्रंथसंग्रह करण्यांत तुमचा हेतु तरी काय आहे? तुह्माला शस्त्रवैद्य व्हावयाचें आहे काय ? शस्त्रक्रियेवर पुष्कळ ग्रंथ झालेले आहेत."

युथिडिमस ह्मणाला " नाहीं. ती माझी मुळींच इच्छा नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला " तर काय तुह्मी शिल्पशास्त्री होणार ? कां भूमितिशास्त्र शिकणार ? अथवा ज्योतिषि बनणार ? कारण, हीं शास्त्रें शिकण्याला तरी चांगला विद्वानच हवा."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथिडिमस ह्मणाला " नाहीं. यांपैकीं कांहींच होण्याची माझी इच्छा नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला " तर मग वीररसप्रधान काव्यें मुखोद्गत करण्याचाच तुमचा विचार दिसतो. कारण, होमरच्या सर्व काव्यांचा संग्रह तुह्मीं केला आहे, असें मीं ऐकिलें."

युथिडिमस ह्मणाला "छे, छे! तसें मुळींच नाहीं. कारण हें काम करणारे जे लोक मीं पाहिले त्यांचें पाठांतर जरी मोठें दांडगें असतें, तरी वर्तनानें ते फार उद्धट असतात. तेव्हां तसें व्हावें अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला " ज्याच्या अभ्यासानें मनुष्य मुत्सद्दी, राजकार्यधुरंधर आणि परोपकारी बनतो त्या उदार शास्त्रावरच आपलें प्रेम दिसतें."

युथिडिमस ह्मणाला "होय, तेंच शास्त्र मला मनापासून आवडतें, आणि त्याचेंच ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "वा, फारच सुंदर शास्त्र तुह्मीं पसंत केलें! या शास्त्राला आह्मी राजशास्त्र ह्मणतों. कारण, तें राजांचें शास्त्र आहे. पण आंगीं प्रामाणिकपणा असल्यावांचून कोणाचीहि गति त्यांत होत नाहीं, ही गोष्ट तुमच्या लक्ष्यांत आली आहे काय?"

युथिडिमस ह्मणाला "अलबत! ही गोष्ट माझ्या चांगली लक्ष्यांत असून जे लोक प्रामाणिक असतात तेच उत्तम नागरिक होतात, अशी माझी समजूत आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला " तुह्मी प्रामाणिक आहांत काय?"

युथिडिमस ह्मणाला "होय, मी प्रामाणिक आहें असें मला वाटतें."

साक्रेटीस ह्मणाला "एकाद्यानें केलेल्या कामावरून जसा त्याचा धंदा आपणाला ओळखतां येतो, तसा कोणाच्याहि वागणुकीवरून त्याचा प्रामाणिकपणा आपणांला कळेल काय?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथिडिमस म्हणाला "होय, कळलाच पाहिजे."

साक्रेटीस म्हणाला "जसा एकादा शिल्पी त्यानें केलेलें काम आपणाला दाखवूं शकतो, तसा प्रामाणिक मनुष्य त्याचें काम दाखवूं शकेल काय?"

युथिडिमस म्हणाला "दाखवूं शकेल, यांत काय संशय? प्रामाणिकपणाचीं अथवा न्यायाचीं कृत्यें कोणतीं, आणि अप्रामाणिकपणाचीं अथवा अन्यायाचीं कृत्यें कोणतीं, याची चर्चा नेहमीं सर्वत्र होत असल्यामुळें त्यांची निवड करणें मुळींच अवघड नाहीं."

साक्रेटीस म्हणाला "तर मग अशी निवड तुम्ही मला करून द्याच!"

असें म्हणून साक्रेटिसानें एक कागद घेऊन त्यावर 'न्याय' आणि 'अन्याय' अशीं दोन सदरें पाडिलीं, आणि 'खोटें बोलणें,' 'ठकबाजी,' 'शेजाऱ्याचा घात करणें, आणि 'स्वतंत्र माणसांस गुलाम म्हणून विकणें,' या गोष्टी कोणत्या सरदारांत घालावयाच्या हें युथिडिमस यास विचारून त्याच्या संमतीनें त्यानें त्या अन्यायाखालीं घातल्या.

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें! आतां अशी कल्पना करा, कीं, एकाद्या सेनापतीनें शत्रूच्या शहरावर स्वारी करून तें लुटलें आणि शहरवासी लोकांस गुलाम ह्मणून विकलें, तर हें त्याचें करणें अन्यायाचेंच ह्मणावयाचें काय?"

युथिडिमस ह्मणाला "छे, छे! मुळींच नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग हें न्यायाचें ह्मणावयाला कांहीं हरकत नाहीं?"

युथिडिमस ह्मणाला "बिलकूल नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "बरें, त्या सेनापतीनें जर आपल्या शत्रूशीं दगलबाजी करून त्याच्याशीं खोटें बोलून त्याचा घात केला, त्याच्या शेतीभातीचा धुव्वा उडविला, आणि त्याचीं गुरेंढोरें व दाणागोटा पळविला, तर या त्याच्या करण्याला काय ह्मणावयाचें?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथिडिमस ह्मणाला " यालाहि न्यायच ह्मणावयाचें. मीं जेव्हां खोटें बोलणें, दगलबाजी वगैरे गोष्टी अन्यायाखालीं येतात असें तुह्माला ह्मटलें, तेव्हां माझा उद्देश, जर कोणी आपल्या मित्राशीं तसें वर्तन केलें, तर तो अन्याय, असें ह्मणण्याचा होता ! "

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग, आतां ज्या गोष्टी मीं अन्यायाच्या सदराखालीं लिहिल्या आहेत, त्या सर्व न्यायाच्या सदराखालीं लिहितों, आणि त्यांपुढें असा शेरा मारितों कीं, असें वर्तन शत्रूशीं केलें असतां न्यायाचें होतें, आणि मित्राशीं केलें असतां अन्यायाचें होतें. कारण, प्रत्येकानें आपल्या मित्राशीं प्रामाणिकपणानें वागलें पाहिजे."

युथिडिमस ह्मणाला " ठीक, ठीक; आतां मात्र अगदीं बरोबर वांटणी झाली."

साक्रेटीस ह्मणाला " बरें, आतां अशी कल्पना करा, कीं, ऐन लढाईच्या धामधुमींत हताश झालेल्या आपल्या सैन्यास, आपणास कुमक येत आहे अशी थाप मारून एकाद्या सेनापतीनें जर उत्तेजन दिलें, तर हें त्याचें खोटें बोलणें अन्यायाखालींच घालावयाचें ना ?"

युथिडिमस ह्मणाला " भलतेंच! अशा कामीं खोटें बोलणें न्यायाचेंच आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला " मुलगा औषध घेत नसला ह्मणजे बाप तें औषध साखरेंत मिसळून मुलास साखर ह्मणून खावयास देतो. मुलगा तें औषध खाऊन बरा होतो. अशा वेळीं बाप, मुलाशीं जें कपट करतो त्याला काय ह्मणावयाचें ? न्याय कीं अन्याय ?"

युथिडिमस ह्मणाला "यांत बाप मुलाशीं अप्रामाणिकपणा करितो असें ह्मणतां येत नाहीं. त्याला न्यायच ह्मटलें पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला "आपला मित्र तरवारीनें आत्महत्या करणार, असें कळतांच जो त्याची तरवार चोरतो किंवा बळजबरीनें त्याजपासून हिसकवितो, तोहि न्यायानेंच वागतो काय ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथिडिमस ह्मणाला "होय! त्याचें हें करणें अन्यायाचें कसें ह्मणतां येईल?"

साक्रेटीस म्हणाला "तुमच्या या उत्तरांवरून काय निष्पन्न होतें तें पहा. तुम्ही पूर्वी म्हणालां, कीं, आपण आपल्या मित्रांशीं प्रामाणिकपणानें वागलें पाहिजे. तसें न वागणें ह्मणजे अन्याय! आणि आतां म्हणतां, कीं, प्रसंगीं त्याच्याशीं खोटें बोलणें आणि कपट करणेंहि न्यायच आहे."

युथिडिमस म्हणाला "हो, असें निष्पन्न होतें खरें! मी आपलें पहिलें बोलणें चुकीचें आहे म्हणून मोकळ्या मनानें मागें घेतों."

साक्रेटीस म्हणाला "चुकीची मतें, चूक कळल्यानंतरहि आग्रहानें प्रतिपादित बसण्यापेक्षां मागें घेणें चांगलें. असो. पण आपणांस आणखी एका गोष्टीचा अवश्य विचार केला पाहिजे. ती गोष्ट ह्मणजे आपल्या मित्रांनां अपायकारक असें कपट त्यांजपाशीं करणें. आतां तुह्मी हें सांगा, कीं, कांहीं लोक पूर्वी बेत ठरवून त्याप्रमाणें आपल्या मित्रांनां फसवितात,आणि कांहीं वेळ येतांच तसें करितात. या दोहोंपैकीं, अधिक अन्यायी कोण?"

युथिडिमस ह्मणाला "खरें विचाराल तर यावर काय उत्तर द्यावें हेंच मला सुचत नाहीं. कारण, तुह्मीं माझें पहिलें ह्मणणें इतक्या सप्रामाण रीतीनें खोडून काढिलें आहे, कीं, त्या वेळीं मला अगदीं बरोबर वाटत असलेल्या गोष्टी आतां अगदीं चुकीच्या वाटूं लागल्या आहेत. तथापि विचारतां ह्मणूनच सांगतों, कीं, जो मनुष्य बेत ठरवून आपल्या मित्राला फसवितो, तो अधीक अन्याय करतो."

साक्रेटीस ह्मणाला "वाचन जसें शिकतां येतें, तसें प्रामाणिकपणानें आणि न्यायानें वागण्यास शिकतां येतें काय?"

युथिडिमस ह्मणाला "होय, येईल असें वाटतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला "मुद्दाम वाईट वाचणारा आणि चांगलें वाचतां येत नाहीं ह्मणून वाईट वाचणारा, या दोघांत जास्त अडाणी कोण ?"

युथिडिमस ह्मणाला "दुसरा जास्त अडाणी. कारण, मुद्दाम वाईट वाचणारा मनांत आणील त्या वेळीं चांगलें वाचून दाखवील."

साक्रेटीस ह्मणाला "तर मग असें झालें, कीं, मुद्दाम वाईट वाचणारास वाचावें कसें हें समजतें, आणि न कळत वाईट वाचणारा अडाणी असतो."

युथिडिमस ह्मणाला "होय, असेंच ह्मटलें पाहिजे."

साक्रेटीस ह्मणाला "बेत करून लोकांनां फसविणारा, आणि बेत नसतां तसें करणारा, यांपैकीं काय केलें पाहिजे, काय नाहीं, न्याय कोणता, अन्याय कोणता, या गोष्टी कोणाला अधिक चांगल्या समजतात ?"

युथिडिमस ह्मणाला "बेत करून फसविणाराला ! ही गोष्ट अगदीं उघड आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "वाचनासंबंधानें बोलत असतां ज्याला वाचण्याचें समजतें तो शहाणा, असेंच तुह्मीं सांगितलें होतें नाहीं ?"

युथिडिमस ह्मणाला "होय ! असेंच."

साक्रेटीस ह्मणाला "या तत्वाप्रमाणेंच ज्याला न्याय अन्याय समजतो तो न समजणारापेक्षां न्यायी असतो असें ह्मणावयाला पाहिजे. आणि ह्मणूनच बेत करून फसविणारा अधिक न्यायी ठरतो."

युथिडिमस ह्मणाला "हो, असें दिसतें खरें ! मीं हें कसें कबूल केलें तें माझें मलाच समजत नाहीं."

साक्रेटीस ह्मणाला "एकदां एक बोलावयाचें, पुनः थोडा वेळ मध्यें गेला नाहीं तोंच त्याच्या अगदीं उलट बोलावयाचें ! वारंवार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपलें मत बदलावयाचें, असें तुमचें फार होतें बोवा ! खरें बोलण्याची घमेंड मारणारा एकादा मनुष्य जर निश्चयात्मक बोलला नाहीं, एकाद्या विशिष्ट गांवांचा रस्ता दाखवितांना जर एकदां पूर्वेकडे तर एकदां पश्चिमेकडे बोट करूं लागला, तर त्या माणसाला तुह्मी काय ह्मणाल, सांगा पाहूं ?"

थुथिडिमस ह्मणाला "तो खरें बोलत नाहीं, आणि ज्या गोष्टीची आपणाला पूर्ण माहिती आहे ह्मणून तो सांगतो तिची काडीची माहिती त्याला नाहीं, असेंच सगळे त्याच्यासंबंधानें ह्मणतील."

साक्रेटीस ह्मणाला "कांहीं माणसांचें मन अत्यंत नीच आणि हलकट असतें ह्मणून ह्मणतात, तें तुह्माला माहीत असेलच."

युथिडिमस ह्मणाला "होय, मला माहीत आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "असें जें त्या माणसांविषयीं म्हणतात तें काय तीं माणसें सुशिक्षित असतात म्हणून, कीं अडाणी असतात म्हणून?"

युथिडिमस म्हणाला "अर्थात् तीं अडाणी,मूर्ख,असतात म्हणून."

साक्रेटीस ह्मणाला "मूर्ख म्हणजे कशीं ? त्यांनां काय धातूंचें काम करितां येत नाहीं म्हणून तीं मूर्ख, कीं सुतार काम येत नाहीं ह्मणून मूर्ख, का चांभाराचा धंदा येत नाहीं म्हणून मूर्ख ?"

युथिडियस म्हणाला "धंदा येत नाहीं म्हणून नव्हे; कारण, हे किंवा असेच दुसरे धंदे उत्तम रीतीनें करणाऱ्या कित्येकांचीं मनें नीच असतात."

साक्रेटीस म्हणाला "मीं मागें राजशास्त्र म्हणून जें म्हटलें, तें शास्त्र किंवा न्यायान्याय ज्यांनां समजत नाहीं ते अडाणी किंवा मूर्ख, आणि अशा मूर्खांचीं मनें नीच असतात, असें ह्मटलें तर कबूल आहे काय ?"

युथिडिमस ह्मणाला "तुमचें ह्मणणें मला बरोबर दिसतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस ह्मणाला " युथिडिमस, तर मग हा असला मनोवृत्ति नीच करणारा अडाणीपणा पदरीं न येण्याचा शक्य तितका प्रयत्न केला पाहिजे."

युथिडिमस ह्मणाला "साक्रेटीसमहाराज, मी खोटें कशाला बोलूं? मला आजपर्यंत सर्वज्ञतेची मोठी घमेंड होती. पण आतां ज्या प्रश्नांचीं उत्तरें सहज देतां आलीं पाहिजेत त्या तुमच्या प्रश्नांनां मला समर्पक उत्तरें देतां आलीं नाहींत, हें पाहून माझी घमेंड जिरली, आणि मी अद्यापि किती अडाणी आहें, हें माझ्या लक्ष्यांत आलें. पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान व्हावें असें मला वाटतें. तर कृपा करून हें ज्ञान मी कसें मिळवूं, हें आपण मला सांगा."

साक्रेटीस ह्मणाला " तुह्मी डेलफायला कधीं गेलां होतां का?"

युथिडिमस ह्मणाला " होय, मी दोनदां तेथें गेलों होतों."

साक्रेटीस ह्मणाला " तेथील देवळाच्या पुढच्या आंगाला '**आत्मविचार करा**' हें वाक्य खोदलेलें तुह्मीं पाहिलें आहे?"

युथिडिमस ह्मणाला "हो, तेथें तें मीं वाचल्याचें स्मरतें खरें."

साक्रेटीस ह्मणाला " नुपतें वाचून उपयोगी नाहीं. त्या वाक्यांतील उपदेशाचा लाभ घेऊन आपल्या स्वतःची ओळख तुह्मीं करून घेतली आहे काय?"

युथिडिमस ह्मणाला " माझी ओळख जर मला नाहीं तर दुसऱ्या कशाचीच ओळख करून घेण्याला मी पात्र नाहीं! असें कसें होईल? मीं माझी उत्तम ओळख करून घेतली आहे, असें मला वाटतें."

साक्रेटीस ह्मणाला " तुमचें नांव तुह्माला सांगतां आलें ह्मणजे तुमची ओळख तुह्माला पटली, असें नाहीं. घोड्याची ओळख पटावयाची ह्मणजे जसें त्यावर बसून तो मठ्ठ आहे कीं तापट आहे, चालक आहे कीं अडेल आहे, वगैरे त्याच्या आंगच्या सर्व गुणाव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुणांची माहिती करून घ्यावी लागते, तसेंच आपली स्वतःची ओळख करून घ्यावयाची ह्मणजे आपण कशाच्या योग्य आहोंत आणि आपणांला काय करतां येईल, हें आत्मनिरीक्षण करून ठरवावयाचें."

युथिडिमस ह्मणाला "तुमचें ह्मणणें खरें आहे, ज्याला आपली योग्यता काय हें ह्मणणें समजलें नाहीं, त्यानें कसला आत्मविचार केला? आणि कशाचें आत्मज्ञान करून घेतलें?"

साक्रेटीस ह्मणाला "आत्मज्ञान किती हितकारक आहे, आणि तें नसणें किती घातक आहे, हें समजलें पाहिजे. आपणाला काय करतां येईल आणि काय येणार नाहीं, हें समजलें, ह्मणजे मनुष्य आपल्या आटोक्यांत असेल तेंच करून आपला चरितार्थ चालवितो आणि आनंदांत रहातो. आटोक्याबाहेरच्या गोष्टी करण्याच्या नादास लागून पस्ताव्यांत पडत नाहीं. आत्मज्ञान झाल्यानें दुसऱ्याचेंहि ज्ञान सहज होतें, आणि त्यांचा उपयोग आपल्या फायद्याकरितां किंवा संरक्षणाकरितां कसा करून घ्यावा, हें समजतें. याच्या उलट ज्यांनां आत्मज्ञान नसतें ते लोक आपल्या सामर्थ्याच्या बाहेरच्या गोष्टींस हात घालून अपयश पावतात, आणि बऱ्यावाईट माणसांची परीक्षा न झाल्यामुळें फसले जातात. आयुष्यांत कीर्ति आणि यश संपादन करण्यास आत्मज्ञानावांचून दुसरा मार्ग नाहीं. ज्याला आपली स्वतःची ओळख चांगली पटली आहे, त्याचे मित्र त्याला हरएक कामांत सल्ला विचारितात, आणि ज्यांचीं कामें बिनसलीं आहेत ते तीं सुधारावीं ह्मणून त्याची मदत मागतात. ही एका व्यक्तीची गोष्ट झाली. राष्ट्राचेंहि असेंच होतें. ज्या राष्ट्राला आपल्या शक्तीची खरी कल्पना नसते, आणि ह्मणूनच जें आपल्यापेक्षां अधिक शक्तिमान राष्ट्राशीं सामना देण्यास तयार होतें, त्याचा केव्हांकेव्हां अगदीं सत्यानास उडतो, आणि केव्हांकेव्हां त्याचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वातंत्र्य पार नष्ट होऊन त्याला विजयी राजाचे कायदे अक्षरशः पाळावे लागतात!"

युथिडिमस ह्मणाला "आत्मज्ञानावर पुष्कळ गोष्टी अवलंबून असल्यामुळें तें फार महत्त्वाचें आहे, हें मला आतां समजलें; पण तें करून घेण्यास आरंभ कसा करावा, हें आपण मला सांगा."

साक्रेटीस ह्मणाला "चांगल्या गोष्टी कोणत्या आणि वाईट कोणत्या, हें तुह्मांला कळतें काय?"

युथिडिमस ह्मणाला "हें सुद्धां जर मला कळत नसलें, तर माझ्या-सारखा मूर्ख मीच ह्मणायचा!"

साक्रेटीस ह्मणाला "असें आहे, तर चांगल्यावाईट गोष्टींचीं एकदोन उदाहरणें सांगा पाहूं."

युथिडिमस ह्मणाला "आरोग्य आणि तें ज्यापासून मिळतें त्या सर्व गोष्टी चांगल्या; तसेंच आजारीपणा आणि तो ज्यांपासून येतो त्या सर्व गोष्टी वाईट. उदाहरणार्थ, आरोग्य जसें चांगलें तसेंच पौष्टिक अन्न आणि व्यायाम यांपासून तें मिळत असल्यानें असें पौष्टिक अन्न आणि व्यायाम हीं चांगलीं. तसेंच आजारीपणाप्रमाणेंच आजार उत्पन्न करणाऱ्या कदन्न वगैरे गोष्टी वाईट!"

साक्रेटीस ह्मणाला "यापेक्षां असें ह्मटलें तर चांगलें नाहीं का, कीं, आरोग्य असो कीं आजारीपणा असो, जर तो चांगल्या गोष्टींचा परिणाम असेल तर तो चांगला, आणि आणि वाईट गोष्टीचा परिणाम असेल तर तो वाईट."

युथिडिमस ह्मणाला "चांगल्या गोष्टीनें आजारीपणा आणि वाईट गोष्टीनें आरोग्य, कधीं तरी मिळेल का?"

साक्रेटीस ह्मणाला "होय, मिळेल असें वाटतें. कल्पना करा, कीं, एक सैन्य परकीय मुलखावर स्वारी करण्याकारितां गेलें, आणि त्यांतले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिपाई त्या मुलखाची हवा न सोसल्यामुळें आजारी पडले; आणि जे भित्रे लोक आळसानें घरीं राहिले त्यांस कांहीं झालें नाहीं. येथें त्या शूरांचा आजारीपणा या भित्र्यांच्या आरोग्यापेक्षां चांगला किंवा नाहीं ? ”

युथिडिमस ह्मणाला “ तुमचें ह्मणणें बरोबर आहे; पण निरोगी माणसाला एकादें सत्कार्य करण्याला जसें हजर रहातां येईल, तसें आजारी माणसाला रहातां येणार नाहीं. येथें आरोग्य चांगलें असें ह्मटलें पाहिजे. ”

साक्रेटीस ह्मणाला “ ह्मणूनच ज्या गोष्टी कधीं चांगल्या तर कधीं वाईट ठरतात त्यांस त्या केवळ चांगल्या अगर केवळ वाईटच आहेत, असें ह्मणणें बरोबर नाहीं. ”

युथिडिमस ह्मणाला “ तुमच्या संभाषणावरून असें ठरतें खरें ! पण ज्ञानासंबंधानें तर तसें नाहीं ? तें तर निव्वळ चांगलें आहे ? अडाण्यापेक्षां ज्ञानी मनुष्य वाईट, असें एकाहि गोष्टीसंबंधानें ह्मणतां येणार नाहीं. ”

साक्रेटीस ह्मणाला “तुह्मी डीडॅलसची हकीकत वाचलीच असेल ! त्याला जरी पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान होतें तरी मिनीसच्या हातीं पडतांच त्याची काय बरें अवस्था झाली ! देशत्याग करून त्याला आपलें स्वातंत्र्य नाहीं का गमवावें लागलें ? येवढ्यानेंच झालें नाहीं; त्यानें आपल्या मुलांसह निसटून जाण्याचा प्रयत्न केला तो फसला, आणि त्याला त्यांत रानटी लोकांच्या हातीं सांपडून गुलाम बनावें लागलें. पॅलेमिडसचा घात ज्ञानानेंच नाहीं का केला ? युलिससला त्याच्या ज्ञानाचा हेवा वाटला, आणि ह्मणूनच त्यानें आपलें कपट-जाल पसरून त्यांत त्याचा बळी घेतला. इराणच्या राजानें ज्ञान हाच अपराध समजून किती लोकांस आपल्या राज्यांत नेऊन गुलाम करून ठेविले आहेत, हें तुह्मांस माहितच असेल.”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथिडिमस ह्मणाला "ज्ञानासंबंधानें तुमचें ह्मणणें मी कबूल करतों; पण सुदैवासंबंधानें तर कांहीं वाद नाहीं ना ? तें चांगलेंच, ही गोष्ट तुह्मांला मान्य आहे ना ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "निःसंशय चांगल्या अशा ज्या कांहीं गोष्टी आहेत, त्यांच्याचसंबंधानें जें सुदैव तें चांगलें, अशी माझी समजूत आहे."

युथिडिमस ह्मणाला "ह्मणजे ? अहो, ज्या सुदैवाच्या गोष्टी आहेत, त्या सर्वथैव चांगल्या नाहींत, हें संभवेल तरी कसें ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "तुमचें ह्मणणें कबूल केलें तर सौंदर्य, शक्ति, संपत्ति आणि सन्मान या आणि अशाच दुसऱ्या कित्येक गोष्टी दुर्दैवाच्या, असें ह्मणावें लागेल."

युथिडिमस ह्मणाला "मनुष्याच्या सुखाला तर या गोष्टींची अत्यंत अवश्यकता आहे."

साक्रेटीस ह्मणाला "अहो सौंदर्याला भाळून कित्येक माणसें स्वतः भ्रष्ट होऊन दुसऱ्यास भ्रष्ट करण्यास कारण झालीं आहेत. शक्तीच्या घमेंडीमुळें भलत्याच कामास हात घालून कित्येकांनी आपला नाश करून घेतला आहे. संपत्तीमुळें व्यसनाच्या कचाट्यांत सांपडून कित्येकांनीं आपला सर्वस्वी घात करून घेतला आहे; आणि कित्येक लबाड्यांच्या जाळ्यांत सांपडून सर्वस्वाला मुकले आहेत. मानाचें तर असें आहे, कीं, लोक तो मिळविणाराच्या हात धुऊन पाठीस लागतात, आणि त्याचा फडशा उडवून टाकितात."

युथिडिमस ह्मणाला "हें सर्व ठीक आहे; पण अहो साक्रेटीस, सुदैवाचीहि जर निंदा करावयाची, तर देवाजवळ मागणें तरी काय मागावयाचें, हें तरी कृपा करून सांगा ?"

साक्रेटीस ह्मणाला "देवाजवळ काय मागावें हें आपणाला समजतें असें समजून तुह्मीं या गोष्टीचा कधीं विचारच केला नाहीं असें दिसतें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटीस संभाषणाचा विषय बदलून ह्मणतो " आपल्या राज्याचीं सूत्रें हातीं घ्यावयाचीं असा जर तुमचा मानस आहे, तर लोकसत्तात्मक राज्य ह्मणजे काय हें तुह्मी जाणतच असाल ? "

युथिडिमस म्हणाला " मी हें चांगलें जाणतों, हें आपणालाहि माहीत असलें पाहिजे. "

साक्रेटीस ह्मणाला " लोकसत्तात्मक राज्य ह्मणजे काय हें समजण्यापूर्वी लोक ह्मणजे काय हें समजणें इष्ट आहे, असें वाटतें. "

युथिडिमस ह्मणाला " लोक ह्मणजे आमचे गरीब प्रजाजन, असें मी समजतों. "

साक्रेटीस ह्मणाला "गरीब कोणाला ह्मणावें आणि श्रीमंत कोणाला ह्मणावें हें सांगा पाहूं. "

युथिडिमस ह्मणाला " ज्यांच्याजवळ अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींची उणीव असते ते गरीब, व ज्यांच्याजवळ या गोष्टी जरूरीपेक्षां अधिक असतात ते श्रीमंत. "

साक्रेटीस ह्मणाला " ज्यांच्याजवळ थोडकें असूनहि जे आपल्या गरजा भागवून त्यांतलीच शिल्लक पाडितात, तसेंच ज्यांच्याजवळ पुष्कळ असूनहि ज्यांनां आपल्या गरजा भागवितां येत नाहींत असे दोनहि प्रकारचे लोक तुमच्या पाहण्यांत असतीलच. "

युथिडिमस ह्मणाला "आहेत बुवा, असले पुष्कळ लोक माझ्या पहाण्यांत आहेत. फार काय सांगूं ? अहो, राजेलोकांनांहि आपल्या गरजा भागवितां येत नाहींत, आणि मग ते प्रजेच्या मालमत्तेवर हात मारून अन्यायानें वागूं लागतात. "

साक्रेटीस ह्मणाला " तर मग, असल्या राजांनां गरीब ह्मणून, व्यवस्थित रीतीनें वागणाऱ्या थोड्या मालमत्तेच्या मालकांनां श्रीमंत ह्मटलें पाहिजे. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युथिडिमस ह्मणाला "तुमचें बोलणें असें आहे, कीं, तें मला मान्य केलेंच पाहिजे. तुमच्याशीं वादविवाद करण्याची अक्कल मला नाहीं. मला वाटतें, कीं, यापुढें मी स्तब्धच रहाणें चांगलें. साक्रेटीस महाराज, मला कांहींच कळत नाहीं, ही गोष्ट मी कबूल करितों."

इतकेंच बोलून युथिडिमस अगदीं गोंधळून गेला. त्याला आपल्या स्वतःचा अगदीं वीट आला, आणि आपण अगदीं मूर्ख आहों असें त्याला वाटूं लागलें. या एकट्याचेंच अज्ञान साक्रेटिसानें त्याच्या प्रत्ययाला आणून दिलें, असें नाहीं; त्यानें मूर्ख असून ज्ञानाची घमेंड मारणाऱ्या पुष्कळांचा गर्व नाहींसा केला. यांपैकीं कांहीं पुनः साक्रेटिसासमोर उभे राहिले नाहींत आणि कांहीं त्याचा द्वेषहि करूं लागले. युथिडिमसनें मात्र असें कांहीं केलें नाहीं. साक्रेटिसाला वारंवार भेटून त्याजपाशीं निरनिराळया विषयांवर संभाषण करणें, हाच आपलें अज्ञान घालविण्याचा एक मार्ग आहे, असें समजून अत्यंत महत्त्वाच्या कामाच्या वेळावाचून तो नेहमीं त्याला भेटे, त्याच्याशीं संभाषण करी, आणि त्याच्या वर्तनाचा कित्ता गिरवी. त्याच्या स्वभावांत झालेला हा बदल पाहून साक्रेटीसहि त्याजवर प्रेम करूं लागला, आणि ज्या ज्या गोष्टी त्यानें शिकाव्या असें साक्रेटिसाला वाटत होतें, त्या त्या तो त्याला मोकळया मनानें शिकवूं लागला.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साक्रेटिसाचें चारित्र्य.

" कोणत्या प्रसंगीं कसें वागावें, काय करावें, काय न करावें, हें दैविक शक्तीच्या प्रभावानें आपणाला समजतें," असें जें साक्रेटीस ह्मणत असे, तें निव्वळ खोटें होतें, आणि ह्मणूनच त्याला मरणाची शिक्षा झाली, असें ज्या कित्येकांचें ह्मणणें आहे, त्यांनीं ही गोष्ट लक्ष्यांत घ्यावी, कीं, साक्रेटीस ज्या वेळीं मेला त्या वेळीं त्याचें वय इतकें झालें होतें कीं, तो त्या वेळीं जर न मरता तर फारसा जगला नसता. त्यानें आपल्या मृत्यूनें आपल्या आयुष्याचा अत्यंत त्रासदायक आणि मनाची तरतरी नष्ट करणारा भाग चुकविला, आपल्या आत्म्याचा मोठेपणा जगाच्या निदर्शनाला आणिला, आणि अमर कीर्ति संपादन केली. त्यानें न्यायाधिशापुढें जी जबानी दिली तीवरून त्याची कळकळ, त्याचें धैर्य आणि त्याचा प्रामाणिकपणा हीं व्यक्त होतात. झालेली शिक्षा त्यानें असाधारण शांतता, आणि विलक्षण दृढनिश्चय दाखवून भोगिली. " मरते वेळीं साक्रेटिसासारखा शांत राहणारा मनुष्य आजपर्यंत आह्मीं पाहिला नव्हता," असे लोक त्या वेळीं जिकडेतिकडे ह्मणत होते.

शिक्षा झाल्यापासून तीस दिवसांनंतर साक्रेटिसाला ठार मारावा, असें ठरलें होतें. कारण, डेलियन नांवाचा सण जवळ आला होता. या सणांत अथेन्सहून डेलास बेटांत गेलेलें पवित्र गलबत अथेन्सला परत येत असे, आणि तें परत येईपर्यंत कोणालाहि मरणाची शिक्षा होऊं नये, असा त्यावेळीं ग्रीस देशांत कायदा होता. या तीस दिवसांत साक्रेटिसास वारंवार भेटावयास गेलेले त्याचे स्नेही ह्मणतात, कीं "सर्व जग साक्रेटिसाच्या ज्या मनमिळाऊपणाची आणि शांत वृत्तीची तारीफ करतें तो त्याचा मनमिळाऊपणा आणि ती त्याची शांतता या वेळीं मुळींच ढळली नव्हती."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शांततेनें मृत्यु येणें हें खरोखरच मोठें भूषण आहे. साक्रेटीस ज्या वृत्तीनें हें जग सोडून गेला त्या शांतवृत्तींत मृत्यु येणें जरी अशक्य नसलें, तरी बरेंच अवघड आहे. असा मृत्यु जसा भूषणास्पद आहे, तसाच तो अत्यंत सुखद आणि ईश्वराला आवडता आहे.

मेलिटसनें साक्रेटिसाला दोषी ठरविल्यानंतर हर्मोजिनस नांवाचा एक गृहस्थ साक्रेटिसास भेटावयास गेला. तो ह्मणतो, या आरोप प्रकरणासंबंधानें साक्रेटीस कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून मीं त्याला विचारलें " आपल्या बचावाकारितां कसें बोलावयाचें, याचा विचार तुह्मी कां करीत नाहीं ?"

साक्रेटीस ह्मणाला " या प्रश्नाचा विचार करण्यांतच मीं आपलें सर्व आयुष्य खर्च केलें आहे. "

हर्मोजिनसला साक्रेटिसाच्या या उत्तराचा अर्थ कळला नाहीं. तेव्हां साक्रेटीस त्याला पुढें ह्मणाला " न्याय ह्मणजे काय, आणि अन्याय ह्मणजे काय,याचा विचार करून न्यायानें वागून अन्यायाचा तिरस्कार करण्यांतच मीं आजपर्यंतचे आपले दिवस घालविले आहेत. "

हर्मोजिनस ह्मणाला " आरोपीच्या उत्तरानें रागावून आजपर्यंत अनेक न्यायाधिशांनीं निरपराध्यांस अपराधी ठरविलें आहे, आणि याच्या उलट, त्यांच्या स्तुतिपर उत्तरास भुलून त्यांनीं कित्येक अपराध्यांस दोषमुक्त केलें आहे. "

साक्रेटीस ह्मणाला "असल्या पुष्कळ गोष्टी मला माहित आहेत; परंतु माझा इलाज नाहीं. मीं न्यायाधिशाला कसें उत्तर द्यावें, याचा विचार करूं लागलों ह्मणजे दैविक शक्ति मला तसें करूं देत नाहीं."

आपल्या उत्तरानें हर्मोजिनसला विशेष आश्चर्य वाटल्याचें पाहून साक्रेटीस पुढें ह्मणतो"या जगांत अधिक न राहतां तूं हें सोड, असें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दैविक शक्तीनें मला सांगितलें, याबद्दल तुह्मांला इतकें आश्चर्य कां वाटतें? जगांत चांगल्या रीतीनें राहणें ह्मणजे सद्वर्तन ठेवणें आणि आनंदानें राहणें असें मला वाटत असल्यामुळें, आणि या दोन्ही गोष्टी यथाशक्ति केल्याची साक्ष माझें मन मला देत असल्यामुळें, मी जगांत चांगल्या रीतीनें आणि आनंदानें राहिलों आहें. आतां यापुढें जर मी जगलों तर ह्मातारपणाच्या अडचणी मला सोसाव्या लागतील. कदाचित् माझी दृष्टि मंदावेल, कदाचित् मला कानांनीं ऐकूं येईनासें होईल, आणि न जाणों, बऱ्यावाईट गोष्टी कळण्याची माझी शक्तिहि नाहींशी होईल; इतर ह्मातान्या माणसांप्रमाणें माझी स्मरणशक्ति जर नष्ट झाली, तर मला एकादी गोष्ट शिकण्याला आणि शिकलेली गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यालाहि जड जाईल. आजपर्यंत लोकांच्या उन्नतीकरितां मी यथाशक्ति प्रयत्न करीत आलों. आतां जर वार्धक्यानें मला घेरलें, तर हे प्रयत्न माझ्या हातून होणार नाहींत. वृद्धपणामुळें जर मला माझ्या घाणेरडेपणाची शुद्ध राहिली नाहीं, तर तशा स्थितींत जगणें मोठें वाईट नाहीं का ? आणि समजा, मला कदाचित् ही शुद्ध राहिली, तरी तिचा काय उपयोग ! तिनें मनाला उलट अधिक त्रास नाहीं का होणार ? सध्यांच्या या स्थितींत जर मला निरपराध्याला मृत्यू आला, तर माझ्या मृत्यूला जे लोक कारणीभूत होतील त्यांनां लाजेनें तोंडें खालीं घालावींच लागतील. माझा न्याय करणारांनीं अन्यायानें जर मला निरपराधी ठरविलें नाहीं, तर त्याबद्दल मला कोणी दोष देऊं शकेल काय ? मागच्या अनुभवावरून असें ह्मणावें लागतें, कीं, ज्याला अन्याय सोसावा लागतो, आणि जो अन्याय करतो, त्या दोघांनां जग सारखेंच दोषी समजत नाहीं. आतां या अवस्थेंत जर मी मेलों, तर माझी पक्की खात्री आहे, कीं, भावी पिढी, मला अपराधी ठरवि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णारापेक्षां मलाच अधिक मान देईल. भावी पिढीचे लोक ह्मणतील "साक्रेटिसानें कोणाचें कांहीं वाईट केलें नाहीं, किंवा कोणाला कांहीं भलतीसलती मसलत दिली नाही.त्यानें आपलें सर्व आयुष्य त्याजकडे जाणाऱ्या लोकांस सन्मार्गास लावण्यांत खर्ची घातलें ! "

हर्मोजिनसला आणि दुसऱ्या पुष्कळांनां साक्रेटिसानें हेंच उत्तर दिलें. साक्रेटिसाच्या माहितीचे लोक त्याच्या सहवासानें आपला किती फायदा झाला, आणि आपली कशी उन्नत्ति झाली, हें स्मरून त्याच्या पश्चात् त्याच्या मृत्यूविषयीं खेद प्रदर्शित करीत.

साक्रेटीस इतका पवित्र होता, कीं, तो दैविक शक्तीच्या संमती-वांचून कांहीं करीत नसे. तो इतका न्यायी होता, कीं, तो कधीं कोणाचें नुकसान करीत नसे. उलट सर्वांच्या चांगलाच उपयोगी पडे. तो इतका सच्छील आणि निर्व्यसनी होता, कीं, विनय आणि प्रामाणिकपणा या गुणांपुढें आनंद आणि सुख यांची किंमत त्याला वाटत नसे. तो इतका दूरदर्शी होता, कीं, बऱ्यावाइटाची निवड करण्यांत तो कधीं चुकत नसे, किंवा लोकांच्या मसलतीची अपेक्षा करीत नसे.सर्व कामांत तो चांगला विचारानें आणि निश्चयानें वागे, त्याला मनुष्याची पारख चांगली असे, व लोकांच्या दुर्गुणांबद्दल त्यांची कानउघाडणी करून तो त्यांनां सदाचरणास प्रवृत्त करी.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीनें

प्रसिद्ध केलेलीं पुस्तकें.

कादंबऱ्या, संपूर्ण गोष्टी वगैरे.

संसार असार.	१-८-०
माणिकबाग.	१-४-०
दुःखाअंतीं सुख.	१-४-०
आजपासून पन्नास वर्षांनीं !	१-४-०
केवळ स्वार्थापायीं.	१-४-०
नशिबाची परीक्षा.	१-४-०
दोन घटका मनोरंजन. (भाग १ ला)	१-४-०
दोन घटका मनोरंजन. (भाग २ रा)	१-४-०
स्वामी पुंडंभट.	१-४-०
सुधा.	१-०-०
संसाररंजन.	१-०-०
नरेन्द्रनाथ.	१-०-०
नवयुग.	०-१२-०
जीवनसंध्या.	०-१२-०
राजा तोडरमल.	०-१२-०
बकुलमाला.	०-१२-०
लीला.	०-१२-०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरस्वती.	०-१०-०
सुशिक्षित स्त्री.	०-१०-०
प्रियंवदा.	०-८-०
धाकट्या सूनबाई.	०-८-०
मृणालिनी.	०-८-०
परिणामीं हेंच!	०-८-०
मूर्तिमंत देशाभिमान.	०-८-०
संसारांतल्या गोष्टी.	०-६-०
अमृतपुलिन.	०-६-०
गरीब बिचारी यमुना.	०-६-०
सेलिमा बेगम.	०-४-०
रमा आणि माधव.	०-४-०
मुरारराव.	०-४-०
भयंकर सूड.	०-४-०

नाटकें, प्रहसनें वगैरे.

संगीत सुंदरमाधव.	०-१०-०
मालतीमाधव.	०-८-०
मुद्राराक्षस.	०-८-०
महाराणा संग्रामसिंह.	०-८-०
गौप्यगोपन.	०-८-०
विचारविलसित.	०-८-०
द्रोणसंकोप.	०-६-०
रावबहादुर पर्वत्या.	०-६-०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[illegible] विनोदी स्त्रिया. . . . . . [illegible]-६-०
भ्रमनिरसन. ०-६-०
पन्हाळगडचा किल्लेदार. ०-४-०
वेड्यांचें इस्पितळ. ०-३-०
नीलांबरी. ०-३-०

पारमार्थिक, चारित्रात्मक वगैरे.

न्या. मू. रानडे यांचीं धर्मपर व्याख्यानें. . १-८-०
आमच्या आठवणी. १-४-०
स्वामी रामतीर्थ, (भाग १ ला.) . . . १-४-०
स्वामी रामतीर्थ, (भाग २ रा.) . . . १-४-०
श्रीरामकृष्ण. १-४-०
डॉ. आनंदीबाई जोशी. १-४-०
बोधपर व्याख्यानें. १-०-०
राजा राममोहन राय ०-१२-०
श्रीरामकृष्णांचीं बोधवचनें. ०-८-०
ऐतिहासिक स्त्रिया. ०-८-०
स्वामी विवेकानंद. ०-४-०

कविता, पद्यग्रंथ वगैरे.

अंतर्गृहांतील गीतें. ०-६-०
कुसुमगुच्छ. ०-४-०
दासबोधांतील उपदेशपाठ. ०-४-०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विनोदात्मक.

सुदाम्याचे पोहे.	०-१२-०
भद्रंभद्र.	०-१०-०
नाटक्याचे तारे.	०-१२-०

बाहेरील पुस्तकें.

जगाचा प्रवास.	१-४-०
वधूपरीक्षा नाटक.	१-०-०
मतिविकार नाटक.	१-०-०
अविचाराचा परिणाम.	१-०-०
सुविचारविजय नाटक.	०-८-०
रानडे यांच्या चरित्राचें खरें स्वरूप. . .	०-४-०
वनवासी फूल.	०-३-०

LIBRARY,
GURUKULA KANGRI.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIBRARY,
GURUKULA KANGRI.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Manoranjan Press,
BOMBAY.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar